

Б 11886
9(с2)
К 754

Краматорськ починався
як залізничний полустанок
кінець XIX ст.

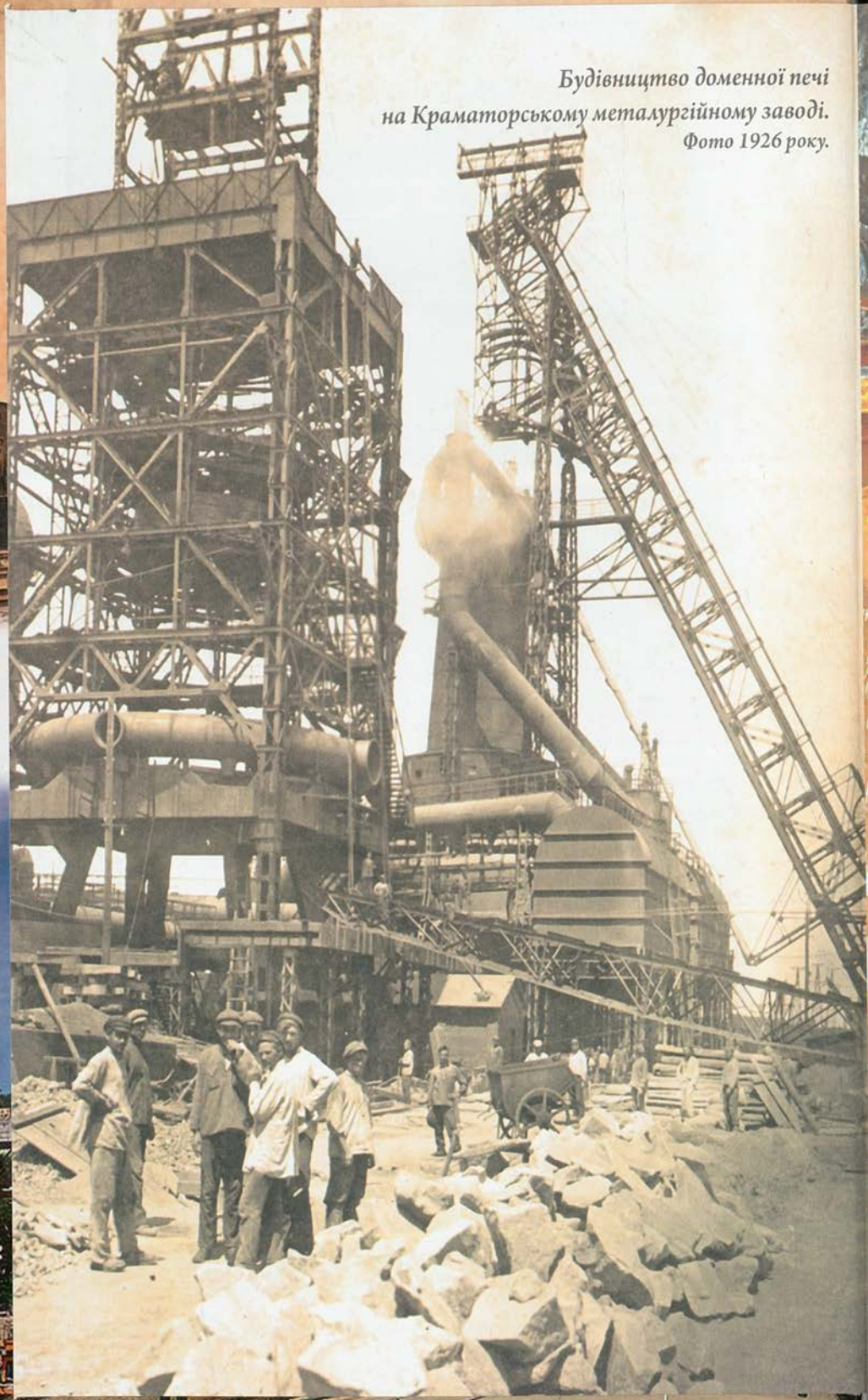
Володимир Коцаренко

КРАМАТОРСЬК: ВИТОКИ

*Місто, яке ми любимо,
має бути щасливим
2018 рік*

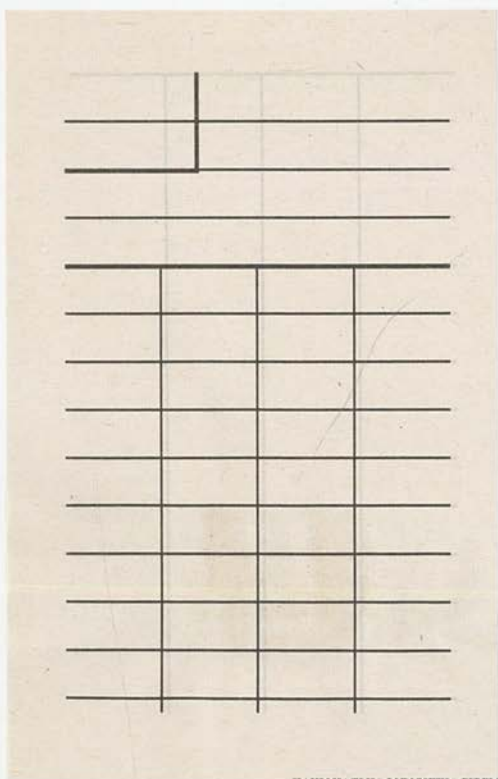

Будівництво доменної печі
на Краматорському металургійному заводі.
Фото 1926 року.

*Творці вогненного металу.
Енергомашспецсталь, 2018 рік.*

Б 11886
9(с2)
К 754

Володимир Коцаренко

КРАМАТОРСЬК: ВИТОКИ

Збірник краєзнавчих нарисів

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2018

ру
УДК 908 (4Укр-4Дон)
К 55

Коцаренко В.

К 55 Краматорськ: витоки [Текст] : збірник краєзнавчих нарисів / В. Ф. Коцаренко. — Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2018. — 216 с. : іл., портр.

ISBN 978-617-7703-43-2

«Краматорськ: витоки» — це збірник краєзнавчих нарисів, присвячених історії міста, відомого в багатьох країнах світу як центр машинобудування на сході України. Видання адресоване всім, кого цікавить дивовижне минуле Донецького краю. Вперше відроджена історія Краматорська викладена українською мовою тиражем 3 000 примірників.

У книзі представлені світлини Краматорського селища початку ХХ століття з архіву автора. Види сучасного міста — творча робота фотохудожників Дмитра Алімкіна, Артема Гетьмана, Марини Чернишової. Юне покоління краматорчан бачить Краматорськ майбутнього розвиненим і культурним містом на сході України, де будуть панувати праця, гармонія і комфорт, а діти і дорослі будуть безмежно щасливі. Автори дитячих малюнків — учасники конкурсу «Краматорськ ще через 150 років».

УДК 908 (4Укр-4Дон)

ISBN 978-617-7703-43-2

© Коцаренко В. Ф., текст, 2018
© Савчук О. А., переклад, 2018
© Чернікова О. О., редактура, 2018
© Алімкін Дмитро, Гетьман Артем,
Чернишова Марина, фото, 2018
© Вид. О. О. Євенок, видання, 2018

150-річчю
Краматорська присвячується

*Автор висловлює слова вдячності
народному депутату України
Максиму Вікторовичу Єфімову
за видання цієї книги і піклування
про майбутнє нашого міста*

ЗМІСТ

КРАМАТОРСЬК — НАША ГОРДІСТЬ І СВЯТА ЛЮБОВ	6
СЛОВО ДО ЧИТАЧА	7
СИВА ДАВНИНА	9
БІЛЯ ВИТОКІВ МІСТА НА РІЧЦІ ТОР	15
ХІХ СТОЛІТТЯ: ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ	28
ДОРОГА ДО МОРЯ	32
КРАМАТОРСЬКИЙ ПОЛУСТАНОК.	46
СЕНСАЦІЯ ПІД ЗАВІСУ	55
НАРОДНІЙ ОСВІТІ КРАМАТОРСЬКА ПОНАД 130 РОКІВ . .	60
ЄВРОПЕЙЦІ В РОЗВИТКУ КРАМАТОРСЬКА ЯК ПРОМИСЛОВОГО ЦЕНТРУ НА СХОДІ УКРАЇНИ	63
ПЕРШІ ШКІЛЬНІ ХОРИ З'ЯВИЛИСЯ В ЦПШ	72
ПЕРШЕ ПОШТОВЕ ВІДДІЛЕННЯ КРАМАТОРСЬКА	76
НАША ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ЗІ СТАЖЕМ	79
ХХ СТОЛІТТЯ — СТОЛІТТЯ ЗВЕРШЕНЬ	81
КОЛИ ПРО КРАМАТОРСЬКИХ МАШИНОБУДІВНИКІВ ДІЗНАВСЯ ВЕСЬ ЦИВІЛІЗОВАНИЙ СВІТ.	111
КРАМАТОРСЬКА, 1902 РІК...	120
ПЕРША ПОШТІВКА	123
ІСТОРІЯ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК КРАМАТОРСЬКА ТРИВАЄ ПОНАД СТОЛІТТЯ	126
КОЛИ І ЯК З'ЯВИВСЯ СПОРТ У КРАМАТОРСЬКУ	130

ПЕРША ПОЖЕЖНА КОМАНДА	136
ФУТБОЛ-ЛІГУ ДОНБАСУ ЗАСНУВАВ АВСТРІЄЦЬ... З КРАМАТОРІВКИ	140
УВАГА, ЗНІМАЮ!	144
1918 РІК, УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВАРТИ КРАМАТОРСЬКОГО ЗАВОДСЬКОГО РАЙОНУ	148
ПЕРША ГАЗЕТА — «ДОМНА»	171
КОЛИ КРАМАТОРСЬК СТАВ МІСТОМ	173
КРАМАТОРСЬК + TV	177
ГОРДІСТЬ КРАМАТОРЧАН — БЛОКАМ'ЯНИЙ ПАЛАЦ . .	181
ПАЛКЕ І ГАРЯЧЕ СЕРЦЕ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ПЕРЛИНИ УКРАЇНИ	192
САД БЕРНАЦЬКОГО ЯК СИМВОЛ НАДІЇ	195
МОЛОДОМУ ПОКОЛІННЮ	204
ВАЖЛИВІ ВІХИ В ІСТОРІЇ МІСТА КРАМАТОРСЬКА	205
ОЧІЛЬНИКИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ КРАМАТОРСЬКА В 1917–2018 РР.	208
ПОЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ МІСТА КРАМАТОРСЬКА.	212
ПРО АВТОРА	215

КРАМАТОРСЬК — НАША ГОРДІСТЬ І СВЯТА ЛЮБОВ

Історія Краматорська переконливо свідчить про те, що в усі часи своєю відданістю і любов'ю до рідного міста краматорчани доводили працюю. Завдяки їхнім старанням знадобилося менше сотні років, щоб невеличке станційне селище, загублене в провінційній глушині, перетворилося на відоме світовій спільноті місто-машинобудівник, культурний і спортивний центр північного регіону Донбасу.

Добра традиція наших попередників — здобувати славу працею — не зникла з роками. Сучасники продовжують наслідувати цей приклад. Праця на благо міста почесна і благородна, бо вона служить людям і стверджує життя. Предки заповідали нам стати гідними продовжувачами їхніх починань.

«Будьте гідними!» - і ми кажемо своїм нащадкам.

Я вірю в наше місто, я вірю в краматорчанин. І секрет успіху — зовсім не секрет. Тільки невпинна праця дозволить досягти бажаного добробуту, принести славу Україні, а рідному місту забезпечити розвиток.

Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього. Особисто я поділяю цей вислів Максима Рильського, який спонукає вивчати історію. Ця книга для тих, хто любить Краматорськ, хто готовий відкривати для себе його минуле. Ця книга стане одкровенням для непосвячених і здивує новими відкриттями знавців.

*Народний депутат України
Максим ЄФІМОВ*

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Читач, який зараз тримає цю книгу в руках, можливо, трохи здивується, прочитавши її назву — «Краматорськ: витоки». Дійсно, чому витоки? І така допитливість цілком заслуговує на докладну відповідь.

Я відкрию для Вас, шановний Читачу, завісу невизначеності. Справа в тому, що ця книга — не звичайний підручник чи посібник з історії нашого славного міста. Насправді, це збірник нарисів, присвячених історії Краматорська. Ці нариси різні за обсягом, за хронологією подій, які в них описані, за тематикою... Але в усіх них є та риса, що об'єднала їх в одну книгу. Так, в ту саму книгу, яку читач зараз тримає в руках. І коли Ви дізнаєтеся з нарисів про початки заселення нашого міста, про появу тут залізничної станції та великих промислових підприємств, про витоки краматорського спорту, про перші школи, бібліотеки і лікарні, хорові колективи і перших пожежних нашого міста, про перших фотографів і правоохоронців, про появу тут перших парків, першої газети і першого телебачення, коли Ви дізнаєтесь про безліч маленьких цікавих фактів, які трапились у Краматорську ВПЕРШЕ, то зрозумієте, що ця книга про наші з вами ВИТОКИ, коли тут щось важливе і значуще для краматорчан тільки народжувалося, з'являлося, формувалося, будувалося, виростало і ставало відомим всій Україні й усьому світові. А я від щирого серця бажаю, щоби все це, насамперед, було відоме Вам, мій шановний читачу. Отже, «Краматорськ: витоки»... Запрошую у цікаву подорож сторінками минулого.

Володимир Коцаренко

СЛОВНИК
НАША ГОДИНА
У СВЯТІ

Словник «Наша Година у Святі» є збірником церковних історичних джерел, що охоплює період з 1945 по 1990 рік. Він складається з двох частин: «Слова» та «Година». У «Словах» наведено церковні промови, проповіді та інші тексти, а в «Годинах» — молитви, канони та інші літургійні текстів. Словник є важливим джерелом для дослідження української церковної історії та культури.

Словник «Наша Година у Святі» є збірником церковних історичних джерел, що охоплює період з 1945 по 1990 рік. Він складається з двох частин: «Слова» та «Година». У «Словах» наведено церковні промови, проповіді та інші тексти, а в «Годинах» — молитви, канони та інші літургійні текстів. Словник є важливим джерелом для дослідження української церковної історії та культури.

Словник «Наша Година у Святі» є збірником церковних історичних джерел, що охоплює період з 1945 по 1990 рік. Він складається з двох частин: «Слова» та «Година». У «Словах» наведено церковні промови, проповіді та інші тексти, а в «Годинах» — молитви, канони та інші літургійні текстів. Словник є важливим джерелом для дослідження української церковної історії та культури.

СИВА ДАВНИНА

Перший раніше невідомий ученим пам'ятник природи «Пчолкінські скам'янілі дерева» на території Краматорська був відкритий 29 березня 1991 року членами гуртка юних геологів Центру позашкільної роботи під керівництвом Наталії Борисівни Овсяннікової.

У березні 1991 року учасники походу в район Красноторки виявили 16 виходів уламків араукарії. Розміри уламків коливалися від 5 см до 1,2 м в довжину. В окремих місцях були відзначені цілі майданчики зі скупченням скам'янілих фрагментів дерев: в одному випадку — це знесені з рілля, в іншому — ті, що займають своє місце вже не один мільйон років. Результати дослідження показали, що площа поширення скам'янілих дерев досить велика — близько 1 га. Звичайно, на території Пчолкінського пам'ятника не виявлені великі стовбури, як на території всесвітньо відомого пам'ятника поблизу Олексієво-Дружківки. Однак пчолкінські зразки унікальні своїм мінеральним складом: крім кременю, дерево заміщено великими (до 1 см) кристалами кварцу, в окремих випадках відзначені кварцові жили. Араукарія — дерево сімейства ялинових. Встановлено французьким ботаніком Жюссє. Свою назву отримало від імені індіанського племені арауканів. У даний час росте, зокрема, в тропічних лісах Південної Америки.

Юні краматорські геологи продовжували досліджувати пам'ятник і в наступні роки. Навесні 1992 року в землях садово-городнього товариства «Росинка» — на дорогах і в межах городів — були виявлені численні дрібні уламки і великі фрагменти скам'янілих дерев (100 см x 30 см, 80 см x 40 см тощо). Визначено, що смуга поширення скам'янілих дерев шириною близько 150-200 метрів пролягає з північного заходу на південний схід. Саме в такому напрямку простягаються на півдні Краматорська виходи порід, що відносяться до кам'яновугільного геологічного періоду, а точніше — до араукарітової світи, що має вік близько 300 млн. років. Тоді в лагунах і серед боліт зростали каламіти і лепідодендрони — гігантські хвощі, з яких згодом утворилося кам'яне вугілля. У 1991-99 рр. на Пчолкінському оголенні були знайдені відбитки каламітів у піщанику. Вражаюче, але під час походу в жовтні 1999 року на оголенні пісковика в районі розсипів скам'янілих уламків доісторичної араукарії вихованцям

Н. Б. Овсяннікової вдалося виявити прошарки кам'яного вугілля.

У 1999 році дослідження унікальної пам'ятки природи тривало. Тут була проведена окомірна зйомка, описані 28 точок спостереження в місцях виходів скам'янілої араукарії, взяті на облік зразки 27 великих «пеньків», 115 середніх і безліч дрібних. Розміри найбільш великих — 160 см х 50 см, 118 см х 40 см. На території товариства «Росинка»

скупчення уламків спостерігалися у 18 місцях. Це дрібні — від 2 см до 18 см, а також великі — 100 см х 30 см, 80 см х 41 см.

У жовтні 2002 року рішенням Краматорської міської ради було погоджено створення регіонального ландшафтного парку «Краматорський», до складу якого включили пам'ятник природи на правобережжі Казенного Торця під назвою «Пчолкінські скам'янілі дерева».

Доля Краматорська як центру виробництва північного регіону Донбасу була визначена в далекій давнині. Вперше це було доведено археологом Доротеєю Самійлівною Цвейбель в 1964 році завдяки відкриттю кремнеобробних майстерень епохи неоліту в околицях нашого міста.

Пам'ятник відкрито на північно-західній околиці міста, в розгалуженнях балок, розташованих на схід від глиняного кар'єру, і які спускаються до долин річок Казенний Торець і Маячка (район селища Ясна Поляна). Тут в 1964 році викладач Донецького державного університету Д. С. Цвейбель виявила древні каменоломні і неолітичні кремнеобробні майстерні. Археологічні роботи велися в 1964–1965 рр. Культурний шар був розкопаний на площі 136 м кв. В результаті зібрана колекція предметів періоду кам'яного віку, яка налічує понад 4150 кременів — грубих рублячих знарядь, нуклеусів та їх заготовок,

виробничих відходів. Автор відкриття визначила виявлений пам'ятник як майстерню з виготовлення нуклеусів, які наші пращури могли використовувати в якості продукту для обміну.

У 90-ті рр. ХХ століття наукові співробітники Донецького обласного краєзнавчого музею назвуть відкриті Д. С. Цвейбель Краматорську майстерню епохи неоліту — «чистий пам'ятник первинної обробки кременю». Вік знайдених у майстерні матеріалів можна датувати першою і другою половиною неоліту. На думку вчених, на території Донецької області епоха неоліту тривала з 6-го до початку 3-го тисячоліття до н. е.

У світі нічого випадково не відбувається. Якщо погодитись із цим твердженням, причину появи в Краматорську металургійного виробництва в

1896 році, коли тут був побудований ливарний цех механічного заводу акціонерного Товариства «В. Фіцнер і К. Гампер», легко пояснює древнє поховання, виявлене археологами на території міста в кінці 30-х рр. ХХ століття.

У 1938 році на південній околиці Краматорська археолог В. М. Євсєєв розкопав курган, в якому було виявлено поховання стародавнього металурга епохи катакомбної культури. Інвентар катакомбного поховання складався з горщика, глиняного тигля з краплями металу на ньому і глиняної ливарної форми провушної сокири. Як

відомо, археологи відносять катакомбну культуру до першої половини 2-го тисячоліття до н. е. Не менш 3500 років відокремлювали смерть стародавнього металурга та повернення на краматорську землю творчого вогню, що дозволив видати першу плавку в ливарному цеху заводу акціонерного Товариства «В. Фіцнер і К. Гампер».

* * *

На географічній мапі міста Краматорська існує понад десяток назв — гідронімів і топонімів, відомих історикам вже не одну сотню років. І все ж найстарішим із них є гідронім «Тор», покладений в основу трьох пізніших і добре відомих краматорчанам назв: річки — Казенний Торець, селища міського типу — Красноторка і міста — Краматорськ. Гідронім «Тор» заслужено утримує рекорд за давністю згадування його в документальних джерелах: історикам про нього відомо вже 437 років.

Назва річки Торець (вона ж — Тор, а нині — річка Казенний Торець) згадується в так званій «Розрядній книзі 1475–1598 рр.». У цьому збірнику, що містить донесення про помічених російськими дозорами пересуваннях в Дикому Полі загонів кримських татар, які прямували до рубежів Московської держави, назва нашої річки зустрічається двічі. Царський намісник в місті Путивлі князь Григорій Мещерський згадує річку Торець в грамоті 1566 року. Інший документ, датований 1570 роком, передає тривогу служивих людей в прикордонному місті Рильську у зв'язку з появою кримчаків у тих же місцях — у верхів'ях річки Тор. У ве-

ресні 1570 гонець доставив у Москву грамоту такого змісту: «Писал из Рылска Семен Нагой да и грамоту Степана Суковкина прислал сентабря в 4 день; а в грамоте пишет, что он наехал августа в 19 день верх Берек — стоят люди многие крымские, а сместь себя не дали, потому что место полевое, и гоняли ево до Водолагских ровней два дни человек с пятьсот. А словом Степанка приказывал с казакком с Бистомкою, что ездил он верх Тору в ночи и видел огни многие, и от стад лошединых прыск и ржанье великое, часть людей многих». Таким чином, вже в ті далекі часи російські сторожі не раз здійснювали шлях уздовж річки Тор — від гирла до її

верхів'я. Це означає, що їхні таємні стежки пролягали серед ковилових

просторищ, де сьогодні розкинулося місто Краматорськ.

Перше поселення на території сучасного селища Ясногірка з'явилося не раніше 1782 року.

Першим, хто заволодів землями, що входять нині в межі формальної юрисдикції Ясногірської селищної ради, у XVIII столітті став житель Тора Іван Іванович Боженков. Згідно з архівними даними, Іван Боженков вперше перебував на службі в Ізюмському слобідському козацькому полку в чині сотника і був досить авторитетною особистістю серед земляків — мешканців передового форпосту Слобідської України, роль якого тоді виконувала фортеця Тор. Залишивши військову службу в званні прапорщика, Боженков у березні 1776 року продовжував займатися досить клопіткою посадою начальника варт, в обов'язки якого входило стежити за запобіжними заходами від можливих епідемій і нападів ворога. По суті, для нього це була свого роду діяльність на громадських засадах, тому що роботу він свою виконував безкоштовно — «без всякого жалованья». На цей час Іван Боженков вже землевласник середньої руки — поміщик Торського повіту Азовської губернії. У його володінні — не одна тисяча десятин землі.

Документи свідчать, що 1 лютого (за ст. ст.) 1782 року колишній сотник продав частину свого неру-

хомого маєтку старозайманної землі сусідові — поміщику того самого, Торського повіту. Досить велику земельну ділянку, порослу подекуди лісом, яка тягнулася по ліву сторону річки Казенний Торець, землеміри в межових книгах охрестили, не мудруючи лукаво: «Вершина Широкого Боирака». Шматочок «дикопорозжей» земельки площею близько 1900 десятин (понад 2700 га — В. К.) коштував покупцеві, за нинішніми мірками, зовсім небагато — рівно 100 рублів. Хоча в ті часи це була цілком пристойна сума. Новий господар при цьому навіть не підозрював, що 220 років потому про нього згадають нащадки і заслужено внесуть його ім'я в історію рідного міста. Це ім'я — Федір Кузьмич Іванов. В ту пору він був офіцером елітної військової частини — ротмістр лейб-козацької команди.

Достеменно відомо, що 26 червня 1786 року тут, в маєтку капітана Федора Іванова, вже буде існувати населене ним маленьке сільце, називане так — «Ясная Гора Федоровка тож». Вказати більш точну дату заснування цього селища поки що не є можливим. Сьогодні ми можемо лише стверджувати, що відоме селище Ясногірка було засноване у період 1782–1786 рр. Однак, швидше за все, це селище (одне

з найстаріших на мапі нашого міста) з'явилося в тому ж, 1782 році. За логікою, поміщик Іванов був зацікавлений, щоб куплена земля стала якомога

швидше приносити йому вигоду. Для цієї мети він, очевидно, тієї ж весни запросив сюди переселенців, поселив їх і, тим самим, заснував Ясну Гору.

* * *

Перше селище в межах сучасної території Красноаторської селищної ради з'явилося в період 1785–1791 рр. Це була слобода Красноатор'я.

Секунд-майор Степан Сергійович Таранов населив слободу Красноатор'ю на лівобережжі річки Казенний Торець, на колишніх землях Війська Запорозького. У 1795–1796 рр. в Росії проводився загальний перепис населення — так звана 5-а ревізія. Згідно з даними цієї ревізії, в слободі Красноатор'я проживало 299 душ слобідських селян (148 осіб чоловічої і 151 особа жіночої статі) — українців за національністю. У секунд-майора С. Таранова і двох його синів Олександра та Григорія в кінці XVIII століття на території нинішнього Краматорська було 4 селища: Маячка, Білянське, Гірне і Красноатор'я. Слобода Красноатор'я, за кількістю жителів, на той час була серед них найвельюднішою.

У 1804 році губернською комісією було складено «Экономико-географическое описание территории Изюмского уезда Слободско-Украинской губернии». У цьому описі наша слобода вперше згадана вже як село під назвою КРАСНОТОРЬСКАЯ (і в цьому ж документі — КРАСНОТОРСКАЯ). Маючи на увазі село Білянське та інші села, що належали братам Тарановим, землеміри, зокрема, відзначили: «Крестьяне, живущие в селе и в деревнях, состоят на пашне и упражняются в хлебопашестве. Зажитком же посредственны».

Після 1804 р. пройде понад два десятиліття і за селом утвердиться чергова й остання, відома сучасникам назва — КРАСНОТОРКА.

* * *

Несподіваний конфлікт в епоху передісторії Краматорська розгорівся в слободі Білянській (нині — селище Прокатників) у 1794 році між місцевим поміщиком Степаном Тарановим (скривдженим) і священником Архидіаконо-Стефанівської церкви Олексієм Полонським (кривдником).

Заступився за честь батька молодший син — прапорщик Григорій Таранов. За допомогою Костянтиноградського духовного правління він звернувся до Катеринославської духовної

консисторії з проханням ...усунути священника Олексія Полонського з цієї парафії «за нарушение церковной службы». У консисторії не забарилися з відповіддю. Митрополит

призначив Полонському двомісячний термін для виправлення і звелів: «Буди не исправится, то отрешить от прихода». Але погроза не викликала належної дії. Полонський, за словами прапорщика Таранова, «не престаёт продолжать дела оскорбительные моему родителю и для прихожан соблазнительные и не своиственные духовному его званию». Прапорщик продовжував наполягати на відкликанні священика, і ми-

трополит поступився його вимозі (тим більше, що й призначений ним термін сплив). На доношенні духовного правління від 15 лютого 1794 року з'явилася його резолюція: «Священника Алексея Полонского, поелику не исправился, а продолжает свои поступки духовному званию противныя, от места отрешить; а на его место определить по способности из села Райгородки [...] священника впредь до рассмотрения».

Перший кам'яний міст на території Краматорська був побудований в кінці XVIII століття на річці Бичок в районі села Білянського.

Міст побудували за вказівкою місцевого поміщика Степана Сергійовича Таранова. Піші або кінні, які рухалися Маріупольською дорогою, що пролягала тут, завдяки кам'яному мосту безперешкодно долали но-

ровливу річку Бичок в будь-яку пору року. Ймовірно, старовинний «таранівський» міст знаходився на тому ж місці, де розташований і нинішній: на вулиці Белгородській в селищі Прокатників.

БІЛЯ ВИТОКІВ МІСТА НА РІЧЦІ ТОР

На початку XIX століття територія, яку нині займає м. Краматорськ, вже була розділена межами на кілька великих маєтків, що належали шести місцевим поміщикам. Коли ж їхні батьки і діди зайняли землі в тутешніх місцях? Хто були ці люди, і чому вони з'явилися в наших краях? Тим читачам, які хоч трохи знайомі з історією Слобідської України, відомо, що наприкінці XVII століття її територію становили землі п'яти Слобідських козацьких полків. Тут проживали, в основному, вихідці з України.

Незадовго до утворення Слобідсько-Української губернії (в 1765 р.) південна кромка земель Ізюмського козацького полку сягала місцевості, на якій тепер знаходиться м. Краматорськ, і яка звідси тягнулася до Бахмутських солеварень. Першими, хто вставав тут на шляху непроханих гостей — степових кочівників — були козаки невеликих фортець. Спочатку такими укріпленими козацькими містечками були Тор (нині м. Слов'янськ) і Маяцьк (нині с. Маяки), а пізніше — Бахмут.

Територія, приписана до Тору (сотенного містечка Ізюмського слобідського полку), була досить великою. Це були так звані «торські дачі», які тягнулися обабіч Торської укріпле-

ної лінії («черты»). У межах території, оперезаної «чертою», козаки і старшина Ізюмського полку поступово населили свої хутори, поставили водяні млини, а закріплені за ними підпомічники зайнялися хліборобством і випасом худоби. Згодом всі землі тут були роздані або просто самовільно захоплені поселенцями (такі землі називали «займанщини»).

Земляні вали і засіки, що утворюють Торську укріплену лінію, були зведені козаками слобідських полків ще в 1684 р. Вони починалися біля фортеці Ізюм і тяглися вздовж річок Гола Долина, Торець (нині р. Сухий Торець) і Тор (нині р. Казенний Торець) до місця впадання останньої в р. Сіверський Донець. По виду Торська укріплена лінія нагадувала підкову, приставлену до русла Дінця. Основним її призначенням був захист Соляного містечка (воно ж — м. Тор) від кримських татар, які часто робили набіги в район Торських соляних озер.

У XVIII столітті набіги татар на поселення в околицях Тора з кожним десятиліттям траплялися все рідше. Знаходилися відважні люди, які, нехтуючи небезпекою, починали селитися за Торською лінією, все далі й далі забираючись у розлоги безкрайного Степу. Це були українські козаки, що

служили в Тору, прийшли російські од-
нодворці, представники полкової та
сотенної старшини Ізюмського слобід-
ського полку, рідше — представники
адміністрації Торських солеварень і,
нарешті, офіцери Бахмутського кінно-
го козацького полку. З'явилися хутори
і на землях, які нині охоплюють міські
межі Краматорська. Ці землі простяга-
лися на пристойній відстані від Тора —
у самого краєчка «торських дач».

Імена українських слобідських
козаків і прийшлих російських од-
нодворців, що заснували тоді перші
хутори в нашій місцевості, час для
нас не зберіг. Ймовірно, їх появу тут
слід віднести до першої половини
XVIII ст. І все ж, архівні документи
допомогли нам відкрити завісу над
минулим. Завдяки їм ми дізналися
про тих, хто стояв біля витоків кра-
маторської передісторії.

«Заїмка» на місці нинішнього се-
лища Шабельківка в Краматорську
у козака Торської сотні Ізюмського
слобідського полку Остапа Киянця
з'явилася, очевидно, теж на початку
XVIII століття. Зрозуміло, сам Остап
(«Євстафій») Григорович жив тоді в
Тору — під захистом фортечних стін.
А тут, в урочищі річки Маячки, були
його земля «для пашення хлеба», сіно-
кіс та інші угіддя. Після смерті Киянця
«маєток» дістався його зятю — ротмі-
стру «Бахмутської компанії» Прокопу
(«Прокофію») Шабельському, а потім
перейшов до рук вдови ротмістра —
Мотрони Остапівни. Ніхто з них так
і не примножив спадщину, отриману
від торського козака. Зробити це вда-
лося його онукові — Івану-меншому
Прокоповичу Шабельському. Згідно з

документами, в 1758 році він купив у
виселеного із слободи Тор однодворця
Івана Маркова хутір, розташований
по сусідству з дідівськими землями, і
тим самим заклав основу майбутньої
слободи. Відчуваючи наближення
смерті, Мотрона Остапівна 23 черв-
ня 1767 р. відписала хутір та угід-
дя, що розкинулися навколо нього,
Івану-меншому — молодшому сино-
ві. З 1775 р. спадкоємець почав селити
біля р. Маячки слободу Шабельківку.
Роком її заснування слід все-таки
вважати 1758 рік, коли засновник
майбутньої Шабельківки хорунжий
Бахмутського кінного козацького пол-
ку Іван-менший Шабельський посе-
лив тут своїх людей для нагляду за ку-
пленим у Маркова хутором. У 1767 р.
в цьому хуторі було вже чотири хати,
три сараї, дві овечі кошари і п'ять
скотних загород. Поруч знаходилися
городи, сади, а навколо розлягалися
сіножаті та ріллі.

Представники дворянського роду
Шабельських займають чільне міс-
це в історії нашого краю. Свій родо-
від вони вели від Павла Самуїловича
Шабельського, який «поступил
под Российскую державу из поль-
ского Шляхетства города Киева в
1686 году». Це сталося в той рік, коли
Москва уклала з Польщею «Вічний
мир» і союз, спрямований проти
Туреччини і Криму, і за умовами дого-
вору Польща назавжди відмовлялася
від Лівобережної України, а на право-
му березі Дніпра поступалася росій-
ському царю Київом з невеликою ок-
ругою між річками Стугна та Ірпінь.

Син Павла Шабельського —
Василь — за Петра I вже служив у ро-

сійській армії. Невдача, яка спіткала російського царя під час Прутського походу в 1711 р., зробила несподіваний поворот і в долі його офіцера. У старому документі цю подію відображають лише кілька безпристрасних рядків: «... В прошлом де 1711 году по сдачи города Азова (таким было условие Прутского договора — В. К.) и по разорении Троицкого, что Таганрог, по указу [...] Императора Петра Великого и по разбору Генерала Адмирала Графа Апраксина с усть реки Миуса и крепости Семеновской переведен в Бахмутскую крепость [...] Ротмистр Василий Павлов сын Шабельский с командою для охранения от крымских частых неприятельских набегов города Бахмута и Тора Бахмутских и Торских соляных заводов...». Очевидно, 1711 рік назавжди заклав «київську» сторінку в родоводі дворян Шабельських і відкрив нову — «Бахмутську».

Сини Василя Шабельського — Іван і Прокіп — пішли стопами батька: у складі Бахмутського кінного козацького полку вони зі зброєю в руках захищали Бахмут та його округу від нападу татар. Іван Васильович зумів зійти на найвищу сходинку старшинської ієрархії в полку. У 1748 р. він отримав звання полковника і був призначений його командиром. Йому ж довелося бути і першим начальником Бахмутської провінції — однієї з трьох провінцій, що склали засновану в 1764 р. Новоросійську губернію. Цікавий факт. Сина полковника Шабельського — Семена — в 1759 р. в школі «пійтики» при Харківському Колегіумі навчав уму-розуму відомий

український філософ, поет і педагог Григорій Савич Сковорода.

«Краматорська» сторінка в родоводі Шабельських пов'язана з молодшим племінником бахмутського полковника Івана Шабельського — Іваном-меншим Прокоповичем Шабельським — засновником селища Шабельківка на річці Маячка.

В цілому, рід поміщиків Шабельських гідний того, щоб про нього склали докладну розповідь. Однак, темою нашої оповіді це не передбачено, і ми не станемо від неї відступати. Зауважимо тільки, що в XVIII–XIX ст. нащадки київського шляхтича та члени їх родин не залишилися в тіні історії. Вони вірою і правдою служили своїй батьківщині. Одні — зі зброєю в руках, інші — на цивільній ниві. А деякі з них стали відомі завдяки актам благодійності на користь свого народу і православної церкви.

В середині XVIII століття комісар Торських соляних заводів титулярний радник Іван Іванович Віттіг теж поклав око на «угожее» місце в «торських дачах». У 1753 році Бахмутська провінційна канцелярія відвела йому місце біля річки Торець (нині Казенний Торець), проти Білої Гори, для побудови водяного млина. Спочатку він звелів побудувати тут хутір, а через три роки, за вказівкою Віттіга, його дворова людина Василь Чисточенко тут же, на річці, спорудив і млин. Невідомо, скільки з тих пір пройшло літ і зим, але сталося так, що титулярного радника закликав до себе Господь. Його вдова — Марина Йосипівна Віттіг — погорювала, як того вимагали пристойності, і незабаром вийшла заміж за капітана

Бахмутського гусарського полку Івана Радованова. Напевно, шлюб був щасливим, але теж недовгим: в інший світ відійшов і капітан Радованов. Нещасна Марина Йосипівна втішала себе думками про єдиного сина Олександра, який тоді перебував на військовій службі, та самовіддано займалася господарством у маєтку, що залишився від першого чоловіка. Хуторок поруч зі старим млином з роками розрісся. Поміщиця назвала його Олександрівка на честь спадкоємця — капітана Олександра Радованова. Права сина на спадщину вона підтвердила в січні 1789 р. в дувіжній, відписавши йому, крім іншого, і «дачу» землі в Слов'янському повіті з хутором Олександрівкою біля Торця. Назва, яка закріпилася за хутором за життя матері, чомусь не влаштувала молодого поміщика, і він змінив його. У різних документах початку ХІХ століття це поселення фігурує вже як сільце Радованівка. Нині на мапі міста Краматорська читач не знайде цю назву: на місці давнього поселення тепер височіють корпуси цехів Новокраматорського машинобудівного заводу.

У списку імен, які відтепер вписані в передісторію Краматорська, значиться ім'я і представника козацької старшини Ізюмського слобідського козацького полку — полкового хорунжого Степана Адамова. Вперше про цього поміщика автор зміг розповісти читачам зі сторінок краєзнавчого збірника «Летопись Донбасса», виданого Донецьким обласним краєзнавчим музеєм у 1992 р.

Землі, що належали Степану Адамову, простягалися по обидва

боки річки Ближня Біленька та в урочищі Шавалдиківського яру. Як свідчать документи, він володів ними «из давних лет», тобто задовго до утворення Слобідсько-Української губернії, згідно з «Высочайше жалованным в Изюмской казачей полк грамотам». Право розпоряджатися цими землями полковому хорунжому С. Адамову було надано за його «ревностную службу и подвиги против неприятельских набегов». У другій половині ХVІІІ століття маєток цього поміщика вже вважався досить великим. На жаль, сьогодні ми не можемо відповісти на питання: хто з роду Адамових першим зайняв землі у р. Ближня Біленька — сам Степан Адамов чи його дід, батько? Нам поки нічого невідомо про предків полкового хорунжого. Хоча можна припустити, що одним із них був Торський сотник Юрій Адамов.

Сотник з таким прізвищем згадується в описі м. Слов'янська церковним істориком Філаретом (Гумилевським) у зв'язку з листом торян, який датується 1721 р. У ньому жителі Тора повідомляли, що «... в местечке Тору церкви Николая Чудотворца попы Леонтий да Иван в прошлом 718 г. изволением Божиим в моровую язву померли», і просили замість померлих надіслати інших священиків. Прохання було викладено в листі за підписом Торського сотника Юрія Адамова. Не виключено, що він якраз і був батьком Степана Адамова. Можливо, на користь цього припущення свідчить ще й такий факт: одного із синів полкового хорунжого звали Юрій. Може бути, з огляду на традицію, що існувала тоді, батько дав синові це ім'я на честь його діда?

Після катерининського указу, що послідував 3 березня 1765 року, лейб-гвардії Ізмайловського полку майор Щербінін переформував слобідські козацькі полки в гусарські. Полковій старшині було надано право за бажанням продовжити службу, але тільки з перейменуванням їх колишніх слобідських чинів у російські армійські. Степан Адамов, провідник хорунжевих козаків Ізюмського полковника (свого роду полковою гвардією) та керівник полкового оркестру, не скористався цією можливістю і був звільнений в чині поручика. Це звання присвоювали тоді полковому хорунжому, який не брав участі в бойових діях. Остання обставина служить ще одним свідченням того, що сам Степан Адамов не здійснював «подвиги проти ворожих набігів», і тому земля біля річки Ближня Біленька дісталася йому, найімовірніше, у спадок від предка, який більш відзначився, яким цілком міг бути Торський сотник Юрій Адамов.

Уже в 1767 р. поручик С. Адамов перебував у списку дворян Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії як «не пожелавший в службу». Старшинський жупан полкового хорунжого перекочував у ковану скриню, козацьке сідло змінила тепла перина — Адамов став звичайним поміщиком. У 1768 р. Степан Адамов разом з повіреними торських військових обивателів (колишніх слобідських козаків і підпомічників), чії землі чреполюсно сусідили з поміщицькими, просив Ізюмську провінційну канцелярію про «полюбовне» з ними розведення земель. Розведення вчинили.

Схоже, саме тоді сформувалися остаточно межі земельного володіння цього поміщика біля р. Ближня Біленька (ця назва існувала в XVIII ст. та була обумовлена близькістю цієї річки до козацької слободи Тор). Правда, поки що невідомо: чи існувало на той час на цих землях яке-небудь поселення — хутір чи слобода.

Перша відома нам згадка про поселення поблизу річки Ближня Біленька відноситься до 1784 року. Тоді сільця Акілініно та Юребілянське (або Юр'ївка Біленька), що вже існували тут, вдова Степана Адамова відписала своїм синам. Одним із спадкоємців став підпоручик Юрій (як бачимо, сільце Юребілянське було назване на честь його імені), другим — корнет Микола. У XIX ст. поруч з названими поселеннями вирости нові: їх населяли вже спадкоємці Юрія та Миколи Адамових. Тепер на місці колись маленьких сілець розкинулося краматорське селище Біленьке.

Представники роду Адамових не могли похвалитися настільки іменитим, як у Шабельських, родоводом, що йде своїм корінням у минулі століття. Право на дворянське звання їх предки заслужили багаторічною службою в Ізюмському слобідському козацькому полку.

Старшина цього полку зазвичай поповнювала лави козаків, які служили в ньому, вихідцями із різних місць України і значно рідше — Росії. Тут, на південній околиці російської держави, осідали селяни найближчих російських губерній, що покидали насиджені місця з мрією про краще життя. На той час наш край не був раєм. Тут, на

порубіжжі, переселенців чекала удача або татарська стріла. На найбільшу небезпеку наражалися, звичайно, козаки Торської сотні, які жили в Торі: їм часто доводилося заглядати в порожні очниці смерті. Незважаючи на це, лише тільки на Кримському боці Сіверського Дінця починали танути сніги і підсихав шлях, як звідусіль до Торських соляних озер щорічно йшли та йшли нові люди. Траплялося, їх виганяли з цих місць, але незабаром з'являлися інші. Хтось приходив на один-два сезони попрацювати на промислах. Інші прямували в Тор з надією отримати ділянку ніким не зайнятої землі та завести своє господарство. Треті ж — ті, що більш сміливі та меткі, — йшли сюди з мрією про криву козацьку шаблю при боці та про те, що за царської милості заснуть на новому місці власну прибуткову справу. Адже багатьом здавна було відомо: жалувані царські грамоти надавали українським слобідським козакам і старшині різноманітні пільги та привілеї.

Серед тих, хто залишив батьківський дім із твердим наміром випробувати свою долю на чужині, був і селянин села Білого Салотінського стану Обоянського повіту Белгородської губернії Сергій Андрійович Білозеров.

Одному Богу, напевно, відомо, коли Сергій Білозеров з'явився у фортеці Тор. Очевидно, його поява в ній слід також віднести до початку XVIII століття. Мізерні відомості про Білозерова, які ми маємо, свідчать, що перебував він козаком Торської сотні Ізюмського слобідського козацького полку, жив у Торі і в мирний час торгував «рибою таранею».

Був у нього син на ім'я Степан, відомий торським жителям як Степан Таранов. Дивну розбіжність прізвищ у батька і сина вдалося пояснити порівняно недавно. Допоміг розібратися із цим архівний документ від 6 жовтня 1748 року, в якому записано пояснення із цього приводу самого Степана Сергійовича Таранова — на той час хорунжого «Торской и Мояцкой компании». За його твердженням, «в Бахмутской провинции он назывался Степаном Тарановым, потому что оной отец ево тогда торговал рыбою таранью». Цілком зрозуміле прізвисько, яке «прилипло» до козака Сергія Білозерова, стало прізвищем не тільки сина, а й частиною прізвища всіх його нащадків. Справа в тому, що в першій половині XIX ст. дворяни Таранови «згадали» справжнє прізвище предка і повернули його собі знову. Відтепер їх прізвище було «подвійним». Правнук Торського козака в документах Департаменту герольдії названий вже як майор Степан Григорович Таранов-Білозеров.

Синові торговця сушеною рибкою Степану Сергійовичу Таранову та його спадкоємцям теж судилося вписати чимало пам'ятних сторінок в історію заселення місцевості, яку нині займає Краматорськ.

Колишній хорунжий «Торской и Мояцкой компании», потім — ротмістр Бахмутського кінного козацького полку, капітан, а після виходу у відставку — секунд-майор, поміщик С. С. Таранов на схилі віку був власником досить пристойного маєтку. Судити про його розміри можна за спадком, який поміщик зали-

шив своїм дітям. До осені 1799 р. земельні володіння підполковника Олександра і прапорщика Григорія Степановичів Таранових — синів вже на той час покійного відставного секунд-майора — займали площу близько 6600 десятин (~ 9,5 тис. га). Землі братів простягалися по обидва боки річки Казенний Торець: у межиріччі Комишувахи, Бичка, Маячки та вздовж р. Дальня Біленька. Молодший із братів — Григорій — успадкував від батька меншу частку його маєтку з безіменним хутором на правому березі Казенного Торця, сільцем Мояцьким на річці Маячці і водяним млином на р. Дальня Біленька. Підполковник і Кавалер Олександр Таранов отримав більшу частину батьківських земель. Крім того, до розділу спадщини у нього була поблизу власна земля, яку він отримав ще за життя батька за указом колишньої Азовської губернської канцелярії.

Початок офіційного утвердження С.С.Таранова на цих землях відноситься до 2 серпня 1752 р. Саме тоді у відповідь на його прохання з Бахмутської провінційної канцелярії було видано указ, в якому, зокрема, повідомлялося: «... Усмотрено им [Тарановым] угоднее место Бахмутской провинции в Торских дачах, расстоянием от города Тору в 15 верстах, вверх Торца в урочище на речке Дальней Беленькой, к построению мельницы...». Згідно з документами, землі, які простягалися поблизу побудованого млина, були зайняті Тарановим самочинно і задовго до 1752 р. Однак, тільки після указу з Бахмутської канцелярії хорунжий по-смів на цих землях заснувати хутір. Це

сталося приблизно в 1753 році. Хутір знаходився навкоси від гирла річки Дальньої Біленької, на лівому березі Казенного Торця. Достеменно відомо, що в 1785 р. тут вже існувало сільце Білянське. У документі, що відноситься до 1799 року, його називають слободою. Сільце — усього-то тільки: панський будинок і шість дворів підданих поміщика — українців. На той час у маєтку секунд-майора Таранова було ще одне сільце — Мояцьке (пізніше — Маячка) — на 20 дворів. Її мешканці — також українці. У 1799 р. на землях поміщиків Таранових — братів Олександра та Григорія — вже існували інші поселення, крім названих сілець. Це — слобода Краснотор'я (нині селище Красноторка) і слобода Гірна (нині селище Красногірка).

У 1790 році в слободі Білянській звели Архидияконо-Стефанівську церкву. Гроші на її будівництво офірував поміщик — Степан Сергійович Таранов. Завдяки наявності церкви в цій слободі, на початку XIX ст. її стали називати селом.

На місці хутора прапорщика Григорія Таранова, який розташовувався на правому березі р. Казенний Торець, неподалік від села Белянське, з роками зросло поселення. У документах початку XIX ст. воно вже значиться як «сільце Білянське». Незручність, пов'язана з однаковою назвою у цих поселень, що знаходилися в безпосередній близькості одне від одного, вирішилася в 20-ті рр. позаминулого століття, коли сільце Білянське перейшло до рук чергового спадкоємця — Петра Таранова, і за ним затвердилася нова назва —

«Петрівське». Сільце, а потім село Петрівське — це добре всім відоме в Краматорську селище Петрівка.

Слово «Білянське» зберігалось аж до революції 1917 року в назві волості, центром якої було волосне село Білянське. Однак, напередодні революції воно втратилося як назва самого поселення: колишнє село злилося із селищем, яке виросло поблизу заводу Краматорського Металургійного Товариства, і за ними усталилась загальна назва — Краматорівка. Інші міські селища — Малотаранівка, Іванівка, Мар'ївка та Городещине — зберегли свої назви до сьогодні практично без змін. Своєю появою в XIX ст. вони також зобов'язані колишнім власникам — поміщикам і поміщицям із дворянського роду Таранових-Білозерових.

За останні роки автору вдалося скласти генеалогічне дерево дворян Таранових-Білозерових, і зібрати про них досить різноманітні відомості. Вони свідчать, що поміщики з цим прізвищем займають чільне місце в передісторії нашого міста. На жаль, до недавнього часу широка читацька аудиторія мала дуже спотворене уявлення про Таранових-Білозерових завдяки багатотомній «Історії міст і сіл УРСР». В одному з томів цього видання стверджується, що «в 1767 році царський уряд пожалував графу Ф. П. Таранову 10 тис. десятин землі, на якій він заснував село Петрівку. Надалі Таранов продав свої землі дворянам Абазі, Іванову, Шабельському, Штейгерову. Так виникли нові поселення Абазівка, Іванівка, Штейгерівка». Так ось, у передісторії

Краматорська XVIII ст. невідомий поміщик Таранов з ініціалами «Ф. П.», а тим паче — граф. Іванівка — одне з нинішніх краматорських селищ. До його заснування дворяни Іванови руку не прикладали. У першій половині XIX ст. вказане поселення, розташоване поблизу річки Бичок, було складовою частиною села Білянське і мало однакову з ним назву. Це було ще одне сільце Білянське. До 1853 р. воно належало майору С. Г. Таранову-Білозерову. Після смерті майора сільце перейшло до його сина — Івана і залишалося у володінні останнього до початку проведення Селянської реформи. Йому ж воно було зобов'язане своєю новою назвою — Іванівка.

Треба визнати, поміщик Іванов — особа не вигадана. Дійсно, в XVIII ст. він купував землю в межах нинішнього Краматорська, на якій пізніше населив село. Але тільки Таранов тут ні до чого. Ротмістр лейб-козацької придворної команди Федір Кузьмич Іванов купив близько 2000 десятин землі у відставного прапорщика, поміщика Торського повіту Івана Боженкова 1 лютого 1782 р. Хто знає, чому І. Боженков (колишній Торський начальник, який активно протистояв у 1775 р. намірам запорозьких козаків осадитися в межах торських дач, а, значить, і на його — Боженкова — землях) несподівано вирішив продати частину своєї старозайманної землі. Але цей факт тоді відбувся. І нам відомо, що в 1786 р. на проданій Боженковим землі вже існувало сільце, населене новим господарем — капітаном Федором Івановим. Те сільце називалося Ясною Горою, а в народі —

Федорівкою. Так що поміщик Іванов був засновником не Іванівки, а поселення, яке нині в Краматорську відомо як селище Ясногірка.

І вже ніколи Таранови-Білозерови не були титулованими особами. Лише одному з нащадків торського козака-риботорговця вдалося піднятися в чинах до 8 класу згідно з російським Табелем про ранги. Справедливості заради, визнаємо, що навіть сам по собі факт подібного злету з низів на таке високе становище в суспільстві був одним із чудес, на які «золоте» XVIII століття було досить щедрим. Дивно було б козакові Сергію Білозерову дізнатися, що його онука — підполковника і кавалера Олександра Степановича Таранова — не тільки візник, але й підлеглі по службі стануть величати з незмінною приставкою — «Ваше Високоблагородіє».

Що ж, доля проявила прихильність до старшого сина офіцера Бахмутського кінного козацького полку. Все почалося з того, що його — 12-річного хлопчика — батько записав у солдати Луганського пікінерного полку. Це було в 1769 р. А потім солдат став офіцером, оселяв відставних пікінерів з родинами на землях, що колись належали запорожцям... Створення Катеринославської губернії послужило йому сходиною, ставши на яку, він продовжив вдалу кар'єру, але вже на новій для нього — цивільній ниві: він — секретар Катеринославського дворянства; один з депутатів, що їздили до цариці для принесення подяки з нагоди відкриття нової губернії — Катеринославської; прокурор губерньського магістрату. 13 грудня

1784 р. Олександра Таранова призначили прокурором в Таврійську Верхню Розправу. Через три роки, за розпорядженням князя Потьомкіна-Таврійського він брав участь у підготовці запланованої подорожі до Криму цариці Катерини II. З цього моменту все подальше життя й служба вихідця із Слобідсько-Української губернії були пов'язані з Кримом. Причому, посади, які він обіймав, були високі та відповідальні: обласний прокурор, обер-провіантмейстер, радник соляних справ Таврійської Казенної палати, член комісії із розбору земельних суперечок і різних зловживань, які мали місце в Криму, і, нарешті, Таврійський совестной суддя. У 1812–1818 рр. Таранов-Білозеров займав почесну посаду Таврійського губерньського предводителя дворянства. Жив Олександр Степанович у Сімферополі. Смерть наздогнала його в березні 1819 року — під час роботи в комісії по розкриттю зловживань. Згідно із заповітом, тіло покійного було віддане землі в Англійському саду поблизу села Базаржик, у 18 верстах від Сімферополя. Частина досить великого спадку була заповідана Тарановим-Білозеровим на будівництво в Сімферополі так званого Страннопріємного будинку, тобто Будинку для прочан. І такий будинок (спочатку дерев'яний, а потім і кам'яний) був побудований, ставши справжньою окрасою міста. У ньому стали поміщати хворих, бідних, старих і поранених на полі бою воїнів. Маєтки в Слобідсько-Українській губернії дісталися законним спадкоємцям Олександра Степановича.

Судячи з усього, їхнім єдиним власником став його рідний брат — прапорщик Григорій Степанович Таранов. Життя підполковника О. С. Таранова-Білозерова не залишилося непоміченим. У 1836 р. побачила світ одна з книг багатотомного «Словаря достопамятних людей земли русской», складеного російським та українським істориком Д. М. Бантиш-Каменським. У цій книзі серед інших була поміщена і стаття, присвячена нашому давнішому земляку.

Коротку розповідь про Таранова-Білозерова хотілося б завершити вельми цікавим фактом, про який автору розповіли поживклі сторінки старовинного документа в читальному залі Центрального державного історичного архіву колишнього СРСР. Цей факт цікавий, перш за все, тим, що він змушує переглянути наше уявлення про панів як про виключно черствих і обмежених експлуататорів. Словом, мова піде про незвичайний акт благодійності з боку останнього в історії села Білянське поміщика-кріпосника — онука тепер уже відомого нам прапорщика Григорія Таранова.

Як відомо, в 1861 р. в Росії були оприлюднені царський маніфест і "Положення" про селян. Вони сповістили, що, нарешті, в імперії скасовано кріпосне право. У країні почалося здійснення Селянської реформи. Зміни не скоро торкнулися мешканців сіл, розташованих на півдні Ізюмського повіту. Наприклад, статутні грамоти на кожний з дев'яти маєтків Таранових-Білозерових та їх родичів були складені лише наприкінці 1862 р.

Маєтки села Білянського та сільця Семенівки належали колезькому секретарю Григорію Степановичу Таранову-Білозерову. Сільце Семенівка дісталось його благородію у спадок від матері — Варвари Іванівни, уродженої Аборіної. Село Білянське — дворянське гніздо Таранових-Білозерових — Григорій Степанович успадкував від батька. З якими почуттями він спочатку підписував статутну грамоту, а пізніше викупний договір на село Білянське, здогадатися не важко. Втім, зрозуміти його можна. Землі, які у нього викупували колишні кріпаки, понад сто років становили основу багатства його предків! І все ж, поміщик, продовжуючи фамільну традицію, при складанні викупних договорів на обидва маєтки велів зробити в них записи, що свідчать про його громадянську зрілість, душевну щедрість і дворянську шляхетність. Суть цих записів зводилася до такого.

Грошова компенсація, яку селяни сільця Семенівки повинні були сплатити поміщику за землю, що викупувалась у нього, становила 1808 руб. Так було записано у викупному договорі. Частиною цієї суми — 328 руб. — Григорій Степанович побажав поступитися сільській громаді. Селяни залишилися задоволені щедрістю пана. Його рішення обіцяло колишнім кріпакам чималу кількість дарових десятин землі. Правда, радість була з присмаком гіркоти. Довгих десять років вони зобов'язані були виплачувати поміщику гроші в розстрочку за решту землі: по 148 руб. щорічно.

У цьому ж викупному договорі містилася й ще одна вказівка Таранова-

Білозерова. Вона стосувалася якраз тих грошей, які він мав намір отримати від селян протягом десяти років. Поміщик розпорядився записати в документі, що «по релігійному чувству» офірує всю належну йому суму грошей церкві «во имя перво-мученика Архидиакона Стефана», яка була побудована колись коштом його прадіда в селі Білянському. При цьому, Григорій Степанович бажав, щоб Архидіаконо-Стефанівську церкву перебудували, не міняючи її розташування. «Дивацтва» пана цим не обмежилися. Своє останнє рішення щодо грошей він супроводив застереженням, яке, мабуть, сповнило глибоким зачудуванням не лише присутніх при підписанні договору селян, але й мирового посередника, який багато чого побачив за своє життя. Поміщик, допускаючи, що сільська громада не загориться бажанням перебудувати церкву, повелів, щоб у договорі було записано: «в противном случае вся означенная сумма, так называемая пятая часть, предоставляется в распоряжение известного профессора Костомарова для вспомоществования народному образованию Южного края».

Твердий намір внести посильну лепту в справу розвитку народної освіти в Південному краї Г. С. Таранов-Білозеров закріпив й у викупному договорі на свій маєток в селі Білянському. В цьому документі теж міститься запис, який свідчить: поміщик вирішив, що протягом 10 років «должно быть отправляемо волостным правлением на распоряжение известного профессора Костомарова,

или кого он укажет, для вспомоществования народному образованию Южного края» по 25 руб. щорічно. Тут, в Білянському, Григорій Степанович також не забув вимагати, щоб при складанні викупного договору в ньому було записано про необхідність поновлення місцевої церкви. Тридцять вісім рублів з полтиною протягом того ж терміну сільська громада села Білянського мала наприкінці кожного року направляти на здійснення цієї мети. В разі відмови білянських селян зайнятися перебудовою храму, правління ставилося в обов'язок перераховувати зібрані гроші все до того ж професора М. Костомарова.

З відомих причин життя мешканців дворянських гнізд, колись розташованих в нинішній краматорській окрузі, було одного разу викреслене з історії та людської пам'яті. Однак природний інтерес людини до своїх витоків, бажання зазирнути в туманне минуле рідних місць викорінити неможливо. Це вони допомогли нам надолужити згаяне і, врешті-решт, відродити втрачений зв'язок між минулим і майбутнім. На жаль, час бере своє, і нам не завжди вдається реставрувати штрихи (а то й цілі фрагменти!), що були по-варварськи викреслені на загальному полотні нашої історії. Але дивна особливість у добрих діянь! Вони, немов старі світлини, багаті сріблом, не підвладні часу. А вже недобрій волі пізніших цензорів — і поготів. Так і у випадку з благородним вчинком поміщика Таранова-Білозерова: колись ми так чи інакше про нього б дізналися! Але дивна річ: чим більше нам стає відомо, тим біль-

ше ми задаємо питань. У нашому світі нічого не відбувається саме по собі. Люди, факти, події — все взаємопов'язане. На цьому ґрунтується сучасне, так було і в минулому. Пам'ятаючи про це, чи можемо ми припустити, що вчинок поміщика був не випадковим? Очевидно, так.

Професор Микола Костомаров у своїй «Автобіографії» згадував про те, що в травні 1862 р. в журналі «Основа» була надрукована його стаття про «малорусское писательство». У ній автор висловив ідею щодо необхідності видавати книги українською мовою, які мають «целью народное образование и заключающие в себе элементарные сведения в науках, которые бы расширили кругозор народной умственной жизни». Ідея Миколи Івановича знайшла в ту пору підтримку в суспільстві, і він став звідусіль отримувати пропозиції взяти на себе видання таких популярних книжок. Люди почали надсилати йому гроші для цієї мети. «Деньги, — писав в «Автобіографії» М. Костомаров, — присылались преимущественно из Малороссии, с левой стороны Днепра и особенно с Харьковской губернии...».

Тепер ми знаємо ім'я одного з прихильників ідеї професора Костомарова, який підтримав його не словами, а справами. Але що ж все-таки саме Таранова-Білозерова спонукало пожертвувати гроші на сприяння народній освіті в Південному краї (розумій: в Україні! — В. К.) і послати їх професору М. Костомарову? Точна відповідь на це питання нам поки невідома. Автор пропонує свій варіант відповіді. Це всього лише версія. І

вона буде існувати доти, поки не буде спростована безумовними фактами.

Отже, де, коли і за яких обставин Таранов-Білозеров перейнявся бажанням допомогти українському професору-історичу — противнику кріпосного права і в минулому одному з натхненників Кирило-Мефодіївського товариства (таємної української політичної організації, розгромленої царським урядом)? Ймовірна підказка на ці питання, можливо, міститься в одному із розділів «Автобіографії» М. Костомарова, де згадано подорож до Криму, яку колишній ад'юнкт-професор Київського університету, засланий до Саратова, здійснив влітку 1852 року. Історик подорожував не один. Він згадував: «На пароходе от Таганрога до Керчи я встретил харьковского профессора-медика Альбрехта с одним французом, пансионосодержателем в Харькове, и с одним помещиком из Харьковской губернии. Мы условились проехать вместе по Южному берегу...». Маршрут подорожі пролягав через Керч, Феодосію, Ялту, Алупку, Балаклаву, Севастополь... В цьому місті їхні дороги розійшлися. «Харьковские товарищи моего путешествия, — продовжував згадувати М. Костомаров, — уплыли из Севастополя в Одессу, а я вместе с Аморетти уехал на почтовых в Бахчисарай...». Напевно, читач звернув увагу на згаданого Костомаровим невідомого мандрівника — поміщика з Харківської губернії, чие ім'я, на жаль, він так і не назвав. Чи не наш це Г. С. Таранов-Білозеров виявився тоді в компанії з опальним українським професором? Протягом цілого ряду днів Григорій Степанович, ймовірно,

спілкувався з ученим-істориком і настільки перейнявся симпатією до нього, що протягом десяти наступних років не забував про цю зустріч. А в дні, коли валилося кріпосне право, коли в «Основи» була надрукована стаття історика, яку Г. С. Таранов-Білозеров, очевидно, теж прочитав, він нагадав про себе несподіваним чином: пожертвував з благодійною метою гроші, виручені від продажу дідівської землі, адресуючи їх М. Костомарову.

Можна задатися питанням: невже справді ідеї М. Костомарова глибоко запали в душу поміщика, спонукали його на цей вчинок? Чи так це було насправді? У 1852 р. Григорію Таранову-Білозерову йшов 32-й рік. У цьому прекрасному віці він здійснив подорож на південь. Йому пощастило: там Григорій опинився в одній компанії з професором-істориком. Погляду молоді людини предстали небачені ним досі красоти Криму. Його підкорила давня історія та культура цього краю! Про них він дізнався, очевидно, слухаючи розповіді такої дуже освіченої людини, яким був професор М. Костомаров. Не виключено, що самолюбство нашого героя тішив тоді й сам факт, що його випадковий попутник — справжній державний злочинець, який мріяв про створення єдиної слов'янської федерації і поніс покарання за свої волелюбні ідеї. Невже все це, взяте разом, могло залишити байдужим серце і розум дворянина з провінційної глухомані?! Погодьтеся, висунуті тут доводи можуть цілком відповідати тому, що було в дійсності.

І все-таки, це — версія, хоча і виглядає вона досить правдоподібно.

Будемо сподіватися, що істину в цій історії нам коли-небудь відкриють документи. Може трапитись, це буде лист, що загубився серед паперів історика і потрапив разом з ними в один з архівів. А в ньому — нагадування про подорож до Криму, відгук на статтю в «Основи» і повідомлення про готовність реально допомогти. Поки ніхто не може спростувати ймовірність існування такого листа. Адже не виключено, що він був написаний Г. С. Тарановим-Білозеровим і потім відправлений у Санкт-Петербург — М. Костомарову.

А в тому, що частина коштів, виручених від продажу селянам поміщицької землі, дійсно була спрямована Костомарову, сумніватися не доводиться. Але тільки в даному випадку з упевненістю можна говорити лише про ту суму грошей, які були сплачені поміщику протягом десяти років селянами села Білянське. Право ж, сума була невелика — всього 250 рублів. Саме їх в розмірі 25 руб. щорічно історик отримував з Харківської губернії, про них він згадав пізніше в своїй «Автобіографії». Звичайно, могло бути і більше. Але — важливий сам факт. Інші ж гроші, пожертвовані Г. С. Тарановим-Білозеровим в 1862 р., правління Білянської сільської громади використовувало на перебудову Архидіаконо-Стефанівської церкви. Відомо, що оновлення цієї церкви було завершено в 1867 р. — незадовго до заснування напівстанції Краматорська Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, що поклала початок майбутньому місту Краматорську.

XIX СТОЛІТТЯ: ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ

Встановлено найрезонанснішого сперечальника в передісторії Краматорська. Право на цю роль цілком заслужено отримав Олександр Іванович Радованов — поміщик сільця Радованівка, заснованого в 1753 році, яке дісталось йому в спадок від матері.

У 1813 році капітан Радованов залучив до судового розгляду своїх сусідів — поміщиків Шабельських, Таранових, Федорових та Адамових, несправедливо звинувативши їх у захопленні земель, які нібито належали йому. Радованівка розташовувалася біля річки Казенний Торець, на землях, де в даний час розташована територія ЗАТ «НКМЗ». Судова тяганина тривала довгих 15 років. Фінал настав у 1828 році, і він виявився не на користь жадібного поміщика. Програвши спірну справу в суді, Олександр Радованов, очевидно, гнаний ганьбою і поголосом, змушений був продати свій маєток і назавжди покинути тутешні місця.

Скандальний розгляд спонукав місцевих поміщиків представляти суду документи, що доводили право кожного з них на володіння своїм маєтком. Документи багатотомної спірної справи про землі капітана Радованова стали надбанням архіву давніх актів у Москві. В 1991 році їх там виявив автор цих рядків. В результаті, завдяки давньому земельному спору, була встановлена історія появи перших поселень на території сучасного Краматорська. Підсумок цієї дивовижної історії вінчає приказка: не було б щастя, так нещастя допомогло.

* * *

Найперша сторінка в історії розвитку охорони здоров'я Автономної Республіки Крим була написана завдяки нашому земляку — підполковнику і кавалеру Олександру Степановичу Таранову-Білозерову, що володів на рубежі XVIII–XIX ст. великим маєтком на території сучасного Краматорська і поблизу міста Сімферополя.

Після смерті О. С. Таранова-Білозе-рова, що настала в 1819 році, всі гро-

шові заощадження підполковника і кавалера орденів Святих Анни та Во-

лодимира згідно з його заповітом були вжиті на будівництво в Сімферополі так званого Прочанського будинку — першого в Криму безкоштовного притулку-лікарні. У 1822 році в «Таранівській» лікарні і богадільні з'явилися перші пацієнти — невеликовно хворі, бідні, старі, немічні, а також воїни, поранені на полі бою. Такий акт доброї волі з боку колишнього предводителя Таврійського губерньського

дворянства був гідно оцінений сучасниками. У 1836 році Дмитро Бантиш-Каменський увічнив ім'я вихідця зі Слобідської України в «Словаре достопамятных людей земли русской». Пам'ятник на могилі засновника слобід, що існували на місці нинішніх селищ Красноторка і Красногірка з кінця XVIII століття, зберігся до наших днів і знаходиться в м. Сімферополі, у дворі медичного училища.

* * *

Перше селище на території сучасного селища Іванівка з'явилося не раніше 1835 року.

За наявними даними, відставний майор і кавалер ордена Святої Анни поміщик Степан Григорович Таранов-Білозеров населив його над річкою Бичок не раніше 1835 року. Це було сільце Білянське. Можна припустити, що заснування сільця було приурочене до дня народження молодшого сина поміщика — Івана, а пізніше йому ж і дісталось.

Іван Степанович Таранов-Білозеров успадкував сільце Білянське

31 березня 1853 року. Його колишня назва за традицією змінилося на нову — ІВАНІВКА. Воно прямо вказувало на ім'я власника. Правда, в документах тієї давньої пори довго ще писали: «сельцо Белянское Ивановка тож». На початку XX століття це поселення офіційно продовжували називати так: «Второбеянское» або «Белянское 2-е», але при цьому вказували і його другу назву — Іванівка.

* * *

Перше поселення на місці сучасного краматорського селища Городещине з'явилося в XIX столітті.

Вступивши після 31 березня 1853 року в права на спадщину, дочки поміщика майора Степана Григоровича Таранова-Білозерова — Олександра, Марія та Марфа — заснували на відведених землях нові поселення. Дружина колезького реєстратора Олександра

Степанівна Філіп'єва населила сільце Олександрівку; дружина капітана Марія Степанівна Карпович — сільце Мар'ївку. Сільце Гродещина (нині селище Городещине) з'явилося завдяки дружині колезького асесора Марфи Степанівні Гродецькій.

Перша відома згадка про Малотаранівку була виявлена в опису генерального і спеціального межування Ізюмського повіту Харківської губернії, який датується кінцем 50-х – початком 60-х рр. XIX століття. Цей документ зберігається у фон-

дах Центрального Державного архіву давніх актів Росії в Москві. У ньому звертає на себе увагу той факт, що дане поселення, яке існувало вже на початку 50-х рр. XIX століття, мало тоді назву — Новотаранівка.

Важливі відомості з історії селища Малотаранівка містяться в Статутній грамоті і викупному договорі поміщика підпоручика П. Г. Таранова-Білозерова з його кріпаками. Обидва документи відносяться до періоду втілення в життя Селянської реформи 1861 року в нашому краї. Перший свідчить про назву, яке це сільце мало на 1862 р. — Мала Таранівка. Другий вказує на рік його заснування.

У викупному договорі зі слів поміщика записано, що маєток «дїстався» йому «по полюбовному разделу в 1850 году с братьями моими Степаном и Василием Тарановыми-Белозеровыми...». В результаті мирного,

дійсно братнього розподілу батьківського маєтку Петру Григоровичу дісталася земельна ділянка, «відрізана» від «красноторської» частини, і кілька десятків душ кріпаків, яких він, очевидно, в той же рік вивів з колишньої осілости і поселив на новому місці, заснувавши, таким чином, нове поселення — сільце Новотаранівку (пізніше — Малу Таранівку).

З урахуванням наявних відомостей, можна з великим ступенем точності стверджувати, що роком заснування села Новотаранівка (вона ж Мала Таранівка), а значить, і сьогоднішнього селища Малотаранівка, є 1850 рік.

Вперше пояснити походження назви селища Мар'ївка вдалося лише в червні 1990 року. Таємницю імені одного з найстаріших краматорських селищ надійно зберігали документи Російського Державного історичного архіву.

Згідно з документами, землі, на яких нині розкинулося селище Мар'ївка, в першій половині XIX століття належали поміщику майору Степану Григоровичу Таранову-Білозерову.

Було у Таранова-Білозерова п'ятеро спадкоємців: три дочки і два сина. Всі вони отримали заповідану част-

ку володінь батька. Офіційно це сталося 31 березня (за старим стилем) 1853 року, коли Харківська цивільна палата затвердила відповідний роздільний акт.

Дівці Марії Степанівні Тарановій-Білозеровій дісталися 16 кріпосних душ. Вона вивела їх з усім скар-

бом із сусіднього села Білянського і поселила на відведених землях, назвавши нове поселення своїм ім'ям.

Так само, як Іванівка та Городещина, Мар'ївка веде своє літочислення з 1853 року.

* * *

Історія сучасних кафе міста Краматорська починалася в сільці Білянському (нині — селище Іванівка) в далекому 1862 році.

5 грудня 1862 року в житті мешканців сільця Білянського відбулася знаменна подія: в цей день скасування кріпосного права стало для них реальністю.

У поміщика Івана Степановича Таранова-Білозерова в цьому поселенні налічувалося 13 дворових і 90 душ селян чоловічої статі. Кожному з них мав належати земельний наділ. Згідно зі статутною грамотою, всі вони отримали від поміщика 243 десятини землі, за яку їм довелося потім виплачувати протягом 8 років. Першим сільським старостою сільця «Білянське Іванівка

тож» на селянському сході в той рік обрали Івана Шарабана.

Примітно, що в епоху скасування кріпосного права поміщик села Шабельківка подарував своїм селянам частину власної землі «під училище». А ось Іван Таранов-Білозеров у ту пору вирішив «ощасливити» колишніх своїх кріпаків трохи по-іншому: він велів нарізати їм 6 десятин землі під... «питейный дом и для попаса при оном». Отже, історично так і склалося: в Шабельківці з'явилася перша школа, в Іванівці — перший шинок.

* * *

Перше краєзнавче дослідження, присвячене населеному пункту в межах території сучасного міста Краматорська, було складене на початку 90-х рр. XIX століття.

Тоді ініціатором етнографічного вивчення Слобожанщини «при посередстві народних учителів и учительниц» виступив статистичний комітет Харківського земства. На його заклик відгукнулася і вчителька Шабельківської земської школи міщанка Катерина Антонівна Густова. Вона провела дослідження, написала статтю про село Шабельківка та відіслала її до Харкова для публіка-

ції в літературному додатку до губерньського календаря — щорічника «Харьковский сборник». Через нестачу коштів «Харьковский сборник» перестали видавати, і стаття Катерини Густової, що пролежала в редакції, так і не побачила світ. Доля рукопису нашої землячки залишається невідомою: донині ні історикам, ні краєзнавцям так і не вдалося розшукати його в архівах або бібліотеках Харкова.

ДОРОГА ДО МОРЯ

На початку 60-х рр. XIX століття Харківська губернія, як зазначав пізніше голова губернської управи А. І. Йонін, мала «сумне економічне становище». Низький рівень розвитку економіки величезного краю сучасники пояснювали відсутністю судноплавної річки, каналів і навіть шляхів, які були поганими влітку, і зовсім ненадійними взимку. Харківська губернія була відірвана від морських портів, не мала міцних зв'язків з російським внутрішнім ринком. В таких умовах про прогрес економіки не можна було навіть мріяти. Ситуація могла змінитися на краще, але для цього губернії потрібна була залізниця. У середовищі харківських товаровиробників, місцевого купецтва і дворянства думка про неї остаточно дозріла на середину 60-х рр. У 1865 р. в Харківській губернії відбулося відкриття земських установ. На перших же зборах губернське земство назвало питання про залізницю життєво важливим. Починаючи від цього часу, на адресу уряду з Харкова стали надходити звернення і клопотання з проханням про будівництво залізниці, яка забезпечила б Харківській губернії вихід не лише до центру Росії, але й до Азовського моря.

Слід зауважити, що в ті роки про будівництво дороги до моря клопо-

тало не тільки харківське земство. У сусідній, Воронежській губернії, місцеве земство теж мріяло про залізницю. Зрозуміло, воно виступало за те, щоб її рейки були прокладені від Курська до Воронежа і далі — на південь. У разі успіху суперників, Харків виявився ніби осторонь від залізної магістралі, і тоді економічні проблеми губернії, як і раніше, залишалися б невирішеними. На шляху до досягнення мети виникали й інші перешкоди. То уряд заявляв про припинення видачі концесій і гарантій на спорудження залізниць, а то будівельники вимагали непомірно високу ціну. Здавалося, цим перепонам не було видно кінця.

У той час надра Донбасу, багаті покладами вугілля, залишалися практично недоторканими. Щоб приступити до їх широкомасштабної розробки, також була потрібна залізна дорога. У російському уряді це чудово розуміли. Але тут були свої проблеми. Для будівництва залізниць були потрібні рейки. Росія виробляла їх тоді недостатньо. Всі рейки, укладені до цього на російських залізницях, були, за малим винятком, ввезені з-за кордону. Але ось, 8 лютого 1865 р. (дати вказані за старим стилем відповідно до джерел — В. К.) в Харкові стало відомо: «попередня концесія» на будівництво залізниці, вида-

на невідомій компанії, була удостоєна Височайшого затвердження; засновники, нібито, приступили до збирання капіталу. Тоді ж журнал «Одесский вестник» повідомив своїм читачам приємну новину: «...Харьковский гражданский губернатор, граф А. К. Сиверс, в бытность свою в Петербурге, телеграммою уведомил Харьков, что Государь Император изволил, при представлении графа А. К. Сиверса Его Величеству, выразить, что эта дорога имеет уже в виду». Так у громадськості губернського міста з'явилася надія, що в недалекому майбутньому в Харкові з'явиться залізниця. Багато хто у це не вірили. Для інших лише стояло питання: коли?

Тих, хто сумнівався, як завжди, вистачало. Втім, скепсис посвячених був не випадковим. У березні 1865 р. граф Баранов, князь Кочубей і генерал-майор Марченко звернулися до уряду з пропозицією: вони зберуть гроші і прокладуть залізницю, яка з'єднає міста Орел, Курськ, Харків, Таганрог і Ростов-на-Дону. Минув рік. 19 лютого 1866 року цар підписав рішення, яким гарантувалося заохочення приватних компаній, що беруться будувати рейкові заводи на Півдні Росії. При цьому, він дозволив графу Баранову будівництво залізної дороги від Курська до міст Приазов'я. У намірах російського уряду було бажання вирішити триєдине завдання: приватний капітал побудує залізницю і, тим самим, вирішить транспортну проблему; майбутня дорога полегшить доступ до вугілля Донбасу; видобуток вугілля дозволить приступити до виробництва рейкової сталі. Здавалося, справа була зрушена з мертвої точки. Однак, з

невідомих причин, будівництво залізниці відкладалося. Минали дні, тижні, місяці... Нарешті, концесія, видана графу, втратила силу. А між тим, весь цей час скарбниця сама будувала дорогу. І досить успішно. Вже 21 березня 1867 р. Олександр II наказав продовжити її лінією від Курська до Харкова.

Лютневе рішення царя не пройшло повз увагу підприємливих людей. Старі книги свідчать, що продовжити будівництво залізної дороги на південь зголосилися тоді Товариство Казакова і Губоніна, а також відомий рязанський купець Самуїл Соломонович Поляков. У останнього було більше шансів отримати концесію уряду. Міністр внутрішніх справ П. А. Валуєв, який побував в Харкові на початку грудня 1867 року, запропонував купцеві замовити за нього слово перед урядом. Природно, Поляков з вдячністю прийняв пропозицію міністра. В цей час за дорученням харківського земства в Санкт-Петербурзі знаходилися депутати А. Матушинський і Г. Данилевський. За порадою того ж Валуєва вони також клопотали про надання концесії Полякову, при цьому немало, як він сам запевняв пізніше, посприяли справі. Члена Харківської губернської земської управи Г. Данілевського ми знаємо як автора нарисів «Українська старовина», історичних творів «Втікачі у Новоросії», «Мирович», «Княжна Тараканова», «Спалена Москва». Завдяки газеті «Харьковские ведомости» за 1869 р. нам стало відомо, що цей письменник є одним з тих, хто мав безпосереднє відношення до історії

залізниці, якій м. Краматорськ зобов'язаний своїм виникненням.

А між тим, події розгорталися досить швидко. На початку 1867 р. уряд отримав пропозицію С. Полякова про надання йому права на будівництво залізниці від Курська до Харкова і далі до Азовського моря загальною протяжністю 554 версти. При цьому, купець зобов'язувався побудувати дорогу на свій страх і ризик, але за умови, що йому дозволять утворити акціонерне товариство з передачею останньому всієї дороги від Курська до Таганрога. Підприємець обіцяв, крім того, побудувати поблизу кам'яновугільних копалень Донецького басейну рейковий завод з річним випуском 500000 пудів готових виробів, не вимагаючи для цього від уряду додаткового субсидування, а лише просячи про безоплатну передачу необхідної кількості землі, на якій в майбутньому розміститься завод.

1 березня 1868 р. імператор затвердив два договори із С. Поляковим на спорудження двох ліній: Курсько-Харківської та Харківсько-Азовської. Згідно з угодою, концесіонер зобов'язався придбати в Росії необхідні для дороги рейки і рухомий склад. Такої домовленості було досягнуто вперше. Всі попередні спроби уряду укласти подібну угоду терпіли невдачу. Більш того, раніше він не тільки змушений був дозволяти ввезення з-за кордону металевих частин для споруджуваних доріг, але, при цьому, навіть складав належне скарбниці ввізне мито. Не менш важливим для уряду було зобов'язання купця побудувати рейковий завод на Донбасі. Такий завод

дійсно був побудований. Правда, не за гроші акціонерного товариства на чолі з Поляковим. Перший металургійний завод в Донецькому басейні побудував англійський технік Джон Юз, якому Поляков передав відведені йому для спорудження заводу 500 десятин казенної землі. Згодом поруч із заводом з'явилося селище Юзівка, що поклато початок нашому обласному центру — місту Донецьку.

І ось, 15 березня 1868 року газета «Харьковские ведомости» повідомила своїх читачів про прибуття до Харкова інженерів, надісланих С. Поляковим для «предварительных распоряжений по устройству железной дороги от Харькова по направлению к Бахмуту». У групі прибулих були: інженери — Черніховський, Ридзевський, Олександрівський і Міницький; інженери-технологи — Матвеев, Шишковський, Брунгов і Борнсдорф. Вони отримали «відкриті листи» в Харківській губернській земській управі і незабаром роз'їхалися по губернії. З цього моменту почалася робота з будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Лід, що називається, рушив. Багаторічні сподівання заможних верств населення Харківської губернії виявилися не марними. Губернська ж газета відтепер періодично постачала читацьку аудиторію останніми новинами про хід будівництва залізниці, завдяки якій Слобожанщина, менш ніж через два роки, прокинулася від багатотисячної сплячки.

У хроніці подій, відображених «Харьковскими ведомостями», на жаль, відсутні будь-які згадки про будівниц-

тво дороги на ділянці на південь від Слов'янська і, зокрема, в районі майбутньої напівстанції Краматорська — останнього полустанку на півдні Харківської губернії (на південь від селища Малотаранівка тоді проходив кордон з Катеринославською губернією — В. К.). У цьому сенсі газета не допоможе нам відкрити таємницю появи напівстанції, що дала народження нашому місту. Однак, атмосфера, яка панувала навколо будівництва дороги, події, пов'язані з ним, сьогодні не можуть залишити байдужими нікого, хто мало знайомий з історією нашого краю. Звернемося ж до поживних сторінок головного в ті роки друкованого органу Харківської губернії, до складу якої входила і місцевість сучасного Краматорська.

27 березня 1868 року газета «Харьковские губернские ведомости» опублікувала полемічну статтю щодо вибору місця для залізничної станції в Харкові і розміру допомоги від міської громади організатору дороги Полякову. Завдяки цій публікації нам стало відоме прізвище розробника проекту залізниці, який був прийнятий Поляковим. Автором проекту був інженер Абрампольський. Полеміка навколо питання про місце розташування станції в Харкові на цьому не вщухла, що видно з квітневих номерів газети. Серед статей на цю тему цікава ґрунтовна записка дійсного члена Харківського статистичного комітету професора Борисяка, зачитана ним на засіданні комітету 15 квітня і надрукована газетою 24 числа того ж місяця. У ній автор не забув констатувати: «После многих и долголетних попыток проложить одну из самых важных ли-

ний, именно линию между Москвою, Харьковом и одним из Азовских портов, ныне, наконец, несомненно полагается начало для осуществления железной дороги между Курском, Харьковом и Таганрогом». Професор підтвердив: «Пионеры предпринимателя построения, г-на Полякова, прибыли на место, в Харьков: уже начаты ими соображения о деталях построения, отчуждения земель, заподрядках и т. под., следовательно, дело, слава Богу, идет на лад к общей радости целого края».

В останньому з квітневих номерів газета повідомила про згоду С. Полякова на те, щоб загальні збори Харківського міського товариства і домовласників 30 квітня остаточно, більшістю голосів, вказали місце, де повинна знаходитися міська залізнична станція. За даними газети, організатор при цьому сподівався отримати від харків'ян 60 тис. рублів винагороди. Зрозуміло, що залізниця обіцяла городянам чималі вигоди. Тому чи пройде вона крізь місто або в стороні від нього — мало велике значення. За проектом полковника Абрампольського, прокладка дороги від м. Слов'янська, наприклад, намічалася в 7 верстах. Це означало, що Слов'янській громаді городян в майбутньому неминуче належало сильно напружитися, щоб знайти необхідні кошти і з'єднати місто і станцію Слов'янськ окремою залізничною гілкою.

Офіційне відкриття робіт з будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці відбулося 5 травня 1868 р. На величезній відстані протяжністю більш ніж у 700 верст накопичило-

ся майже 17000 робітників, зайнятих її спорудженням. Щоб неминучі в таких випадках хвороби або епідемії не заскочили цю масу людей зненацька і не зробили їх беззахисними перед ними, за місяць на ділянці дороги між Курськом і с. Барвінкове були відкриті 3 медичні ділянки з 10-ма госпіталами. До їхніх завдань входила негайна медична допомога будівельникам.

Спорудження дороги здійснювалося одночасно по всій її довжині: від Курська до Таганрога. За інформацією «Харьковских ведомостей», з 4-го по 6-е серпня 1868 р. міністр шляхів сполучення генерал-лейтенант П. Мельников оглядав в Таганрозі вже «сооружаемые гавань, полотно и начатые здания харьковско-азовской дороги». Кореспондент підкреслював: «Работы по этому рельсовому пути своим успешным ходом превосходят всякие ожидания».

13 серпня газета опублікувала останні новини про хід будівництва дороги. Надрукована нею інформація могла задовольнити цікавість найприхильнішого читача. «По полученным нами в последнее время сведениям,— сповіщала редакція,— работы на всей линии железной дороги от Курска до Славянска (468 верст) идут чрезвычайно быстро, так что успех их превзошел ожидания не только публики, но и самих строителей. На линии от Курска до Харькова (230 верст) исполнено более 2/3 всех земляных работ и есть основание предполагать, что окончены они будут в предстоящем сентябре, а многие из неоконченных участков будут готовы еще в августе. Между Харьковом и Славянском

(238 верст) исполнено более половины земляных работ. Вообще же, половина всего пути готова в настоящее время к укладке рельсов; затем, можно насчитать лишь незначительное число верст, на которых вовсе не приступлено к работам. Одновременно с земляными работами повсюду (разрядка моя — В. К.) на линии исполняются каменные (мосты, резервуары для водоснабжения, здания станций и проч.). Состояние здоровья рабочих вообще удовлетворительно. Во всех лазаретах число заготовленных кроватей (которое, по мере надобности, может быть увеличено) значительно превышает число больных: в некоторых лазаретах, как в Гавриловском, эти числа относятся как 20 к 3, в других, напр. в Александровском, как 5 к 20 и только в одном, Лозовском, как 18 к 20-ти».

Днем раніше в Харкові очікували на приїзд організатора дороги — С. Полякова. Він інспектував будівництво не випадково. Відтак до 30 серпня міністр шляхів сполучення збирався відвідати Харків, тому концесіонер особисто бажав переконатися, що в його господарстві панує порядок і йому не доведеться вислуховувати зауваження сановника, який потім повторить їх в доповіді самому царю, чого Поляков допустити ніяк не міг.

А будівництво дороги справді просувалося в неймовірному темпі. 17 серпня «Харьковские ведомости» поспішили надрукувати звістку: «Мы слышали, что проезд по железной дороге от Курска до Харькова предполагено открыть к 15 декабря настоящего года». Здається, це був перший

випадок, коли «слух» підвів редакцію. У всякому разі, якщо знову ж таки вірити тій самій газеті.

Звичайно, з огляду на те, що в редакції газети чудово розуміли, яке значення споруджуваній дорозі надають торгові, фінансові та адміністративні кола губернії, поява на газетних шпальтах негативної інформації виключалася. А між тим, наснага, навiana «Харьковскими ведомостями» читачам, набагато б зменшилася, якби редактор виявився сміливішим і дав згоду на правдиве висвітлення того, що відбувалося на будівництві залізниці. Власне, так воно і сталося, але — пізніше. Хоча всім відомо: ложка дорога до обіду. Втручання друкованого слова було потрібно раніше, в 1868 році, коли на величезній відстані проводилися земляні роботи і десятки тисяч простих людей — безпосередніх виконавців задуманого проекту — жили і працювали в нестерпних умовах. Ось як про це писала потім ця ж газета: «Точные медицинские исследования, сделанные автором (доктором А. Леонтовичем — В. К.) показывают, что несмотря на кажущийся хороший заработок за время производства земляных работ на курско-азовской железной дороге, положение рабочих было безотрадное. Рабочий люд жестоко эксплуатируется подрядчиками. Собственно лазареты оказывались неудовлетворительными и в хозяйственном, и в медицинском отношении. Жилища рабочих найдены вообще в крайне плохом положении, и не удовлетворяли необходимым требованиям гигиены. Продовольствие рабочих было не лучше: так, солонина, для них заготовленная, найдена

«испортившеюся», постное масло для приправы каши, было «дурного качества» и так далее. Г-н Леонтович свидетельствует, что «жизненные условия, окружающие рабочих, значительно хуже, чем условия жизни местного населения», несмотря даже на то, что и эти последние, в свою очередь, далеко не привлекательны. Этими причинами и объясняется значительная болезненность рабочих на линии железной дороги, например, между Харьковом и Славянском. Сверх того, происхождению некоторых болезней способствовало первобытное, допотопное устройство тачки: так, на дорогу приходило наниматься весьма много малороссов, которые не были в состоянии справиться с этими инструментами и, после тщетных усилий и неудачных попыток, обыкновенно жаловались на сильные боли в руках и плечах».

Так повідомляла газета «Харьковские ведомости», але вже в грудні 1869 року, коли дорога була побудована. Добре, що ні автор цієї публікації, ні доктор Леонтович не дожили до грандіозних будівництв, які були розгорнуті в країні шість-сім десятиліть потому. Картина того, що відбувалося в 20-30-х рр. ХХ століття мало чим відрізнялася від тієї, яку доктор побачив в 1868 р. Але тоді на дорогу приходили працювати вільні селяни. В спини їх нащадків — «ворогів народу», які будували соціалізм, вже дивилися дула гвинтівок. Але не будемо забігати наперед і повернемося до 1868 року.

Осінь підкралася, як завжди, непомітно і відразу ж заповонила все навколо собою, підбиваючи підсумки.

17 вересня над краєм пронісся ураган, який наробив чимало лиха в Харкові. Однак, якщо не брати до уваги цю подію, губернське життя протікало як зазвичай — неспішно і за давно встановленим порядком. Тільки на будівництві залізниці — з кінця в кінець — воно буквально кипіло.

14 листопада 1868 р. «Харьковские ведомости», публікуючи свого роду підсумковий звіт, докладно поінформували своїх передплатників про виконану будівельниками роботу. «Все работы по сооружению курско-харьково-азовской железной дороги, — повідомляла газета, — идут успешно. Между Курском и Харьковом все земляные насыпи и выемки вполне окончены и отделаны одерновкою откосов, хотя по величине некоторых из насыпей и выемок трудно было ожидать, чтобы они могли быть окончеными в одно лето. Далее от Харькова к Ростову земляные работы во многих местах совершенно окончены и отделаны, а в некоторых местах, преимущественно в больших выемках, еще работают. Вообще приняты меры к совершенному окончанию всего земляного полотна от Харькова до Ростова не далее июля месяца будущего 1869 года. Чугунные трубы на всех оврагах от Курска до Харькова уложены, каменные мосты и трубы все почти окончены. Железные части мостов уже доставлены в Курск и начинается сборка их. Песок для балласта по всей линии доставляется и во многих местах уже поставлен в полной пропорции. Все количество потребных от Курска до Харькова шпал заготовлено в лесах. Большая часть их вывезена из

лесов на линию, остальная подвозится безостановочно. На всех станциях резервуары и водоподъемные здания для водоснабжения уже совершенно готовы и производится установка машин. Все потребные постройки по линии производятся и многие уже совершенно окончены. Укладка пути с обоих концов дороги, т. е. от Курска и до Таганрога начата. Телеграф по линии от Курска до Харькова окончен и уже действует, а между Харьковом и Ростовом на всех станциях устанавливаются аппараты, и в непродолжительном времени телеграфное сообщение откроется по всей линии железной дороги до Ростова. Рельсы, вагоны, локомотивы и прочие принадлежности подвижного состава уже в большом количестве доставлены из-за границы в Таганрог и Петербург и каждый день подходят к Курску по московско-курской железной дороге».

Таким чином, згідно з отриманими редакцією відомостями, Полякову не вдалося виконати своє зобов'язання в частині забезпечення споруджуваної дороги локомотивами, вагонами та ін. російського виробництва. Ймовірно, це пов'язано з небаченим темпом будівництва дороги, за яким російські підприємства були не в змозі встигнути. Тому організатор був змушений звернутися до закордонних поставальників.

1868 рік наближався до кінця. В історії Харківської губернії і всього Донбасу він зайняв особливе місце. З ним пов'язаний початок грандіозного, як на ті часи, будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці — події, значимість якої для розвитку краю

можна порівняти хіба що з його заселенням українцями в XVII–XVIII ст. За минулий рік в житті губернії траплялося всяке. «Харьковские ведомости», як могли, віддзеркалювали те, що відбувалося. Внутрішні звістки, новини з-за кордону — газета прагнула не упустити щось значуще, бути цікавою і не втратити свого читача.

Спектр губернських подій, звичайно ж, подавався газетою і ширше, і багатше. Відомості були на будь-який смак: купівля-продаж, приїзди високопоставлених осіб, всілякі події, статистика, звіти про засідання, звані обіди і навіть виголошені гості, нариси і фейлетони, гастролі заїжджих зірок і, ясна річ, чутки. Завдяки такому різноманіттю новин, «Харьковские ведомости» до сьогодні є справжнім джерелом всіляких відомостей для нинішніх дослідників слобожанської старовини.

Взяти хоча б абсолютно забутий сьогодні факт із біографії згаданого вище письменника Г. Данилевського. У 1868 році газета писала: «Императорская академия наук от 12 текущего сентября известила писателя Гр. П. Данилевского, служащего в Харькове членом губернской земской управы, что его сочинение «Украинская Старина, материалы для истории украинской литературы и народного образования» (изданное в Харькове в 1866 году) удостоено от академии Уваровской премии, в 500 руб. серебром». Це коротке повідомлення само по собі досить красномовне, щоб його коментувати. Траплялися новини дещо іншого характеру. Наприклад, так: «Сл. Липцы. Крестьянина М. и

крестьянку К. застали на месте прелюбодения. По настоянию сына первого, несколько крестьян произвели варварскую экзекуцию над попавшимися: им остригли волосы, обмазали голову смолой, натыкали перьев и в таком виде водили по улицам. Крестьянин М. и крестьянка К., после поругания над ними, обратились с жалобой к своему мировому судье, 4-го участка Харьковского уезда, Николаю Евстафьевичу Ковалевскому. Мировой судья постановил следующий приговор: «По разборе этого дела, я нахожу, что самоуправство, насилие и оскорбление чести М. и К. доказываются...». Не може не викликати посмішку і витяг з «Хроники общественной жизни» — анонімної статті, вміщеної в одному із серпневих номерів газети.

«В последние дни, — писав невідомий автор, — Харьков видимо оживился. Дачники, больные и ученое сословие съезжаются в город; но главное — начинаются ярмарки, делающие осень и зиму самым шумным временем в Харькове. Гулянья сделались более многочисленны и «блистательны», прибыла драматическая труппа и, как я слышал, откроет представления комедией Островского «Не в свои сани не садись», прибыла очень жалкая панорама, плохой зверинец и, наконец, 13-пудовая дама. Конечно, странно видеть, как «в наш просвещенный век» уродство человека служит средством для привлечения публики, но, тем не менее, публика спешит посмотреть на феноменальную даму и уходит довольная. Дама действительно толста до того, что на своих грудях имеет возможность по-

ставити прибор і без допомоги стола обідати с кем-нібудь із своїх знайомих. Она очень весела, много смеется и охотно разговаривает с посетителями, — по-немецки. Для не знающих этого языка состоящий при ней еврей служит переводчиком. Он обязательно объяснил мне, что в последнее время дама похудела, что «с тех пор, как они (дама) стали зарабатывать себе на хлеб (показывать себя за деньги) — их не стало уже на два пуда». Як бачимо, світ мало чим змінився за останню сотню років з невеликим. Ще одна цитата — тому підтвердження. У листопадовому огляді російських новин редакція, з посиланням на «Московские ведомости», помістила в газеті коротке повідомлення з Тули: «... В Туле, в кассе земства оказался при ревизии пакет, наполненный вместо кредитных билетов белой бумагой; недочет, простирающийся в 29 т. р., был немедленно пополнен членами губернской управы». У мозаїці подібних новин, що публікуються «Харьковскими ведомостями», незмінно була присутня інформація про споруджувану дорогу. І до сьогодні ця газета залишається чи не єдиним джерелом відомостей з історії Курсько-Харківсько-Азовської залізниці.

...Минула набридла всім зима. Весна з'явилася пробудити все живе та ледь не перестаралася: відзначилася пам'ятною посухою, сильними вітрами і неймовірною спекою. Одна за одною всюди спалахували пожежі. Віддзвонили в церквах на Миколу, і на дворі запанував травень 1869-го.

17 травня на споруджуваній дорожній рейки були покладені до Харкова, а

вже 22-го до міста прибув перший потяг, складений з 5 вагонів і локомотива. Ось як описав зустріч першого поїзда в Харкові очевидець: «... Я видел профессора политической экономии, вышедшего далеко за город встретить поезд, обещающий краю новую экономическую эру: он махал нам шляпой и кричал "ура"; видел старика, набожно молившегося на коленях; девушку, бросившую в воздух зонтик, шляпку и какую-то книгу; здорового парня, который задумал было помериться силой с локомотивом и схватился за колесо медленно двигавшегося поезда. А далее у станции сплошной массой стояли с открытыми головами тысячи народа. "Тысяч двадцать собралось!", — говорили в вагонах. Наконец, поезд остановился у навеса, где стояло духовенство. Стали молиться...».

На екстремому поїзді з Курська до Харкова прибули тоді начальник Курської губернії, «учредитель дороги» Поляков, інспектори від уряду, головний інженер Данилов, рядові інженери і будівельники залізниці, кілька приватних осіб. З нагоди події, що вилилася в справжнє свято, С. Поляков влаштував сніданок, в продовженні якого говорилися заздоровні тости, звучали крики «ура!». До речі, перший потяг у Харкові з'явився раніше, ніж потрапив туди перший велосипед. 29 травня «Харьковские ведомости» повідомили, що «в магазин г. Жоржа (на Московской) получены первые в Харькове самокаты (велосипеды)». В цьому не було нічого дивного: підприємливість в'їхала в місто на паровій тязі, а не обертаючи педалі.

Ейфорія, що охопила харків'ян у зв'язку з прибуттям до міста першо-

го потягу, незабаром зникла, і на зміну їй повернулася буденна проза. В кінці червня — на початку липня дорогу оглядала комісія, яка прибула з Санкт-Петербурга. Майже всі столичні газети поспішили повідомити своїх читачів про початок експлуатації Курсько-Харківської гілки залізниці з 1 липня 1869 року. Помилка, може бути, була б менш прикрою, якби точну дату знали самі будівельники. Вони ж, насправді, перебували в повному невіданні щодо терміну введення в дію цієї ділянки Азовської дороги. Лише за чутками, офіційне відкриття руху поїздів до Харкова очікувалося до середини літа. Словом, точну дату ніхто не знав. Повз увагу мешканців губерньського міста не пройшла непоміченою несподівана подія: застрайкували понад 100 робітників, які будували залізничний вокзал. Вони залишили роботу внаслідок несплати їм грошей і пред'явили мировому судді позов до підрядника. Діяли цілком цивілізовано. Невідомо, чим, зрештою, усе закінчилося, але, мабуть, все тоді владналося до взаємного задоволення сторін.

І ось, третього липня з Курська на ім'я редактора «Харьковских ведомостей» була отримана телеграма від С. Полякова. Він сповіщав, що урядова комісія закінчила огляд ділянки дороги від Курська до Харкова, і з 6-го липня розпочнеться регулярний пасажирський і товарний рух між цими містами. Передбачалося поки пустити тільки один поїзд у день, який курсував би з Харкова до Курська і назад. Дату С. Поляков вказав точно і не підвів: 6 липня 1869 р. потяг, відправившись з Курська о

3 годині 15 хвилин після полудня, прибув до Харкова о 2-й годині ночі 7 липня. Здійснилося. Довготерпіння жителів Харкова було винагороджено. Правда, лише наполовину, тому що багато хто пов'язував своє благополуччя з другою частиною дороги — з дорогою до Азовського моря. Цю частину залізниці продовжували будувати, не знижуючи темпу.

А дні текли і текли один за одним. У кінці червня в Харкові зібрався та на тому й роз'їхався єпархіальний з'їзд: зовсім нічого не вирішивши, депутати відклали зустріч до осені — які вже там засідання, коли в розпалі літо! Не припинялася суєта і в губерньських установах: когось звільняли, хтось святкував нове призначення, а хтось готував черговий циркуляр — тут теж все йшло своїм ходом...

Не знали відпочинку і в редакції «Харьковских ведомостей». Незважаючи на літній сезон, новини надходили в надлишку. Десь трапиться дощ із грозою та сильним вітром — треба дізнатися, що накоїла негода; то співачка Віденської імператорської опери пані Мезіна, що давала з успіхом концерти в Харкові, за чутками, відправлялася до м. Слов'янська — треба б уточнити наміри гості. Хтось із редакційних патріотів виловив в столичних «Биржевых ведомостях» цікаве повідомлення та з нагоди 215-річчя Переяславської Ради помістив його в своїй газеті: «... В местечке Субботове, Чигиринского уезда, возобновлена находившаяся в запустении каменная Ильинская церковь, построенная Хмельницким». Схоже, і тоді не забували нашого Богдана...

І все ж, люди жили днем сьогочасним, спрямовуючи погляди в день прийдешній. Володарям облигацій Товариства Курсько-Харківсько-Азовської залізниці вже ввижалися великі дивіденди. Для них газета помістила оголошення: «Обмен временных свидетельств на подлинные облигации харьковско-азовской железной дороги начнется с 7 (19) июля». Мабуть, надії акціонерів мали під собою підставу. У Харкові знали точно: будівництво залізниці не припиняється ні на один день.

Укладання рейок на Азовській ділянці залізничної лінії — від Харкова і далі, на південь, — почалося в кінці липня. Ось яку хроніку будівництва дороги в ті дні публікували «Харьковские ведомости»: «26 июля, в 10 час. утра вышел из Харькова первый поезд под предводительством начальника 5 участка инженера И. Г. Кулаковского. Поезд прошел временный мост на реке Удах, построенный техником, заведующим 2-ю дистанциею 5 участка А. И. Кюстерном. Мост найден был удовлетворительным. 28 июля поезд дошел до Карачовки. 4 августа г. начальник губернии проехал по линии за Кременную почтовую станцию. 6 августа два красивых вагона привезли в Карачовку небольшое общество харьковцев, в том числе были П. П. Дурново, Ф. А. Беклемишев, А. И. Ионин и другие, приглашенные Л. С. Поляковым (братом организатора будівництва залізниці С. С. Полякова — В. К.). Общество пило чай в Карачовке в 6 часов вечера. Рельсов укладається по 5 верст в сутки. Можно надеяться,

что через месяц Харьков будет связан рельсами со Славянском».

Судячи з прогнозу невідомого автора публікації, рейковий шлях досяг Слов'янська на початку осені, десь 6-го вересня. Якщо це було так насправді, то 9-10 вересня укладання рейок проводилося, ймовірно, безпосередньо на території нинішнього Краматорська. На наш превеликий жаль, на сторінках «Харьковских ведомостей» хід будівництва залізниці в нашій місцевості не був відображений жодним словом. У наступному розділі ми з'ясуємо, чим пояснюється така неухвага до Краматорської.

Дорога, що будується, завдяки губернській газеті, приковувала до себе увагу читачів і протягом всього вересня. Новини про неї незмінно ставали темою для розмов мешканців усіх куточків Харківської губернії. Тим більше, що ці розмови газета підігрівала не тільки повідомленнями про кількість верст покладених рейок. Дорога раз у раз «підкидала» сюрпризи ласим до сенсації журналістам, а ті, в свою чергу, смакуючи, пригощали ними обивателів. Втім, не тільки їх одних. Людині освіченій теж було про що прочитати в газеті. Наприклад, «Харьковские ведомости» надрукували велику статтю М. Д. Борисяка «Археологічна знахідка в Харкові». З неї випливало, що в ході земляних робіт при будівництві дороги в різних місцях землекопам іноді траплялися різні старожитності. Автор не обмежився розповіддю про знахідку, виявлену в безпосередній близькості від залізничної станції в самому Харкові. Стаття зачіпала і проблему дбайливого ставлення до пам'ятни-

ків минулого, розкривала перед читачем деякі маловідомі сторінки історії Слобідської України. В середині вересня газета не забула розповісти і про чутки, які також зацікавили допитливих харків'ян. Йшлося про скелет мамонта, який знайшли під час земляних робіт біля станції Микільської під Курськом. Слух, мабуть, виявився настільки правдоподібним, що в Харківському університеті вирішили направити до місця знахідки фахівця-палеонтолога, щоб той вжив заходів до доставки скелета доісторичної тварини до музею університету. Надійшло навіть розпорядження Л. С. Полякова про сприяння вченому.

Ще не народившись, дорога починала проявляти свій непростий характер. Вона немов попереджала, що в майбутньому вимагатиме до себе підвищеної уваги і належного поводження. У ста верстах від Таганрога, між станціями Амвросіївською та Миколаївською, під час руху з рейок зійшов потяг, на якому їхали робітники. Чотири вагони розбилися на друзки. Були поранені 13 робітників і машиніст, загинув кондуктор. 8 вересня на вечірньому екстреному поїзді С. С. Поляков відправився до місця аварії. І це був початок. Залізниця тоді відкрила лік своїм першим жертвам.

* * *

...Вечір 16 листопада 1869 р. настав несподівано швидко, і в небі над селом Білянським замерехтіли яскраві зірки. В Архидіяконо-Стефанівській церкві потрїскували згоряючі свічки — тут наближалася до кінця недільна вечірня. Тихий голос панотця Дмитра губився десь в склепіннях храму, так що до Івана Чернявського, який стояв найближче до виходу, долинали лише окремі слова молитви, яку виголошував священник. У той момент, коли панотець замовк, Івану почувся спочатку неясний, а потім такий, що все посилюється, але, як і раніше — далекий шум. Він загамував подих, прислухався і тут же, не пізнаючи власний голос, здушено вигукнув: «Біжить!». На нього стали цикати односельці, що стояли поруч, здивовано озиралися далекі, а він, не звертаючи ні на кого уваги, повернувся і поспішив на паперть. Чоловіки, жін-

ки, починаючи розуміти, що так сполошило Івана, зробили те саме, і незабаром весь приход висипав на стару площу перед церквою.

Люди завмерли ніби в очікуванні дива. А тим часом шум наростав, ставав виразніше, і ось, нарешті, із сутінків показався чмихаючий клубами диму поїзд. Чорні силуети локомотива і декількох вагонів із тьмяно підсвіченими вікнами пронеслися в напрямку Слов'янська і, немов мана, розчинились у вечірній імлі. Натовп людей різноголосо загомонів. Жінки, бабці дрібно хрестилися. Іван стояв зачарований і не міг вимовити й слова. Він бачив потяг вже в п'ятий раз, а все ніяк не міг до нього звикнути і сприймати спокійно. Ось і тепер він швидко крокував у бік хати, забувши, що слідом, ледве встигаючи, майже біжить дружина, а йому все ввижалися освіт-

лені вікна вагонів та у вухах не вщухав перестук коліс. Йшов Іван і дивувався: «Люди ж там! Як вони не бояться!?» На весь вечір він втратив спокій. В хаті давно всі послули. Поруч тиенько сопіла його Оріся, а до нього і сон не йшов — в голові тіснилися думки одна за одну чудніші. Звідки було йому знати, що в поїзді тоді повз його хату проїхав рідний брат самого царя. Куди там! Сказали — не повірив би. А даремно.

Вранці наступного дня «Харьковские ведомости» повідомили про благополучне прибуття з Ростова-на-Дону до Харкова Їх Імператорської Високості Великого князя Михайла Миколайовича, дружини його

Великої княгині Ольги та їх Августійших дітей. Сімейство супроводжував невеликий почет: гофмейстер, директор похідної канцелярії, ад'ютант, лейб-медик і вихователь великокнязівських чад. Певно, вже в листопаді готова була залізниця, якщо наважився Поляков відправити по ній Їх Високості...

Та тільки мало радості принесла вона Івану Чернявському. Дорога — йому турбота. Худобу тепер бережи, щоб не потрапила під колеса локомотива; про малих дітей шкода й мови — тільки і стеж, щоб не бігали до насипу. І все-таки, все-таки чимось йому ця «залізяка» подобалася. Правда, чим саме, він і сам собі до ладу пояснити ще не міг.

* * *

Залізниця... Вона починала своє самостійне і, здавалося, ні від кого незалежне життя. Населення сіл так і сприймало її спочатку — як живу. То поступливу і таку, що кличе вдалечинь, то норавливу й мстиву.

Вночі з 22-го на 23 листопада біда спіткала людей, що їхали в пасажирському поїзді з Таганрога шляхом до Харкова. Неподалік від станції Микитівка у одного з вагонів лопнула ресора, від чого він зіскочив з рейок і пішов по шпалах, тягнучи за собою інші вагони. Два з них виявилися сильно пошкодженими. В результаті катастрофи 20 пасажирів отримали поранення. Одній жінці відірвало руку і ногу. На думку лікаря, її життя перебувало в небезпеці. А комусь на чужому горі, видно, вдалося нагріти руки: після аварії та метушні, що

негайно виникла, деякі пасажири не виявили у себе векселів і кредитних квитків на суму до 30000 рублів ...

Настав грудень. Товариство Курьсько-Харківсько-Азовської залізниці офіційно не заявляло про відкриття руху між Харковом і Таганрогом, а в російських газетах вже стали з'являтися різні повідомлення про близькість цієї події. «Харьковские ведомости», наприклад, звернули увагу панів землевласників на збільшення вартості перевезень «искусственных землеудобрительных». Призначена управлінням залізниці ціна за перевезення 1 пуда добрив на версту склала 1/50 коп., тоді як раніше стягували 1/36 коп. Не забарилося з повідомленням і поштове відомство. У зв'язку з майбутнім відкриттям ряду залізниць на півдні Росії, воно заснувало щоденний поштовий

рух між Києвом, Одесою, Курськом, Харковом і Таганрогом.

Нарешті, 11 грудня, в четвер, редакція «Харьковских ведомостей», опублікувала коротке повідомлення: «15 декабря ожидается открытие харьковско-таганрогской железной дороги». У редакції, проте, поквапилися і вказали дату невірно. Помилку виправили 30 грудня, розмістивши в останньому числі газети за 1869 рік звіт про офіційне відкриття залізниці — від Харкова до Таганрога. Урядова комісія знайшла дорогу придатною для експлуатації і з 22 грудня дозволила відкрити рух по всій її довжині. 23 грудня о 9 год. 30 хв. на вокзалі харківської станції зібралася публіка, і в присутності начальника губернії, представників окремих управлінь, уповноважених від Товариства Азовської дороги, брата будівничого залізниці і почесних осіб харківської міської громади відбувся традиційний молебен. Урочистості супроводжувалися відпо-

відними промовама, які лунали і протягом сніданку, який стався потім в будівлі вокзалу. Тости виголошувалися на честь будівельників дороги, інженерів і службовців. О 12 годині перший пасажирський поїзд вирушив з Харкова до Азовського моря.

Отже, 23 грудня 1869 року відбулося офіційне відкриття руху поїздів на всьому протязі Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. «Харьковские ведомости» з гордістю повідомляли: «Таким образом, сооружение азовской дороги, начатое в марте прошлого года, окончено менее чем в два года, — быстрота, с которой еще не была построена ни одна дорога в России». Дорога була одноколіійною, і зустрічним поїздам потрібно було десь розминутися. Один із таких роз'їздів влаштували в Краматорській. Розташували його за версту на північ від села Білянське, якраз навпроти сільця Петровське. Хати петрівчан білили поруч — за річкою Казенний Торець.

КРАМАТОРСЬКИЙ ПОЛУСТАНОК

У вересні 1993 року мешканці Краматорська урочисто відзначали ювілей — 125-річчя міста. Як це не дивно, але всього лише за кілька років до цієї події вперше стали відомі деякі факти, що пролили світло на історію заснування славного міста-машинобудівника, відомого не тільки в Донбасі, а й далеко за його межами.

За відправну точку відліку в літочисленні Краматорська традиційно вважався 1868 рік. Стверджувалося при цьому, що саме в той рік було побудовано станцію Краматорська Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, яка дала початок нашому місту. Все б нічого, але дане твердження аж до червня 1990 р. було необґрунтованим. Бажання людей дізнатися про витоки рідного міста залишалося нездійсненим: час вперто продовжував зберігати свої таємниці за сімома замками.

Чергова спроба наблизитися до історії заснування станції спочатку завершилася невдало. Архівні документи, які могли б розповісти про хід будівництва Азовської дороги в межах нашого регіону і дати пояснення з приводу самої назви станції, в Центральному Державному історичному архіві колишнього СРСР виявити не вдалося. Також не принесла успіху на перших порах і робота в

Публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина в Ленінграді (нині м. Санкт-Петербург — В. К.). Тут були отримані дані, які на деякий час навіть зміцнили в думці, що 1868 рік не є роком заснування Краматорська.

У бібліотеці на Невському проспекті був виявлений «Отчет правления Общества Курско-Харьково-Азовской железной дороги за 1869 год», виданий в 1870 р. окремою книгою. Згідно із цим звітом, в переліку станцій Азовської дороги станція Краматорська... взагалі не значилася: за ст. Слов'янськ слідувала ст. Дружківка. Як ми вже знаємо, перша в нашому краї залізниця — Азовська — була побудована в небувало короткий термін. Нагадаю, що до робіт на всьому протязі майбутньої дороги приступили 5 травня 1868 року, а вже 23 грудня 1869 року на ній відкрився регулярний рух поїздів від Курська до Таганрога. Чому ж в звіті правління Товариства Азовської дороги за 1869 р. жодним словом не згадано Краматорську? У ньому лише міститься повідомлення про те, що напередодні відкриття залізниці «мост отверстием в 8 сажень через р. Маячку на 478 версте с ездою по верху — окончен». Це єдина згадка про наші місця у звіті. Його «мовчання» щодо

Краматорської схияло до думки, що наша станція до початку експлуатації залізниці просто не існувала.

До такого висновку, здавалося, підштовхували і покажчики залізниці Росії, які щорічно виходили друком на початку 70-х рр. минулого століття. Згідно із вказівниками, до 1874 року про Краматорську в переліку станцій Азовської дороги немає і згадки (пізніше я виявив назву «Краматорська» в губернському виданні «Харьковский календарь на 1873 г.» — В. К.). Там, в Ленінграді, в якийсь момент я відчув, що пошуки завели мене у глухий кут. Але ось, зі сховища бібліотеки ліфт, нарешті, підняв у читальний зал «Указатель русских железных дорог», складений в 1874 р. Він мене порадував і засмутив одночасно. В ньому Краматорська була «заявлена» вперше. Однак, з'ясувалося, що пасажирські потяги на нашій станції тоді не зупинялися. На це вказувала відсутність в довіднику вартості квитка на потяги до Краматорської у вагони 1, 2 і 3 класів. Ніяких змін щодо цього не зазначено і в покажчиках на 1875–1876 рр.

Принципово відрізнявся від попередніх покажчик залізниці на 1879 рік, який я виявив у тій же Публічній бібліотеці, яка підкорила мене своїм унікальним зібранням книг. В цьому довіднику з'являється найменування досі невідомої мені залізниці — Донецька Кам'яновугільна. Її порядковий номер — 39. Про неї повідомлялося наступне: «Донецкая Каменноугольная, № 39, от ст. Звереве до ст. Никитовки, с ветвями к ст. Северному Донцу, ст. Краматорская, Бахмуту, Лисичанску и ст. Ясиноватой». В алфавітному

списку покажчика дано важливе, на мій погляд, роз'яснення. Воно уточнює, що ст. Краматорська тоді одночасно відносилася і до Донецької Кам'яновугільної, і до Азовської залізниці. Це уточнення змусило мене змінити напрямок безплідних пошуків і знову звернутися до архівних документів, що стосуються цього разу вже будівництва іншої залізниці — Донецької Кам'яновугільної. З'явилася надія, що, може бути, хоч вони, нарешті, якось допоможуть розгадати таємницю заснування станції Краматорська. Дійсно, на цей раз інтуїція мене не підвела. У ЦДІА СРСР я вперше виявив без перебільшення унікальні документи, пов'язані з початковим етапом історії м. Краматорська.

Для будівництва залізниці, яка з'єднала б східну частину Донецького вугільного басейну з Курсько-Харківсько-Азовською залізничною артерією, що має вихід на південь — до Азовського моря — і в центр Росії, знадобилося заснування акціонерного Товариства, що отримало назву «Товариство Донецької Кам'яновугільної залізниці». Засновником Товариства став купець Сава Іванович Мамонтов — відомий російський промисловець і меценат. Перші збори акціонерів цього Товариства відбулися 4 травня 1876 р.

Проект будівництва Донецької залізниці передбачав примикання однієї з її гілок до Азовської дороги. Для вирішення питання про вибір місця примикання потрібно було попереднє узгодження з правлінням Товариства Курсько-Харківсько-Азовської дороги. Маючи в своєму розпорядженні результати геологічних розвідувальних

на місцевості, де передбачалося прокладання рейкового шляху, правління Товариства Донецької дороги дійшло висновку, що ділянку залізничної гілки зі станцією Дебальцеве на одному її кінці доцільно завершити станцією Краматорська — на іншому.

Запропонований варіант не влаштовував правління Товариства Азовської залізниці. З цього приводу 27 квітня 1877 р. в листі інспектору Донецької Кам'яновугільної дороги, призначеному урядом, було зазначено на «неудобство и значительные затраты обеих Обществ железных дорог на образование новой станции в пустынной местности, в то время когда в расстоянии 10 верст от нея существует удобная и снабженная всеми приспособлениями станция 2-го класса Курско-Харьково-Азовской дороги Славянск, расположенная близ известного города того же имени...». Викладаючи свою позицію щодо проблеми, яка виникла, правління Товариства Азовської дороги продовжувало наполягати: «Ввиду того, что неудобство такого соединения, если оно окончательно будет допущено, отразится главнейшим образом на эксплуатации Курско-Харьково-Азовской железной дороги, подвергая ее значительным лишним расходам по излишнему пробегу порожних вагонов, а также как на содержание личного состава, так и на другие потребности ея, которых при соединении со станцією Славянск вовсе бы не было, а равно ввиду того, что согласно с Правительственными изысканиями и проектом Донецкая дорога обязана соединиться именно с полустанцією

Краматорскою, Правление Общества считает необходимым довести до сведения Министерства Путей Сообщения о неудобстве этого соединения и о большей выгоды направить его на ст. Славянск. При чем Правление Общества полагает, что ввиду неначатых еще работ по ветви к ст. Краматорской и Правление Общества Донецкой железной дороги при разрешении соответственного увеличения строительного капитала найдет для себя также более выгодным примкнуть к Азовской дороге в г. Славянске, как пункте населенном и имеющем торговое значение, нежели в совершенно степной и безлюдной местности, в которой расположена ст. Краматорская».

Отже, суперечка між правліннями Товариств обох залізниць розгорілася навколо станції Краматорська. Що ж являла собою Краматорська через майже 8 років після початку експлуатації Курсько-Харківсько-Азовської залізниці? Чому аж до 1874 р. про цю станцію «мовчали» російські покажчики залізниць? Відповіді на ці запитання містяться в документах, що відбили історію будівництва Донецької дороги.

Тій обставині, що до початку будівництва Донецької дороги Краматорська не грала скільки-небудь важливу роль, і Росія дізналася про неї лише в 1874 році завдяки покажчику залізниць, дивуватися тепер не доводиться. В матеріалах справи про проекти передбачуваного розташування шляхів і будівель на станціях Донецької дороги Микитівка, Кринична і Краматорська відмічено, що Курсько-Харківсько-Азовська за-

лізниця на нашій станції паровозних будівель не мала, маючи тут лише невелику будівлю. Не було на ст. Краматорська, як ми вже з'ясували, і пасажирської будівлі. Наше уявлення про цю станцію на той період буде повнішим, якщо ми знову повернемося до листа правління Товариства Азовської дороги, згаданого вище, і звернемо увагу на наступний факт: в листі Краматорська названа напівстанцією. Отже, початок майбутньому місту Краматорську поклав звичайний, другорядний полустанок. Таким він залишався аж до введення в дію Донецької Кам'яновугільної залізниці. Доказ цьому знаходимо в листі, направленому з правління Товариства Азовської залізниці 10 травня 1877 р. директору Департаменту залізниць Д. І. Журавському. Слід відзначити унікальність цього документа. Завдяки йому вперше вдалося відповісти на питання: чому виникла напівстанція Краматорська Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Відповідь містить в собі цитата з листа Журавському: «Краматорская полустанция, устроенная единственно для остановки товарных поездов, идущих от Славянска к Таганрогу...». Як зазначалося раніше, зупинка поїздів проводилася для пропуску зустрічних...

Вдалося встановити ім'я, ймовірно, найпершого доглядача напівстанції Краматорська (в джерелі вона названа «Краматорка» — В. К.). У 1877 р. цю посаду займав якийсь Віталій Павлович Єфремов.

У листі Журавському повідомлялося, що наша напівстанція «не имеет

ни пассажирского здания, ни соответственного числа и длины станционных и разъездных путей, ни водоснабжения и вообще никаких приспособлений и устройств, необходимых для такой важной передаточной станции, как конечная станция Лисичанской ветви Каменноугольной железной дороги». Остання цитата — свідство того, який вигляд мала напівстанція Краматорська протягом цілого десятиліття після її заснування. Крім того, що не менш важливо, документ підтверджує: весь цей час полустанок існував. Він був передбачений в проєкті і з'явився в 1868 р. при будівництві Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Цікаво також, що і в листі Журавському напівстанцію називають «Краматорка» (очевидно, це була повсякденна, спрощена назва полустанку). Що ж стосується місцевості навколо напівстанції, вона дійсно була досить «пустельною», хоча і не настільки «безлюдною», як про це повідомляли в травні 1877 р. директору Департаменту залізниць. У версті, на південь від полустанку, знаходилося волосне село Білянське зі старою Архидіаконо-Стефанівською церквою, на східному березі Торця білили хатки сільця Петрівське. Як ми вже знаємо, крім них в околицях Краматорська налічувалося й більше десятка інших поселень.

Може бути, ідилічній картині цієї провінційної глухомані так і довелося б залишитися незмінною, якби не наполегливість правління Товариства Донецької залізниці та не авторитет самого Сави Мамонтова в урядових колах Росії.

Акціонери Донецької дороги з Мамонтовим на чолі в кінцевому під-

сумку здобули перемогу, зламавши протиборство правління Товариства Азовської залізниці. 14 жовтня 1878 р. правління обох Товариств підписали договір, згідно з яким Товариству Донецької дороги надавалося право примкнути «своим путем и станцією к полустанции Краматорской» на наступних умовах: «Существующий ныне на полустанции Краматорской станционный дом остается в исключительном пользовании Курско-Харьково-Азовской железной дороги; для принятия же и отправления пассажирских поездов обеих дорог, Общество Донецкой железной дороги обязуется построить на свой счет новое пассажирское здание по проекту, утвержденному Министерством путей сообщения, расположив его, ввиду большего удобства для подходов к станции пассажирских поездов, как Донецкой, так и Курско-Харьково-Азовской дорог, с устройством пассажирских платформ, как то видно из прилагаемого плана станции, таким образом, чтобы пассажирские поезда обеих дорог подходили каждый к своей платформе, не переходя на пути другой дороги. Здание это составляет собственность Общества Донецкой железной дороги и назначается для всей станционной службы этой дороги, как пассажирской, так и товарной; Обществу же Курско-Харьково-Азовской дороги предоставляется право совместного пользования пассажирскими залами, буфетом, кассами пассажирской и багажной, ламповой, почтовым отделением и отхожими местами как внутри здания, так и устроенных на пассажирских

платформах. Сверх того, Донецкая дорога отводит в этом здании отдельные помещения для телеграфа и других потребностей пассажирской службы Курско-Харьково-Азовской железной дороги. До устройства общего пассажирского здания, к открытию движения по Донецкой, за счет Общества этой дороги и его распоряжением имеет быть устроено временное помещение вблизи предполагаемого постоянного и между теми же путями». Укладення договору між правліннями Товариств обох залізниць завершило перший етап в історії Краматорської, а 1878 рік став роком другого народження станції.

Рух поїздів на гілці Донецької Кам'яновугільної залізниці від ст. Дебальцеве до ст. Краматорська (і на ділянці до м. Бахмуту) офіційно було відкрито 1 грудня 1878 року. До цього часу Краматорська стала «повноцінною» станцією. Як впливає зі звіту про діяльність правління Товариства Донецької дороги, на станції з'явилася тимчасова одноповерхова будівля пасажирського вокзалу 3 класу з відкритою платформою, оборотне депо, розташоване в кам'яному будинку і розраховане на 6 паровозів. Станційне господарство становили: 7 стрілкових переводів, одиночний семафор, ваговий поміст, поворотний круг і два апарати Морзе. Водопостачання станції забезпечували водоймова і водопідйомна будівлі, бак з водою на 4,5 куб. сажені. Як джерело, що живить водогін, служила річка Маячка. Обслуговуючий персонал нової станції містився поруч — в двох житлових будинках. В ході будів-

ництва Донецької Кам'яновугільної залізниці вперше в нашій окрузі берега Казенного Торця поєднав Бахмутський міст. Його сталева клепапа конструкція і тоді мала вигляд, подібний до нинішнього. Як і нині, залишаючи Краматорську, поїзди йшли в бік Бахмута, Дебальцевого, везучи пасажирів, доставляючи в східну частину Донбасу різні вантажі.

Всього лише один місяць — грудень — працювала станція Краматорська Донецької залізниці в 1878-му звітному році. З 1-го по 31-е число цього місяця зі станції в напрямку Бахмута було відправлено 616 пасажирів. З них тільки п'ятеро купили квитки у вагон 1-го класу, 115 чоловік виїхали з Краматорської у вагонах 2-го, а решта побажали їхати вагонами третього класу — найдешевшого. Природно, Краматорська трудилася і як вантажна станція. За той же період на цю станцію було доставлено: з Бахмута — 600 бондарних виробів, 14 пудів мішків і веретя, близько 60000 пудів солі; зі ст. Ступки — 820 пудів шкір. На нашій станції вантажі перевантажували у вагони Азовської залізниці і вже в них відправлялися далі — до місця призначення.

Ще в кінці 1877 р. і навесні 1878 р. багато місцевостей Росії виявилися охопленими епідемією висипного тифу і віспи. Наш район це лихо минуло. І все ж, у зв'язку з приходом із різних місць робітників, які наймалися і будували дорогу, в 1878 р. адміністрація Товариства Донецької залізниці визнала за необхідне на ст. Краматорська відкрити лікарню. Згідно зі звітом головного лікаря до-

роги, в той рік в цю лікарню надійшло 79 осіб з різними захворюваннями. В результаті, один з них помер, а решта благополучно одужали.

Змирившись з оселенням на напівстанції Краматорська нежданих конкурентів в особі акціонерів Товариства Донецької залізниці, правління Товариства Азовської дороги змушене було також прийняти рішення про проведення на ній невеличкої реконструкції. Судячи з доповіді, яка була представлена увазі акціонерів цієї дороги на зборах 9 грудня 1878 року, правління мало намір здійснити роботи з розширення шляхів на станціях Слов'янськ, Мерефа, Харків. Намічалось й укладання другої колії між станціями Краматорська і Слов'янськ. Ці рішення підказало саме життя. Адже з введенням в експлуатацію Донецької дороги навантаження на Азовську зросло. Напередодні загальних зборів, що відбулися в грудні 1878 р., члени правління цієї дороги вже знали: в 1879 р. обсяг вантажів, що вимагають перевезення по Азовській дорозі, досягне 90 млн. пудів. У рік відкриття руху поїздів по Донецькій залізниці доглядачем на напівстанції Краматорська (тієї її частини, яка належала Азовській залізниці), вже служив Іван Степанович Андрієвський. Це на його плечі лягли всі турботи, пов'язані з перетворенням Краматорської в справжню станцію, з появою тут пасажирів і великої кількості вантажів, що доставляються на станцію по Донецькій залізниці.

А тоді на своєму грудневому зібранні акціонери Азовської дороги підтримали рішення правління

Товариства. Протягом декількох місяців 1879 р. на ст. Слов'янськ буквально кипіла напружена робота зі збільшення пропускної спроможності станції. Для того, щоб переконатися в цьому, досить звернутися до матеріалів комісії, заснованої за Височайшим зволенням царя для дослідження заворушень на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці в 1879 р.

Члени призначеної комісії оглядали дорогу з 18-го по 23-є вересня. Переїжджаючи від станції до станції, вони докладно записували побачене, готуючись до майбутньої доповіді. Завдяки цим записам ми отримали можливість дізнатися про зміни, що відбулися на станціях Слов'янськ і Краматорська до осені 1879 р. Про першу, зокрема, повідомлялося наступне: «...На этой же станции, с целью облегчить обмен с Донецкою дорогою вагонов, получаемых на ст. Краматорка и для увеличения вместимости Славянской станции настолько, чтобы можно было довести движение до полного графика, то есть до 12 товарных поездов с каждого конца дороги, устроены: с северной стороны станции веер из трех путей, с отдельным мертвым путем для производства маневров, не входя на главный путь; на южной стороне станции два дополнительных пути и, кроме того, сквозной путь, обходящий пассажирскую станцию через станционный двор».

Члени урядової комісії не залишили без уваги і напівстанцію Краматорська (для Азовської залізниці вона, як і раніше, залишалася напівстанцією). Перш за все, слідуючи від ст. Слов'янськ на південь, вони не забули

відзначити: «Между станцией Славянск и полустанцией Краматорскою приступлено к укладке второго пути; работу предполагают окончить в половине будущего ноября». Стосовно ж самої Краматорської голова комісії, інженер таємний радник барон Шернваль у своїй доповіді згодом напише лише кілька слів, зазначивши головне: «Полустанция Краматорская. К ней примыкает Донецкая железная дорога, укладываются новые передаточные пути. На этой полустанции управлением Донецкой железной дороги строится пассажирское здание для обеих дорог».

Так, мало-помалу, сама того не відаючи, Краматорська ставала відомою. І нічого, що поки вона потрапляла в поле зору одних тільки промисловців, купців та іншого ділового люду. Першим, хто увічнить її через 8 років після описуваних подій, стане Антон Павлович Чехов. У травні 1887 р., прямуючи в Святі Гори, він по Донецькій залізниці добереться до Краматорської і буде чекати тут поїзд в напрямку Слов'янська. Описуючи цю подорож в листі, письменник не забуде повідомити сестрі й своє враження про нашу станцію: «Тут задуха, вугільний запах». Що й казати, відгук не найутішніший. Але чи могла щось краще написати людина, зморена духотою і довгим очікуванням? Все це буде потім. А в 1879-му російська суєта потихеньку починала втягувати Краматорську у свій вир. Уже шість років потому, в 1885 р., сучасники відзначали, що хліб (зерно) із Харківських повітів у своєму русі до морських портів йшли через «главные железнодорожные станции — Славянск,

Барвенково, Краматоровка». Значення нашої станції, як бачимо, зростало.

Безумовно, залізниці потрібні були Росії, як кровоносні судини тілу людини. Кожна станція, кожен полустанок відігравали важливу роль. Дороги живили величезну імперію. Їхній стан знаходився під посиленним контролем уряду. Ще одне тому свідчення — «Путевой журнал Высочайше утвержденной московской подкомиссии для исследования железнодорожного дела России», який відбив результати огляду шести залізниць в центрі та на півдні країни в 1880 р.

15 липня 1880 р. члени підкомісії прибули та оглянули ст. Краматорська Донецької Кам'яновугільної залізниці. В цей день в дорожньому журналі було зроблено запис такого змісту: «Будка стрелочника очень хорошая. Всего на станции 16 стрелок и 5 стрелочников. Паровозное здание, прекрасно построенное, крыша на нем снаружи и внутри покрыта толем. Водокачка хорошо построена. Жилой дом, в котором помещаются служащие, квартиры просторные и удобные. Строится новый пассажирский дом. Все постройки сделаны очень хорошо из местного камня». Такою побачили московські чиновники Краматорську. Вказівка на те, що для будівель на станції використовувався місцевий камінь, має під собою всі підстави. Стара каменоломня дійсно знаходилася в трьох верстах від неї. Вона була власністю поміщика Григорія Степановича Таранова-Білозерова і розташовувалася поблизу річки Бичок.

Другого серпня підкомісія знову побувала на ст. Краматорська. На цей раз інспекції була піддана Курсько-Харківсько-Азовська залізниця. На засідання, яке члени підкомісії проводили в той день, був запрошений і керуючий Донецькою дорогою п. Печковський. У своїй доповіді він зазначив: «Краматорская, как оконечная станция Донецкой дороги, выстроена потому, что барон Шернваль держался того мнения, что вновь строящиеся дороги не должны примыкать к существующим уже дорогам, на больших станциях, так как станции эти всегда приходится переделывать, что стоит очень дорого». Як бачимо, звичайнісінький бухгалтерський розрахунок став причиною того, що примикання Донецької дороги до ст. Слов'янськ не здійснилося, завдяки чому в 1878 р. відбулося друге народження Краматорської. Через два роки після свого введення в дію вона могла вже передавати і приймати 300 вагонів у день. Правда, службовці Азовської дороги неохоче займалися перевалкою товарів, що надходили до Краматорської по Донецькій залізниці. Користуючись тим, що підкомісія перебувала в Краматорській, відправники Донецької дороги Іохман і Залунін звернулися до неї із заявою з цього приводу. Вони скаржилися: «... Азовская дорога не принимает товара до Краматорской, так как она считается у нея полустанцией». На думку відправників, приймання товарів слід допустити, тому що «Краматорская теперь сделалась большой станцией».

... Літо 1880 року було на спаді. В поспішному перестукіті залізничних коліс минуле квапилося на зустріч з нами.

Протягом двадцяти років Курсько-Харківсько-Азовська залізниця експлуатувалася приватним акціонерним Товариством. Потім, з 1-го лютого 1891 року, вона поступила в розпорядження держави. Будувалися нові залізничні магістралі. Склад нашої дороги весь час змінювався. Як наслідок, змінювалася і її назва. У 1896 році головна дорога в поєднанні з іншими гілками і ділянками отримала нову назву — «Курсько-Харківсько-Севастопольська залізниця». Найкоротший шлях поєднав тоді столицю і центр Росії з Кримом.

Про той час зовсім нещодавно нагадала несподівана знахідка — бронзова пряжка з ремня залізничника. Хтось із краматорських хлопчаків знайшов її неподалік від гирла річки 2-ї Біленької в парку. Пряжка має пря-

мокутну форму. У центрі на ній вибитий герб — двоголовий орел. По обидва боки герба розташовані букви «К. Х. С. Ж. Д.» — найменування залізниці у вигляді аббревіатури. Будучи прекрасним свідченням описуваних подій, сьогодні пряжка невідомого залізничника займає гідне місце серед експонатів Музею історії Старокраматорського машинобудівного заводу.

До революції 1917 р. дорога-трудівниця змінювала свою назву ще один раз — 1-го січня 1907 року. Тоді Курсько-Харківсько-Севастопольська залізниця була з'єднана з Харківсько-Миколаївською під загальною назвою «Південні залізниці». А поки будувалися нові магістралі, поруч зі станцією Краматорська одне за одним виникали малі і великі підприємства, непомітно виростало селище.

СЕНСАЦІЯ ПІД ЗАВІСУ

Краматорськ, мабуть, єдине на сході України місто, чия назва досі до пуття так і не розгадана. Над ним уже півстоліття б'ються краєзнавці, його на-

магаються пояснити науковці (в тому числі зі світовим ім'ям), але — на жаль! — їхні аргументи, як і раніше, залишаються малопереконливими.

У ПОШУКАХ ІСТИНИ

Якщо закрити очі на деякі несуттєві версії, то виявиться, що на сьогоднішній день друковані джерела містять три принципово різних тлумачення назви «Краматорськ» або «Краматорська» (так називали залізничну напівстанцію, що поклала початок нашому місту).

Автором першого був місцевий краєзнавець М. І. Древетняк. Свою версію походження цієї назви Микола Іванович оприлюднив в 1947 році в книзі «Гвардія машинобудівників». За його твердженням, в районі майбутньої станції Краматорська в давні часи пролягав чумацький шлях, і купці, що проїжджали, зупинялись тут на відпочинок, торгували крамом (дрібним товаром). Крамові торги — так, за словами М. Древетняка, навколишні мешканці називали це місце. Потім, на думку краєзнавця, воно стало першоосновою для назви «Краматорськ». На початку 70-х рр. краматорський історіограф уточнить: станція Краматорська

«зобов'язана» своїм ім'ям історично сформованій тут назві «Крам на Торі» — нібито так називали місце чумацьких крамових торгів біля річки Тор (колишня назва р. Казенний Торець).

Версія М. Древетняка романтична, сповнена милої серцю українця історичної поетики, але... вона абсолютно ніяк не підтверджується старовинними письмовими джерелами. І якщо вже окремі моменти з історії нашої місцевості можуть послужити непрямим доказом на її користь, все одно, посилаючись на них, ми тим самим штучно будемо видавати бажане за дійсне, а впевненості, що вона правильна, у нас при цьому не додасться.

Друга версія родом з Олексієво-Дружківки. Шкільний учитель географії, кандидат педагогічних наук М. Т. Янко склав «Топонімічний словник-довідник Української РСР», що вийшов у світ в 1973 році, в якому виклав своє бачення витоків назви «Краматорськ».

За твердженням Миколи Янка, у XVIII столітті в районі нинішнього міста проходив південний рубіж Російської імперії. Рубіж, межа — те саме, що крома (тобто кромка, край чогось), вважає автор другої версії. І запевняє, що малозрозуміле для тутешніх українців слово «крома» в їх вимові трансформувалося в слово «крама», а згодом породило помилкову асоціацію його зі словом «крам» — товар і призвело до неправильного трактування назви «Краматорська». На думку ж М. Янка, «топонім «Краматорська» (Кроматорська) походить від словосполучення «крома Тора» або «крома торська», тобто «кордон, що перетинає річку Тор».

Як бачимо, версії М. Древетняка і М. Янка відрізняються лише їх тлумаченнями першої частини в назві «Краматорськ» (або «Краматорська», що принципово те саме). Другу частину обидва вони, не змовляючись, пов'язують з давньою назвою річки Тор.

Що стосується третьої версії, то вона була запропонована автором цих рядків у 1998 році. Дана версія суперечить двом попереднім, проте ближче до варіанту М. Янка. Найголовніше — вона вперше стала результатом осмислення архівних документів. Суть її зводиться до такого.

Згідно з документами, землі, що оточували місто Тор (нині м. Слов'янськ) у XVIII столітті, становили так звані «торські дачі». На південь вони тягнулися на добрий десяток верст і в наших місцях досягали урочища річки Дальня Біленька (нині р. 2-я Біленька) — десь тут проходила їх умовна межа (межа, крома — згідно з М. Янко). Це послужило автору підставою, щоб припустити: назва, присвоєна свого часу залізничній напівстанції, відобразила, ймовірно, в собі історичну особливість даної місцевості, що була «кромною торською», тобто кордоном «торських дач», колись приписаних до міста Тор.

Як і версії моїх попередників, ця теж всього лише припущення. І хоча в ньому є своя логіка, вона, на жаль, не підкріплена доказами у вигляді старовинних документів, які б показували, що назва полустанку існувала і раніше (нехай навіть в іншій формі) — наприклад, згадувалася в описі розташованих поблизу поміщицьких земель або була зафіксована, скажімо, геологами, топографами і т. п. До теперішнього часу ще нікому не вдалося виявити подібний документ. Тому не випадково, що пошуки істини тривають.

ТОРГОВЕЦЬ ПІДГОРНИЙ

Людей обізнаних, небайдужих до минулого, а також гурманів від історії поспішаю запевнити: маленьку сенсацію з великим питанням в кінці спеціально для вас я гарантую. Але спершу

дозвольте коротку передісторію, бо вона пояснить, звідки ж, власне, «виросли ноги».

Так ось. Андрій Підгорний народився і виріс у бідній селянській ро-

дині. Заробляти на хліб і молоко він вчився з дитинства. Був наполегливий і не ледачий, а тому його незмінно супроводжувала удача. Починав, як усі сільські хлопчачки, пастухом — пас громадську череду. Потім хтось вчасно помітив у ньому природну кмітливість, жвавність і вправність і напоумив батька віддати його у магазин — в прислужники до прикажчика. Працювати хлопчиком (як тоді говорили — «хлопчиком на побігеньках») Андрію довелося в магазині Ніжинського, який знаходився по вул. Базарна, в селищі Гаврилівка (нині — в межах Дружківки).

Високі чужі пороги, круті хазяйські сходи. Життя Андрію медом не здавалося, однак у нього була мета, і він прямував до неї, нікуди не звертаючи. Роки його «університетів» не проскочили безслідно, і врешті-решт він сам зайняв посаду прикажчика в тому ж торговельному закладі. Настане день, коли Андрій Михайлович, призвавши грошенят і вирішить, що прийшла пора поклопотатися про власну справу. З цією метою він і відправиться в 1914 році в сусідню Краматорівку.

У нього і в подальшому все буде ладитись. У Краматорівці, поблизу вокзалу, він купить земельну ділянку, відкриє в Базарному селищі магазин і стане успішно торгувати мануфактурою, яку буде привозити з Харкова. До цього часу він вже давно одружений, у нього троє дітей: Валентина, Зінаїда і Михайло. Серед знайомих Підгорний користувався безсумнівним авторитетом і заслуженою повагою. Через кілька років господар мануфактурно-

го магазину поповнить краматорську торгівлю еліту.

І все ж підсумок його життя виявиться неймовірно сумним. Настане революція, потім — громадянська війна. У 20-ті рр. загроза неминучого краху для таких, як А. М. Підгорний, несподівано обернеться непом. Але все ж небо над його головою безхмарним залишиться недовго: врешті-решт магазин і товари конфіскують, а він стане радянським безробітним. Правда, на відміну від сотень тисяч інших співгромадян, на ньому буде незмивне тавро — «соціально чужий елемент». І його таки «дистануть». У 1932 році до нього в будинок з'явиться комісія у складі голови райвиконкому, судді і прокурора. Радянські товариші встановлять, що домовласник Підгорний з метою наживи здає в найм кімнату і що металевий дах його будинку давно не фарбований. Потім відбудеться суд. «Винного» запросити на нього не вважатимуть за потрібне. Рішення не затягували: «порушника» із сім'єю — на вулицю, а будинок — на користь держави. Державі «користь» виявилася вельми до речі: двоє з тієї комісії незабаром вселилися у той будинок, що 15 років належав перед тим колишньому непману — селянському синові.

Під час однієї з «повчальних» бесід в ОДПУ А. М. Підгорного з почуттям, але акуратно побили. Після цього він занедужав і невдовзі помер. Дружина і діти залишилися ні з чим. Останні роз'їхалися по світу хто куди, аби загубитися серед людей і залишити в минулому клеймо — діти «соціально чужого елемента».

ЗАГАДКА ВИПИСУ З КРІПОСНОЇ КНИГИ

Діти Андрія Михайловича влаштували свої долі, хто як зумів. На згадку ж про батька у них залишилося кілька пожовклих від часу фотографій і два прецікавих документа. Їх значення для історії нашого міста важко переоцінити: кожен з них повідомив кілька раніше невідомих фактів з минулого старої Краматорівки.

З'ясувалося, наприклад, що спадкоємці поміщиків Таранових-Білозерових, що заснували тут перші поселення ще у XVIII столітті, аж до революції 1917 року залишалися власниками земельних ділянок в безпосередній близькості від вокзалу ст. Краматорська. Крім того, документальні реліквії, збережені нащадками нещасного торговця, назвали повне ім'я якоїсь поміщиці Язикової, чий будинок в 1917 році більшовики спочатку облюбували, потім конфіскували, а вже потім передали в розпорядження першої Краматорської Ради робітничих і селянських депутатів.

У Ганни Григорівни Язикової був великий і прекрасний будинок. Він розташовувався по сусідству з борошномельним млином братів Шульц (нині комбінат хлібопродуктів по вул. Елеваторній). Оточували його з трьох боків приватні будинки, які разом утворили колись невелике селище, що притиснулося із заходу до залізниці між селом Білянським і Базарним селищем. Це був один з фрагментів Краматорівки, іменованій Язиковським селищем. Його межа з Базарним пролягала по краю кладовища — там, де сьогодні провулок Тихий. Саме тут, в

20 метрах від залізничного полотна, в 1914 році А. М. Підгорний купив у вдови колезького секретаря Катерини Таранової-Білозерової ділянку землі, де в майбутньому мав намір побудувати собі будинок.

Документ, що засвідчує покупку землі Андрієм Підгорним 5 вересня 1914 року, і являє нам, схоже, ту саму сенсацію, яку я обіцяв спочатку, читачу. Можливо, вона і є ключем до розгадки назви нашого міста.

Вся справа в одному-єдиному прізвищі. У конторі нотаріуса м. Слов'янська Юхима Язева це прізвище вдова колезького секретаря назвала під час складання акта купівлі-продажу земельної ділянки, що належала їй. Цей акт буде записаний до Кріпосної книги Харківського нотаріального архіву по Ізюмському повіту, й учасники угоди отримають потім з неї відповідну виписку — згаданий вище документ.

Уточнюючи кордон земельної ділянки, Катерина Яківна вказувала: «...Продала я Андрею Михайловичу Підгорному, ціною за 600 рублей, сполна полученных, часть... участка, без построек, в следующих границах и мерою: по улице, идущей параллельно железной дороге, — 10 сажень; по-над частью моего участка, сданного в аренду Крам, — 16 сажень; по-над кладбищем — 13 сажень 1 аршин и по-над частью моего участка, сданного в аренду Солоницыну, — 15 сажень 1 аршин...».

Ось вам і сенсація: у самій станції Краматорська знаходилася земельна ділянка, здана одного разу кимось із

Таранових-Білозерових в оренду якогось пана (або пані), чие прізвище було — КРАМ. Що це означає? Якщо в результаті дослідження з'ясується, що цей (або ця) Крам орендував у цьому місці землю ще до прокладання тут Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, тобто до 1868 року (адже наш випис не містить прямої вказів-

ки, що здавала його саме Катерина Яківна, яка володіла цими землями з 1901 року), то, за логікою, цілком ймовірно припущення: в основу назви напівстанції Краматорська лягло, і, очевидно, небезпідставно, прізвище Крам, яке належало тутешньому мешканцеві. І все — не більше і не менше, а за аксіомою: все геніальне — просто.

І ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Одного разу, розмірковуючи над ви-токами назви «Краматорськ», я несподівано для самого себе подумав: «Та невже ж прийшли в наші краї інженери-шляховики, будуючи в 1868–1869 рр. Азовську «залізяку», спеціально копірсалися в тутешній історії (а то й консультувалися у фахівців), щоб витягти звідти назву для малозначущого на ту пору полустанку?! Та такого не могло бути! Сумнівно також інше: щоб хтось із місцевих підказав їм, ніби побудована напівстанція розташована в місцях, де більше сотні років тому назад пролягала «кромма Торська». Хто про це тут вже тоді пам'ятав?!». Свої «неісторичні» і «непатріотичні» думки я відігнав геть. Але таємний сумнів все ж залишався і в той час, коли народжувалася версія про тутешню кромку «торських дач».

І ось вже тепер, виявивши майже банальне пояснення походження назви нашого міста, я знову схилиюся до колишньої думки: все так і було

з назвою полустанку — просто і без будь-яких загадок. Адже в офіційному листі директору Департаменту залізниць від 10 травня 1877 року полустанок так і називають — Краматорка. Правда, в «Харьковском календаре на 1873 год» знаходимо назву «Краматорська». Здається, все вірно: на південь розташовувалося село Красноторка, а в районі побудованого полустанку жив якийсь Крам, тому, не мудруючи лукаво, по аналогії із селищем і напівстанцію нарекли Краматорка. Назва «Краматорська» — це, напевно, для офіціозу. Чим не версія № 4?

Отже, 2-е тисячоліття подарувало краматорчанам чергову сенсацію. Так би мовити, під завісу. Але ми на віру нічого не приймаємо. Тому колись-то хтось перевірить її право на життя. І спасибі торговцю Підгорному за купівлю земельної ділянки. Завдяки йому, може, одного разу закінчиться ворожіння «на кавовій гущі» з приводу назви «Краматорськ».

НАРОДНІЙ ОСВІТІ КРАМАТОРСЬКА ПОНАД 130 РОКІВ

У 2000 році краматорчани вперше з повною на те підставою відзначили ювілей — 115-річчя народної освіти на території сучасного Краматорська. Про те, що місцеві школи в 115-й раз гостинно відчи-

нили двері перед своїми учнями, стало відомо лише напередодні — в середині літа. «Новина» була на рівні сенсації. Мабуть, минуле було прихильним до нас, ділячись черговим одкровенням.

НАЙПЕРШІ — ЗЕМСЬКА В ШАБЕЛЬКІВЦІ...

Як з'ясувалося, перші школи на території сучасного Краматорська були відкриті в 1885 році одразу в двох селах — Шабельківка і Біленьке — нині відомих міських селищах. Це були початкові навчальні заклади, куди міг піти вчитися і син пастуха, і дочка сільського багатія. Відкриття цих шкіл означало, що і в нашу місцевість, на решті, прийшла народна освіта.

Питання про відкриття школи для селянських дітей — недавніх кріпаків — в Шабельківці вперше, мабуть, було піднято восени 1862 року, коли в нашому краї втілювалася в життя Селянська реформа. Сталося це по милості останнього власника села — поміщика штабс-капітана Івана Опанасовича Шабельського, сина учасника Вітчизняної війни 1812 року. Збереглася Статутна грамота, що підтверджує те,

що 27 жовтня 1862 року Іван Шабельський подарував сільській селянській громаді 60 кв. сажнів своєї садибної землі з чітко визначеною в документі метою — «под училище». Та не скоро здійснилося блага побажання потомственного дворянина. Тепер ми точно знаємо, що перша школа в селі Шабельківка з'явилася лише 23 роки потому.

Це була земська однокласна 3-річна школа, що перебувала в господарському віданні Ізюмської повітової земської управи. Вона мала «1 комплект» учнів. Судячи з усього, це означало, що набирали групу учнів, займалися з ними три роки і тільки після їх випуску оголошували про новий прийом. У своїй роботі школа керувалася законоположенням, яке діяло з 1874 року. Час зберіг для нас ім'я,

ймовірно, одного з перших викладачів Шабельківської земської школи.

У 1893 році «Харьковский сборник» — літературний додаток до популярного на той час губернського видання «Харьковский календарь» — повідомив читачам незвичайну новину: «Харьковский губернский статистический комитет предпринял опыт сплошного этнографического изучения губернии при посредстве народных учителей и учительниц». Було оголошено також, що комітетом вже отримані описи декількох сіл і що всі вони неодмінно будуть надруковані в наступних випусках щорічника. Останнє повідомлення доповнював і перелік надісланих робіт. У ньому значився рукопис із Шабельківки. Дослівно: «Шабельковка Е. Густовой». Редакція стримала слово. З року в рік «Збірник» публікував статті про життя і побут губернських сіл згідно зі згаданим переліком. Але сталося непередбачене. У 1899 році чергова книга не вийшла з друку, тобто «Збір-

ник» 1898 року виявився останнім. В результаті опис Шабельківки так і не був надрукований. Патріотичне починання губернського земства залишилося незавершеним, проте завдяки йому ми змогли дізнатися прізвище першого місцевого краєзнавця, яким стала вчителька земської школи села Шабельківка Катерина Густова.

Сьогодні в селищі Шабельківка знають, люблять і шанують свою історію. Якщо вам доведеться побувати в тутешній селищній раді або завітати до бібліотеки ім. Т. Г. Шевченка, запитайте у співробітників, де в дореволюційну пору містилася місцева земська школа. Вам обов'язково вкажуть на будівлю ПК «Ювілейний» — в минулому школа була в ній.

Так ось, старовинне село Шабельківка є батьківщиною краматорської світської народної освіти, а місцева земська школа — справжня найперша тут, у нас, якщо хочете — «прабабуся» всіх нинішніх шкіл міста.

... І Біленьківська ЦПШ

А ось перша церковна з'явилася в селі Біленьке (нині селище Біленьке). У тому ж 1885-му.

Звичайно, спочатку тут звели церкву. Покровський храм в Біленькому був побудований «тщанием вдовы коллежского советника Марии Адамовой» ще в 1873 році. Дивна справа. В окрузі, крім Покровської, існували ще дві церкви. У них був шанобливий «вік»: в Шабельківці Миколаївська церква з'явилася в 1788 році, в селі Білянському — в 1790-му. Проте, першу

церковно-парафіяльну школу (ЦПШ) відкрили в селі Біленьке. Не виключено, що цим тутешні селяни зобов'язані комусь із дворян, що мешкали в селі — чи то роду Адамових, чи то сім'ї Коршун.

Відомості про цю ЦПШ більш ніж скромні. Відомо, однак, що вона, так само як і земська в Шабельківці, була однокласною 3-річною. Навчався в ній «1 комплект» учнів. Відало Біленьківською школою, очевидно, Ізюмське відділення Харківської єпархіаль-

ної училищної ради. За традицією, що склалася, викладали в подібних школах священник або диякон місцевої церкви, допомагали їм нерідко їх же діти, частіше — дочка одного з них після закінчення епархіального училища. Словом, вихованці ЦПШ цілком віддавалися до рук представників духовного стану. За даними дослідника історії православ'я

на території Краматорська Н. Б. Овсянникової, в 1885 році настоятелем Покровської церкви (і благочинним одночасно) був священник Федір Любара, а дияконом при ньому перебував Олексій Гаврилов. Ясна річ, що, принаймні, один із них в той рік став вчити Закону Божому селянських дітей білян в щойно відкритій ЦПШ.

А ТАКОЖ ІНШІ

Названі села — Шабельківка і Біленьке — входили до складу Білянської волості Ізюмського повіту Харківської губернії. Чому волосне правління села Білянське (тепер на його місці селище Прокатників) не поклопоталося про відкриття школи в цьому адміністративному центрі раніше, ніж такі з'явилися у сусідів, залишається таємницею. Хоча пояснення цього факту, швидше за все, пов'язано з кількістю жителів, що населяли ці три села. У 1885 році в Біленькому налічувалося 1136 осіб, в Шабельківці — 753, а в Білянському ж найменше — 427 осіб. Зрозуміло, що правління волості проявило належну скромність: ЦПШ не могла з'явитися у них в селі раніше, ніж в тому ж Біленькому.

І все ж населення волосного села не довго почувалося скривдженим. Вже в 1886 році тут відкриють так звану школу грамоти. Чи не бозна-який заклад, а й то справа. А що стосується церковно-парафіяльної школи в Білянському, то вона тут з'явилася тільки в 1890 році. Втім, обидві ці школи мало чим відрізнялися одна від одної.

На зламі століть біля станції Краматорська помітно розрослося селище, чому значною мірою сприяв завод Краматорського Металургійного Товариства, що з'явився поруч. Приблизно в цей час в Краматорській з'являється свій початковий навчальний заклад — заводська школа. Перша відома згадка про неї відноситься до 1902 року. Потім в селищі Поштовому була відкрита приватна школа М. П. Наумової, а через кілька років навскоси від вокзалу виросла будівля залізничної однокласної 3-річної школи. Рік заснування кожної з названих шкіл залишається поки що невідомим.

Восени 1916 року в селищі, нарешті, була відкрита і гімназія — теж приватний навчальний заклад якоїсь М. О. Белінської.

Отже, напередодні петроградських подій в Росії в жовтні 1917 року в Краматорівці діяли 9 навчальних закладів: вісім початкових шкіл і одна гімназія. За деякими даними, кількість учнів у них досягала тоді 600 осіб.

ЄВРОПЕЙЦІ В РОЗВИТКУ КРАМАТОРСЬКА ЯК ПРОМИСЛОВОГО ЦЕНТРУ НА СХОДІ УКРАЇНИ

ЗАВОД ЕДГАРА АДЕЛЬМАНА — ПЕРШЕ ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМСТВО КРАМАТОРСЬКА

Наявність в надрах Краматорська та його околиць корисних копалин, таких, як крейда, гіпс і вогнетривка глина, послужило підставою для зародження тут в XIX столітті кустарних промислів, а потім і появи промислового виробництва, пов'язаного з їх переробкою.

Першим промисловим підприємством на території сучасного Краматорська став завод із виробництва алебастру Едгара Адельмана. Сировиною для отримання алебастру служив гіпс, що видобувався по сусідству — біля села Красногірка. Візники привозили його підводами на завод, а далі слідував випал у спеціальних печах, після чого готова продукція відправлялася замовникам залізницею.

За даними краматорського краєзнавця Віктора Іванова, в Харківській губернії діяли чотири заводи, які виробляли алебастр. Два з них перебу-

вали в Ізюмському повіті, причому обидва — на території нинішнього Краматорська. Лідерство займав завод, заснований Едгаром Адельманом, який по праву є основоположником масового виробництва місцевих будматеріалів.

Прусський підданий Едгар Адельман став піонером у сфері промислового освоєння надр на території сучасного Краматорська. Завдяки йому в нашому краю постало перше промислове підприємство, оснащене паровою машиною та іншим обладнанням, яке призначалося для виробництва алебастру. Не випадково завод Адельмана перебував на обліку фабричної інспекції Харківської губернії і підлягав обов'язковому інспектуванню.

Краєзнавцю з Краматорська Сергію Сірику вдалося розшукати деякі відомості про Едгара Адельмана. Він народився 15 грудня 1841 р. в місті

Дерпт (сучасне м. Тарту в Естонії — В. К.) в сім'ї хірурга і викладача, професора, доктора Георга Вікентійовича Адельмана. У 1859 р. закінчив гімназію. Здобув вищу освіту (економіст). У 1862 р., будучи студентом, брав участь у з'їздах німецьких землевласників. Отримавши диплом, поїхав на південь Росії, де займався землеробством. У 1876 р. Едгар одружився на Іоганні Візінг, доньці художнього модельєра Густава Візінга з Дрездена. У червні 1878 р. сім'я проживала в Бахмуті.

Сім'я жила в Бахмуті, Харкові (1893 р.), Краматорівці (1894-1897 рр.). У 1898-1899 рр. вони покинули наш край і перебралися на постійне проживання до Дрездена. Жили за рахунок ренти. Едгар Адельман помер 5 лютого 1927 р. в Дрездені.

У 1869 р. Едгар Адельман проживав у Бахмуті і був власником пивоварного заводу. У 1880 р. він продав завод А. Я. Абрамовичу і після цього купив у дворянина Г. С. Таранова-Білозерова досить велику земельну ділянку, розташовану в 2 верстах від залізничної станції Краматорівка. Краєзнавець Віктор Іванов виявив у Державному архіві Харківської області документ, згідно з яким у 1890 р. тут, біля села Красногірка Білянської волості Ізюмського повіту, Е. Адельман володів 918 дес. 30 саж. землі.

У 1884 р. Едгар Адельман почав будівництво заводу з виробництва алебастру в безпосередній близькості від залізничної станції Краматорівка. Сировиною для продукції заводу мав служити гіпс, що видобувався в його маєтку. Вибір місця для будівництва підприємства був не випадковий:

Адельман прагнув мінімізувати витрати на транспортування алебастру до станції і розвивати його збут в північному напрямку. Ринки збуту в південному і східному напрямках були на той час вже перевантажені — продукцію своїх заводів туди спрямовували більш імениті бахмутські купці Новіков, Французов, Фарке та ін.

При будові заводських будівель був використаний місцевий піщаник, що видобувався в кар'єрі Заболотно-го. Віконні отвори і козирок викладені цеглою, купленою в Бахмуті, зокрема, у Любицького. Частина будівлі, в якій знаходилося виробництво алебастру, збереглася: її добре видно з боку шляхопроводу через залізницю. Сировина для виробництва спочатку доставлялася з Бахмуту, але вже в наступному, 1886 р., на Красногірці в своєму маєтку, він відкриває власні алебастрові ломки в горі на правому березі Торця.

Лінії заводу Е. Адельмана біля ст. Краматорівка були відкриті в 1885 р. Починаючи з 1886 р. підприємство працює вже на власній сировині — гіпс підвозять з маєтку біля Красногірки, що належав власнику заводу.

У 1887 р. Едгар Адельман взяв участь у Всеросійській сільськогосподарській виставці, яка проходила у Харкові. На виставці були представлені зразки алебастру в шматках, мелений сирий, в шматках обпалений та обпалений мелений. Розпорядчий комітет виставки гідно оцінив якість виставленого гіпсу — Е. Адельману була присуджена бронзова медаль.

На початку завод був обладнаний двома печами для випалювання але-

бастру і паровим млином. Печі були забезпечені 4 топками, кожна вміщала 5,5 кубічних сажнів алебастру. Технологія виробництва була досить проста. Випалений алебастр розбивали на шматки та за допомогою чавунних ступок зі сталевим топчієм перетворювали на крупу, яку розмелювали бігунами в борошно. Внутрішнє обладнання заводу (ступки, елеватори, млин) Е. Адельман закупив у Бахмуті у К. В. Квельмс, парову 10-сильну машину придбав в м. Ризи у Поль.

Продукцію заводу Е. Адельмана купували замовники в Харкові, Полтаві, Белгороді, Курську, Орлі та по лінії Курсько-Київської залізниці. Провезення вагону алебастру від станції Краматорівка були на 10 руб. дешевше, ніж від ст. Бахмут. В цьому у власника Краматорського заводу була перевага, в порівнянні з його конкурентами в Бахмуті.

Бізнес приносив дохід, і в Адельмана з'явилася можливість розвивати виробництво. В 1888 р. він звернувся у м. Харків з проханням про дозвіл на добудову існуючої будівлі алебастрового заводу для виробництва нових видів продукції: покрівельної черепиці, тротуарних плит, водопровідних труб та інших гончарних виробів. Знайдені краєзнавцем Віктором Івановим архівні документи свідчать, що на території заводу Е. Адельмана, крім основної будівлі та запланованої прибудови, були ще два будинки для службовців (один з яких зберігся до теперішнього часу), казарма для робітників, флігель для робітників і 3 алебастрові печі.

Активна діяльність Е. Адельмана сприяла розширенню виробництва.

На той час поблизу ст. Краматорівка, крім гіпсу, він почав розробку вогнетривкої глини. 13 листопада 1889 р. в листі до Комісії з питання про правила перевезення гірничих продуктів на 14 з'їзді гірничих промисловців Півдня Росії заводчик Едгар Адельман зазначив: «разрабатываю огнеупорные глины и приготавливаю из них кирпич, плиты для тротуаров и черепицу».

Згідно з даними на 1890 рік, завод Е. Адельмана був обладнаний паровою машиною потужністю 10 кінських сил. Вона дозволяла забезпечити річний випуск алебастру в кількості 100 000 пудів. Виробляли на заводі також вогнетривку цеглу і черепицю. В грошовому вираженні річне виробництво лише цих видів продукції досягло 30 000 рублів. На підприємстві працювали 36 робітників.

Підсумки 1895 р. вказують на те, що завод збільшив обсяги продукції, що випускалася, і розширив її асортимент. Перелік заводських виробів доповнили фасонний камінь та «звичайна» цегла. До цього часу на підприємстві вже працювали 25 чоловіків, 7 жінок і 10 підлітків — всього 42 людини. Завод діяв протягом 180 днів на рік.

В якості палива тут використовували вугілля. Річна потреба заводу в мінеральному паливі в грошовому вираженні становила 8 000 руб. на рік. При цьому обсяг річної продукції досяг показника — 31 400 руб.

Продукція, що поставлялася заводом Адельмана, незмінно користувалася попитом і знаходила широке застосування на споруджуваних або вже діючих заводах півдня Росії. У 1897 р. автор однієї з книг, присвячених промислово-

му розвитку Донецького краю, зауважував: «Відмінної якості червона цегла (клінкер) для зведення машинних фундаментів доставляється із цеглоробних заводів біля станцій Краматорівка та Костянтинівка Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці». Таким чином, продукція, яку майже 120 років тому виготовляли робітники першого краматорського підприємства, заслуговувала на схвальні відгуки сучасників.

У 1898 р. Едгар Адельман покинув межі Росії. Завод перейшов у власність мешканця Бахмуту чеха В. В. Штерцера та його компаньйонів.

Історія первістка промислового виробництва в селищі, яке виникло біля станції Краматорівка, успішно тривала й у наступні роки. Завод, заснований Едгаром Адельманом, сприяв його економічному і соціальному розвитку.

КОНРАД ҐАМПЕР — ОСНОВОПОЛОЖНИК МЕТАЛУРГІЇ І МАШИНОБУДУВАННЯ В КРАМАТОРСЬКУ

Одного чудового дня він приїхав до нашого благодатного, але провінційного краю, щоби розбудити його від вікової сплячки та вдихнути в нього європейське життя. Завдяки ініціативі цієї енергійної людини та при її безпосередньому керівництві тут був побудований спочатку один завод, а незабаром почалося будівництво другого... Смерть перервала його земний шлях і перешкодила здійснити грандіозні плани, які він мріяв реалізувати на краматорській землі. Цю людину по праву можна назвати хрещеним батьком міста-машинобудівника, яким сьогодні є Краматорськ.

Якщо простежити історичний шлях розвитку нашого міста, можна дійти однозначного висновку: за період з 1868 по 1934 рр. Краматорськ примудрився чотири рази переродитися і при цьому знайти стільки ж небайдужих до його долі хрещених батьків. Кожен з них привніс неоціненний вклад у його становлення та

вирішальним чином вплинув на його подальшу долю.

Першим став рязанський купець Самуїл Соломонович Поляков. Очолюване ним акціонерне товариство збудувало першу в Донбасі сталеву магістраль — Курсько-Харківсько-Азовську залізницю. Проектом однокільної дороги в 12-ти верстах південніше ст. Слов'янськ була передбачена напівстанція для пропуску зустрічних потягів. Народження напівстанції, яка отримала назву «Краматорська», відбулося в 1868 році. Пройде рівно сто років, і краматорчани почнуть відзначати цей знаменний рік як дату заснування нашого міста.

Своє друге народження напівстанція переживе в 1878 році. У той час, за наполяганням відомого в Росії промисловця й мецената Сави Івановича Мамонтова, до напівстанції Краматорська Курсько-Харківсько-Азовської залізниці долучилася побудована ним Донецька Кам'яновугільна залізниця. Колишній полустанок

відразу перетворився на повноцінну вузлову товарну і пасажирську станцію. Ця обставина дає нам підставу називати Саву Мамонтова другим хрещеним батьком Краматорська.

Четвертим «хрещеним» Краматорська за примхою долі став один з керівників СРСР Серго Орджонікідзе. З огляду на наявність двох великих Краматорських заводів — машинобудівного та металургійного — з їх кадровим і технічним потенціалом, більшовицький нарком зупинив свій вибір на Краматорську і всіляко сприяв зведенню на його околицях Новокраматорського машинобудівного заводу. Будівництво тут флагмана важкої індустрії забезпечило селищу міського типу стрімке зростання і вже 20 червня 1932 року дало йому право отримати новий статус — МІСТО.

Але хто ж був третім хрещеним батьком Краматорська?

На початку 90-х рр. XIX століття промисловість в околицях станції Краматорська перебувала буквально в зародковому стані. Поблизу села Біленьке (воно ж — Миколаївка) трудився невеликий спиртовий заводець княгині Варвари Стокасімової. Жителі сусіднього села Ясна Гора, як і в старі часи, вели розробку крейди і перепалювали її на вапно. Власне краматорським було лише одне виробництво: в безпосередній близькості від самої станції вже кілька років старанно пихкало перше наше промислове підприємство — завод Едгара Адельмана, чия продукція (вапно та алебастр) користувалася незмінним попитом у споживачів.

Але ось настав 1896 рік. В один з його днів ті, хто зустрічали на Крама-

торському вокзалі московський потяг, звернули увагу на одягненого з голочки пана, який, вийшовши на перон, одразу ж попрямував до начальника станції. Тоді ще ніхто не знав, що той, хто прибув, був дуже багатим купцем із Санкт-Петербурга. Місцеві жителі навіть уявити собі не могли, яку дивовижну роль зіграє ця людина на ім'я Конрад Гампер у розвитку тутешньої округи, що простягалася біля кордону Харківської та Катеринославської губерній. Адже саме йому зірки відвели право зайняти гідне місце третього хрещеного батька Краматорська: Конрад Гампер побудував тут свій механічний завод і назавжди визначив головну професію майбутнього міста — МАШИНОБУДІВНИК.

Коли заснований Конрадом Гампером Старокраматорський машинобудівний завод відзначав свій 100-річний ювілей, в його багатій на події історії практично вже не було «білих плям». До того часу всі головні віхи літопису СКМЗ були досконально вивчені й детально викладені в книгах. Та все ж таки, до теперішнього часу особистість самого К. Гампера — засновника старійшини краматорських заводів — залишалася для нас непереборною таємницею. Дивно, проте аж до червня 2002 року ніхто в Краматорську не міг назвати місце і точну дату народження Гампера, подробиці його біографії, сказати, врешті-решт, де і коли помер той, чия роль в історії нашого міста можна порівняти лише з роллю Джона Х'юза в історії Донецька. Краматорчани не мали уявлення й про те, як же виглядала ця загадкова людина.

Нам було відомо тільки, що Конрад Гампер був вихідцем зі Швейцарії і заснував біля ст. Краматорська два свої заводи — сучасні СКМЗ і КМЗ. Поява Гампера в наших місцях була обумовлена рядом причин.

У 1880 році в Сосновицько-Домбровському басейні Польщі, на одній з ділянок маєтка, що колись належав пруському графу Ренарду, Гампер та його компаньйон В. Фіцнер, заснувавши фірму, побудували котельний, мостобудівний і механічний завод. Підприємство успішно розвивалося. За відомостями, вже наприкінці XIX століття асортимент продукції, що випускалася на ньому, був доволі різноманітним. Тут виготовляли парові котли всіляких систем (один із них був встановлений навіть в Зимовому палаці Санкт-Петербурга), обладнання доменних печей, сталеливарних, прокатних, цукрових, винокурних, пивоварних і хімічних заводів, целюлозних і паперових фабрик, виробляли різні зварювальні роботи та ін. За неповні два десятиліття свого існування фірма «В. Фіцнер і К. Гампер» поставила металоконструкції для 8-ми доменних печей в Польщі та 6-ти — на заводах півдня Росії (в тому числі, для 2-х доменних печей в сусідній з нами Дружківці).

Все було б чудово, якби не одна проблема, що хвилювала Гампера. Заводи Сосновицько-Домбровського басейну працювали на бідній залізом руді та завозили вугілля з-за кордону, що в підсумку негативно позначалося на собівартості їхньої продукції. У більш сприятливих умовах перебували тоді новозбудовані підприємства на півдні Росії. Вони використовували

багату залізом криворізьку руду й чудове коксівне вугілля Донбасу. Вироби південноросійських підприємств мали більший успіх на ринку завдяки нижчій собівартості. Істотним фактором була й віддаленість заводу Конрада Гампера від споживачів у Росії.

Гампер не став чекати, коли конкуренти витіснять продукцію його підприємств з ринку, і рішуче почав діяти. Для початку він прийняв російське підданство та перебрався з Польщі до Санкт-Петербурга, оселившись у будинку № 32 на Невському проспекті. До столиці Росії Конрад Ульріхович приїхав із родиною: дружиною Юлією Юліанівною, синами — Конрадом і Павлом, дочками — Фанею, Ерною та Юлією. У другій половині 1896 року його вже прийняли до купецького стану і записали купцем 1 гільдії. Швейцарець вирішив стати росіянином, щоб придбати ділянку землі десь на півдні Росії та побудувати там завод — філію підприємств, розташованих на території Польщі. З цією метою він і прибув на станцію Краматорська.

Купівля земельної ділянки, що простягалася по обидва боки річки Маячка, на лівобережжі Казенного Торця, відбулася в 1896 році. Незабаром тут виріс Краматорський завод, який вже через рік розпочав випускати готову продукцію. Це було третє підприємство, яке належало фірмі К. Гампера. Два інших знаходилися на території Польщі: головне — котельний і механічний завод в Сільцах поблизу Сосновиць (станції Варшавсько-Віденської залізниці), допоміжне — чавуноливарний і машинобудівний завод в Домброві, в тому ж Бендинському повіті Пе-

троковської губернії. У 1897 році для їх утримання К. Гампер заснував «Товариство котельних і механічних заводів В. Фіцнер і К. Гампер».

Не зупиняючись на досягнутому, в 1898 році енергійний швейцарець почав будувати доменну піч на Краматорському заводі. Вже у наступному році для залучення нових капіталів він заснував Краматорське Металургійне Товариство. Але тут сталося неоправдане — несподівана смерть обірвала всі його подальші плани. На згадку про нього залишився Краматорський завод і селище Юльянівка, назване чи то на честь його дочки, чи то на честь його дружини... Завдяки швейцарцю з Польщі в нашій провінції з'явився тоді невеличкий куточок, який за виглядом та порядками нагадував Європу.

Інші відомості із життєпису Конрада Гампера до 2002 року для нас залишалися таємницею.

Всьому свій час. Ця сентенція виявилася справедливою й в даній історії.

Кілька років тому в Краматорську утворилося і заявило про себе міське Товариство польської культури. Активність і небайдужість його членів звернули на себе увагу не тільки краматорчан. У тутешніх поляків став бувати Генеральний консул Республіки Польщі в місті Харкові пан Міхал Журавський. За роки незалежності України наше місто рідко удостоювалося честі приймати у себе іноземних дипломатів. Тому візити пана Міхала до Краматорська — аргумент на користь Краматорська та зайвий доказ дружньої атмосфери, яка в ньому панує.

Ідея розширити пошуки відомостей про Гампера та із цією ме-

тою послати запит до польського міста Сосновець виникла в листопаді 2001 року, під час нашої зустрічі з паном Журавським та його дружиною. Наприкінці квітня 2002 року заступник голови Товариства польської культури Краматорська Генріх Дубинський передав мого листа Генеральному консулу під час його приїзду в Донецьк для участі у вечорі, присвяченому музиці великого польського композитора Фредеріка Шопена.

А через деякий час із музею в місті Сосновець пошта доставила до Краматорська відповідь на мій запит. Директор музею Збігнев Студенцький люб'язно надав нам ксерокопії кількох сторінок із «Сосновицького календаря-щорічника за 1899 рік» з текстом польською мовою та копію портрета Конрада Гампера, вірогідно, розміщеного в цьому ж виданні. Стаття-некролог невідомого автора, надрукована в «Щорічнику», у зв'язку зі смертю Гампера, по суті, містила відповіді на всі питання, що нас цікавили. Зробити такий висновок дозволив переклад некролога на російську мову, виконаний співробітником кафедри іноземної філології КЕГ Володимиром Урусовим.

Сказати, що історія знову поділилася з нами черговим одкровенням, — не сказати нічого. Відомості про К. Гампера, які все ж таки повідомив автор некролога, для історії Краматорська безцінні — їх слід було сприймати, як рідкісну удачу. Доводилося лише шкодувати, що якість портрета третього «хрещеного батька», надісланого із Сосновця, залишала бажати кращого. Але, навіть будучи настільки неякісним, зображення все ж дава-

ло загальне уявлення про вигляд людини, якій Краматорськ зобов'язаний набуттям багатьох досі небачених тут досягнень європейської цивілізації.

Напевно, важко підібрати кращі слова, ніж ті, які автор некролога висловив на адресу голови правління Акціонерного Товариства «В. Фіцнер і К. Гампер», що передчасно пішов із життя, який заснував Краматорське Металургійне Товариство. Нітрохи не сумніваючись в щирості його слів, зупинимо увагу лише на характерних і спробуємо скласти уявлення про Гампера як про людину та бізнесмена.

Природа нагородила його шляхетним характером і прекрасним розумом. Гампера відрізняли почуття справедливості, інтелігентність, надзвичайна працелюбність, глибокі знання. Він умів легко і швидко знаходити правильне рішення, мав величезну енергію та наполегливість. Це був талановитий адміністратор і діяльний інженер. Матеріальні успіхи для нього не були самоціллю: вони були засобом, який дозволяв йому розвивати і вдосконалювати справу. Улюбленець фортуни, Гампер був невибагливим у своїх потребах і надзвичайно ощадливим щодо самого себе. Однак «його долоня завжди була відкрита для добрих і розумних цілей». Багато людей були вдячні йому за допомогу, яку він коли-небудь їм надав. У заповіті, складеному за півтора року до смерті, Гампер зробив два розпорядження. Одне — для пенсійної каси своїх робітників і службовців, інше — для різних громадських благодійних організацій свого рідного кантону (адміністративно-територіальна одиниця в Швейцарії — В. К.).

Конрад Гампер народився 30 квітня 1846 в селі Нейхаус кантону Тургау в Швейцарії. 17-річним юнаком, всупереч волі батьків, він покинув рідний будинок і «відправився в світ, щоб почати в такому юному віці важку боротьбу за життя». Вступивши учнем до слюсаря, Конрад одинадцять років, не розгинаючи спину, осягав премудрості обраної професії, займався самоосвітою і, врешті-решт, здобув вищу політехнічну освіту.

У 1867 році він опинився на виставці в Парижі. Залишаючись у Франції, протягом двох років працював на багатьох заводах, нерідко бідував. Доля поводи́ла його по Європі — Гамперу довелося брати участь у великих будовах у Франції, Німеччині, Чехії, Угорщині.

У 1874 році Конраду запропонували посаду конструктора на заводі фон Руффера у Вроцлаві. З цього часу його діяльність набуває постійного напрямку. Його помічає господар та, оцінивши здібності Конрада, пропонує йому спочатку будівництво двох залізних мостів на річці Одра, а потім — залізничного моста під Козлем.

У 1876 році Конрад Гампер стає директором заводу з виробництва парових котлів і залізних мостів в Пілахютте в Гірському Шльонську. Перебуваючи там, заповзятливий інженер запропонував фон Руфферу відкрити нові філії заводу, але отримав відмову. І коли власник відомого заводу з виробництва котлів в Лаурахютте в Гірському Шльонську В. Фіцнер запропонував вже самому Гамперу збудувати фабрику котлів в Царстві Польському, він охоче погодився і в 1880 році побу-

дував вже відомий нам завод в Сільці під Сосновцем.

У 1893 році Гампер приєднав до свого підприємства завод машин та лиття в Домброві, в 1895-му — викупив частку у В. Фіцнера, а в 1896 році почав будівництво механічного заводу біля станції Краматорська в Харківській губернії.

Його енергія вражала сучасників. Крім управління своїми заводами, Гампер довгий час керував маєтками і шахтами князя Гоґенлоє, був головою наглядової ради прокатного заводу в Миловці, виконував обов'язки директора правління Акціонерного товариства Августа Реппана у Варшаві. Його ім'я добре знали відомі промисловці Європи.

Конрад Гампер помер раптово і без мук на роботі — як солдат на бойовому посту. Сталося це 29 вересня

(за старим стилем) 1899 року в Краматорській. Тіло його було перевезено до Сосновця і там поховано на євангелістському кладовищі. За словами очевидця, попрощатися з покійним прийшли тисячі людей.

За словами нашого сучасника, польського дослідника Томаша Костро із м. Сосновець, Конрад Гампер трохи не дожив до свого найвищого тріумфу як конструктор та інженер. Ймовірно, вінцем слави в його кар'єрі повинен був стати успіх 1900 року. Тоді паровий котел конструкції К. Гампера, виготовлений в Польщі майстром Робертом Куліком, отримав на Всесвітній виставці в Парижі вищу нагороду — «Гран Прі». Відомо, що всесвітньо визнані котли фірми «В. Фіцнер і К. Гампер» справно працювали в м. Сосновець до недавнього часу.

ПЕРШІ ШКІЛЬНІ ХОРИ З'ЯВИЛИСЯ В ЦПШ

Одного разу околицю Торських дач пробудила дзвінка пісня, а зелений килим степового різнотрав'я прим'яли каблучки шаленого танцюриста... Коли це сталося вперше? Це питання ні у кого з городян не повинно викликати і тіні сумнівів: любов до пісенного і танцювального мистецтва з'явилася на береги сивого Тора услід за першими поселенцями-українцями. А це означає, щонайменше, не пізніше 50-х рр. XVIII століття.

Але якщо час зародження музичної народної творчості на краматорській землі можна обчислити без особливих зусиль, то цілий ряд інших дат з історії культурного життя краматорчан для місцевих істориків і краєзнавців, як і раніше, являють собою нерозв'язну загадку.

Наприклад, ще зовсім недавно залишалося відкритим питання про те, в якому році, де і ким в Краматорську були закладені основи музичної освіти як одного з найважливіших аспектів культурного і духовного виховання молоді.

Тим, хто досліджує історію нашого міста, було відомо, що ще на рубежі XIX–XX ст. в тутешньому заводському селищі спалахнув і з тих пір не гасне вогонь театрального життя. На зорі XX століття відкрилися в нашій окру-

зі дві бібліотеки — заводу Краматорського Металургійного Товариства і земська в Шабельківці. Трохи пізніше гостинно відчинили свої двері кінематографи «Ера» і «Тріумф». У березні 1919 року нова влада, звівши до колишнього заводського клубу «Казино» реквізовані у багатіїв піаніно, вирішила надати бажаним можливість навчатися виконавській майстерності гри на ньому. Ці приклади показують, що історія взаємин краматорчан зі світом мистецтва і культури триває вже понад століття...

І все ж, як було з музичною освітою в дореволюційній Краматорівці, знавці минулого рідного міста до недавніх пір не знали.

Наблизитися до розгадки однієї з численних таємниць в історії Краматорська вдалося членам регіонального клубу «Краєзнавець».

Відомості, що проливають світло на витоки масового залучення до музики і хорового мистецтва дітей селян, що населяли найстаріші поселення в околицях станції Краматорська, були розшукані в номерах богословсько-філософського журналу «Вера і Разум», видаваного Харківською духовною семінарією в 1884–1917 рр.

У спеціальному звіті, опублікованому в цьому журналі в 1895 році

і присвяченому стану церковно-парафіяльних шкіл і шкіл грамоти Харківської єпархії в 1893/94 навчальному році, виявлені вельми скромні, але від цього не менш цінні дані про участь учнів церковно-парафіяльної школи села Біленьке (нині селище Біленьке — В. К.) в співочому хорі місцевої Покровської церкви. У звітному навчальному році така дуже висока честь була надана шістьом учням Біленьківської школи. Це означає, що вже в 1893–1894 рр. у зазначеній ЦПШ навчання церковному співу, премудростям нотної грамоти і музиці в цілому було поставлено належним чином. На сьогоднішній день це поки найстаріша згадка про існування музичної освіти на території сучасного Краматорська.

З моменту публікації згаданого звіту пройшло чотири роки. І ось, в черговій книжці журналу «Вера і Разум» був поміщений аналогічний звіт про проведення навчально-виховної роботи в тих самих церковно-парафіяльних школах і школах грамоти Харківської єпархії. На цей раз автором звіту був єпархіальний спостерігач. Він підвів підсумки 1897/98 навчального року, охарактеризувавши особливості і стан справ у навчальних закладах, підвідомчих православній церкві. Зокрема, детально зупинився на викладанні такого предмету, як церковний спів. Деякі з наведених ним фактів 115-річної давності порадували краматорських краєзнавців.

На думку єпархіального спостерігача, незважаючи на розуміння завідувачами навчальних закладів важливості цього предмета, безпосередньо

пов'язаного із церковним богослужінням і такого, що благотворно впливає на релігійну моральність учнів, церковний спів «не во всех уездах и не во всех школах этих уездов находится на должной высоте». Автора звіту при цьому дивувало, що така ситуація складалася, не дивлячись на те, що батьки віддавали перевагу школам, де їхні діти беруть участь в церковному співі, а самі школи, де він викладається, мають всебічну підтримку не лише з боку єпархіальної училищної ради, а й церковно-шкільної інспекції.

А тим часом пояснення лежало на поверхні. Причина, чому церковний спів не знаходив бажаного поширення в початкових школах, полягала в дефіциті «опытных и правоспособных учителей, не знакомых не только с теорией пения, но даже с обиходным пением». Опікуни шкіл, пропонуючи навіть окрему винагороду, не могли підшукати регентів, які бажають викладати спів.

Проте, на тлі невтішного становища до 1897–1898 рр. тенденція, за заповненням єпархіального спостерігача, змінювалася на краще. Незважаючи на те, що церковний спів, згідно з навчальною програмою 1872 року, був предметом необов'язковим, з часом завдяки циркулярним розпорядженням попечителів навчальних округів його статус почав зростати, а географія викладання розширюватися. Щоб хоч якось вирішити кадрову проблему, в 1896–1897 рр. на педагогічних курсах було підготовлено понад 100 вчителів співу. До викладання цього предмету стали залучати псаломщиків. Фінансові можливості шкіл зростали і

праця вчителів, що займалися церковним співом, заохочувалась. За ступенем уваги до постановки церковного співу в школах, підзвітних Харківській єпархії, в звітному році лідував Сумський повіт. Учні багатьох шкіл цього повіту в повному складі співали в храмах під час літургії вибрані піснеспіви, а саме: «Прийдіть, поклонімся», «Святий Боже», «Вірую», «Отче наш» і «Достойно». У деяких школах Ізюмського, Сумського, Харківського та чотирьох школах Зміївського повіту працювали особливі вчителі-регенті. У більшості шкіл Старобільського та Куп'янського повітів співу учнів навчали псаломщики. У двадцяти трьох ЦПШ і школах грамоти церковні піснеспіви розучувались під скрипку.

В 1897/98 навчальному році учні церковно-парафіяльних шкіл брали участь в церковному співі на криласі разом з псаломщиками. Правильно організованими хорами могли похвалитися 407 ЦПШ і шкіл грамоти. Загальна ж кількість учнів, які брали участь в хорах, по єпархії перевищила 3650 осіб.

Звіт єпархіального спостерігача дозволив краєзнавцям встановити ще одну дуже важливу для історії Краматорська інформацію. Виявилося, що в двох церковно-парафіяльних школах, розташованих в

селах Білянське і Шабельківка, існували учнівські хори. В цілому ж по Ізюмському повіту тоді налічувалося 46 таких хорів.

Це був помітний прогрес. Якщо за даними за 1893–1894 навчальний рік тільки 6 учнів церковно-парафіяльної школи в селі Біленьке співали в церковному хорі, а про існування учнівських хорів при школах мова взагалі не йшла, то вже через три роки, в результаті підвищеної уваги до церковного співу, відразу в двох сусідніх з Краматорівкою селах (Білянське і Шабельківка — В. К.) в ЦПШ з'явилися шкільні хори.

Таким чином, виявлені краєзнавцями відомості дозволяють зробити висновок, що музичну освіту і стабільне залучення молоді до хорового мистецтва в навчальних закладах на території сучасного Краматорська було покладено в період 1893–1897 рр.

Питання про те, хто перший почав будити у вихованців трьох церковно-парафіяльних шкіл любов до музики і співу, залишається загадкою. Можливо, це були псаломщики сільських церков. І, якщо це так, тоді в селі Біленькому, наприклад, цілком міг навчати дітей нотам і співу Олексій Богуславський, дяк Покровської церкви, а в селі Шабельківка — Павло Владиковський, псаломщик Миколаївської церкви.

* * *

У дореволюційній Краматорівці традиція вчити дітей співу та музиці з роками не зникла. Наприклад, є дані, що, починаючи з 1902 року, Карпо Кузьмич Велігура — диякон Архідіяконо-

Стефанівської церкви села Білянського — викладав учням спів не тільки в сільській церковно-парафіяльній школі, а й в 1-класному залізничному училищі при ст. Краматорська Південних за-

лізниць. Краєзнавці мають в розпорядженні фотографію, на якій зображений диякон Велігура. Це єдиний знімок вчителя церковного співу того часу. Іронія долі полягає в тому, що дівчому Краматорівки він залучав до сві-

ту духовної музики в той час, коли по сусідству робітники Краматорського заводу, пронизані духом першої російської революції, зловісно виспівували на маніфестаціях «Дубинушку», «Машинушку» і «Марсельезу»...

ПЕРШЕ ПОШТОВЕ ВІДДІЛЕННЯ КРАМАТОРСЬКА

Закладка і будівництво в 1896–1897 рр. в безпосередній близькості від ст. Краматорська механічного заводу, що належав Акціонерному Товариству «В. Фіцнер і К. Гампер» (нині ПАТ «СКМЗ»), сприяло швидкому соціально-економічному розвитку селища Краматорська. Буквально на очах жителів навколишніх поселень поруч зі станцією — на лівобережжі річки Казенний Торець — в ті роки зросло підприємство, оснащене обладнанням європейського рівня. Будівництво доменного відділення та створення в 1898 році Краматорського Металургійного Товариства на базі цього заводу помітно прискорило появу в колись глухому куточку ознак європейської цивілізації, які зумовили подальшу долю селища, яке перетворилося через три з половиною десятиліття на великий індустріальний і культурний центр на півночі Донецької області — місто Краматорськ.

Активна діяльність заводської адміністрації, швидке зростання чисельності населення селища, в складі якого були іноземні робітники і службовці, стали, мабуть, головною причиною відкриття в ньому поштового відділення, покликаного забезпечити своєчасну обробку зростаючого потоку ділової та приватної кореспонденції.

Рік відкриття пошти в селищі Краматорська довгий час залишався невідомим. Усунути цю прогалину в історії нашого міста дозволила дослідницька робота, проведена автором цих рядків в січні-травні 2008 року.

Перша друкована згадка про існування в тутешньому селищі поштового відділення була опублікована в довідковому виданні Харківського губерньського статистичного комітету «Харьковский календарь на 1898 год». У ньому містяться відомості про те, що в 1898 році в селищі вже існувало Краматорське поштове відділення, начальником якого був Іван Олексійович Тюленев.

Дослідження показало, що відкриття першого поштового відділення в Краматорській сталося навесні 1897 року. Точна дата була виявлена в переліку поштових відділень Російської Імперії («List of Post Offices in the Russian Empire»), виданому в 2004 році російським філокартистом А. Кірюшкіним спільно з його закордонними колегами П. Робінсоном і Б. Шнайдером. У цьому унікальному виданні під № 10455 значиться селище Краматорська і наводяться дані про дату відкриття та зміну статусу місцевого поштового відділення, а саме: березень 1897 р. — відкрито поштове

відділення; листопад 1898 р. — статус відділення змінений на «поштово-телеграфне».

Підтвердити час появи першої пошти в Краматорській вдалося буквально на початку жовтня 2008 року. Всі сумніви розвіяв «Почтово-телеграфний журнал», в якому в березні 1897 року було опубліковане офіційне повідомлення про відкриття поштового відділення при ст. Краматорська Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці.

Завдяки допомозі бібліотекарів із Харкова стало відомо, що в кінці XIX століття місцева пошта була обладнана телеграфним апаратом. «Харьковский календарь на 1900 год» підтвердив, що на зламі століть Краматорське поштове відділення дійсно мало новий статус — «поштово-телеграфне відділення», а його начальником був Степан Федорович Похетієв.

Опис селища і заводу Краматорського Металургійного Товариства, що відноситься до початку XX століття, вказує, що Краматорська пошта розташовувалася в одній із заводських будівель. Це важливе для історії Краматорська свідство міститься в «Иллюстрированном спутнике по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге», виданому в 1902 році.

«С северо-восточной стороны Краматорской станции, — повідомляє путівник, — расположен завод, принадлежавший Краматорскому металлургическому обществу. Это первый завод по пути от Лозовой на Ростов. Ближайшие из принадлежащих заводу зданий, пятнадцать одноэтажных

и три двухэтажных дома, находятся близ полотна дороги с восточной его стороны и составляют поселок, выстроенный заводом для служащих, работающих при доменных печах. Общий вид на здания завода открывается с платформы станции, но он лучше виден, если смотреть с мостика для пешеходов, перекинутого через пути у станции. Если стать лицом к северу, то будут видны: сперва, находящиеся почти у полотна дороги, доменные печи завода, с приспособлениями для засыпки руды, воздухоудвными трубами и проч. Правее, дальше от полотна дороги, находятся литейная, вальцеточкарная, здание заводской конторы, амбулатория и т. д. до последнего здания завода — машиностроительного отдела. Все заводские здания обнесены забором. С правой стороны забора начинается улица, отделяющая заводские здания от группы двух- и трехэтажных домов, которою заканчиваются принадлежащие заводу постройки. Эта группа, состоящая из пяти-, трехэтажных и нескольких двухэтажных домов, предназначена для квартир директора и других служащих, не исключая рабочих, а также для помещений почтово-телеграфной конторы, больницы, школы, библиотеки и проч.».

У процесі подальших пошуків була встановлена точна дата зміни статусу Краматорського поштового відділення. Згідно з «Харьковским календарем на 1900 год» це сталося 15 листопада 1898 року. Тоді поштове відділення в Краматорській було перетворено в поштово-телеграфне «с приемом всякого рода телеграфной корреспонден-

ции». При цьому «фирма «В. Фицнер и К. Гампер» внесла на устройство телеграфа 300 руб. и пожертвовала 8 столбов для телеграфной линии».

На початку ХХ століття статус місцевого вузла зв'язку знову був підвищений: поштово-телеграфне відділення стало поштово-телеграфною конторою. Цю інформацію підтвердив «Харьковский календарь на 1903 год». Його укладачі не забули вказати важливу в історії заводського селища подію: «Краматорское почтовое отделение, с 1 мая 1901 г., преобразовано в почтово-телеграфную контору VI класса».

Відомості, зібрані воедино, однозначно підтверджували, що, починаючи з березня 1897 року, краматорчани вже мали можливість покласти листа до поштової скриньки на будівлі пошти, яка розташовувалася поруч із заводським «казино», а не крокувати звично на вокзал. Очевидно, в ті да-

лекі роки пошта та її службовці користувалися заслуженим авторитетом у місцевих жителів. Не випадково площа, що тягнеться перед будівлею, де містилося поштове відділення, а також вулиця, що поруч пролягала, ще до 1917 року отримали відповідну назву — площа Поштова, вулиця Поштова. Згодом ця назва поширилася і на все селище. У 30-ті рр. Старокраматорський машинобудівний завод потіснив Поштове селище. Його жителям, чиї будинки підлягали знесенню, запропонували переселитися в район нинішньої вул. Лікарської або будуватися в полі — за залізницею, що з'єднує Бахмут і Краматорськ. З тих пір селище біля СКМЗ відоме як Старо-Поштове, а те, що за річкою і парком — Ново-Поштове.

...Одна з найстаріших вулиць Краматорська — вулиця Поштова — до сьогодні зберігає вірність своїй назві, як жінка — перше кохання.

НАША ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ЗІ СТАЖЕМ

27 лютого 1898 року на станцію Краматорська Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці прибула представницька комісія, утворена за пропозицією Харківського губернатора.

Метою приїзду панів чиновників була оцінка майна, яке належало Акціонерному Товариству котельних і механічних заводів «В. Фіцнер і К. Гампер». У 1896 році ця фірма заснувала Краматорський механічний завод, який стрімко розвивався і вкрай потребував додаткового фінансування. Кошти правління Товариства мало намір зібрати шляхом продажу облігацій, для чого був потрібен дозвіл Міністерства фінансів. Отримати його можна було лише за наявності акта, що підтверджує вартість майна Краматорського заводу. Документ, складений і підписаний всіма членами комісії в заводській конторі пізно увечері в лютому 1898 року, дозволив пролити світло на витоки охорони здоров'я в Краматорську.

Згідно із цим документом, у переліку майна Краматорського заводу значилися аптека і амбулаторія. Вони розташовувалися в одній будівлі безпосередньо на території підприємства (нині СКМЗ). Будівля була дерев'яна, рубана, крита «дошками в закрий і толем». Обігрівала його одна голландська піч.

Цілком чудово, що в описі вказана дата побудови першої краматорської аптеки — 1897 рік. Що стосується згаданої амбулаторії, то вона, хоча і з деяким застереженням, але теж може бути названа першою лікарнею Краматорська. Рік її відкриття той же — 1897-й.

Необхідність застереження пояснюється наступним. Наприкінці 1877 року і навесні 1878 року багато регіонів Росії були охоплені епідемією висипного тифу і віспи. До нашої місцевості епідемія тоді не докотилася, але все ж небезпека її існувала. В ті роки тут повним ходом велося будівництво Донецької Кам'яновугільної залізниці (нині по ній з Краматорська до Бахмуту ходить «дизель»). Побоюючись, що поява на будівництві великої кількості робітників із різних місць імперії може спричинити епідемію в нашому краї, адміністрація подбала про те, щоби завчасно відкрити кілька лікарень, в тому числі і на напівстанції Краматорська. Згідно зі звітом головного лікаря Донецької дороги (так її називали для стислості), в 1878 році в Краматорську лікарню надійшло 79 хворих; з них 1 помер, решта були виписані здоровими.

Таким чином, перша лікарня на території сучасного Краматорська з'я-

вилася, ймовірно, не пізніше весни 1878 року. Рух поїздів на ділянці Дебальцево–Краматорська Донецької залізниці було відкрито 1 грудня того самого року. Мабуть, незабаром краматорську лікарню закрили — чи то за непотрібністю, чи то з міркувань економії коштів акціонерного Товариства, яке будувало Донецьку «залізку». До речі, головою правління цього Товариства був на той час відомий російський промисловець і меценат Сава Іванович Мамонтов. Це йому Краматорська округа зобов'язана першою в історії наших місць лікарнею (найближча знаходилася в Слов'янську).

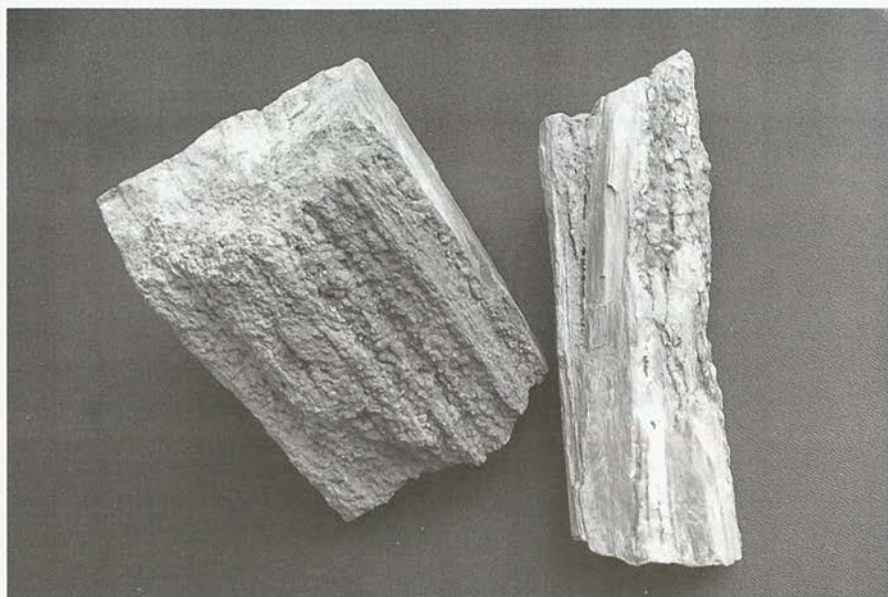
Ну, а тепер виникає природне запитання, чи те саме застереження: «То який же рік вважати роком заснування охорони здоров'я в Краматорську — 1878 чи 1897-й?» Очевидно, правильним буде відповідь на користь 1897 року.

«Мамонтовська» лікарня покликана була надавати меддопомогу не місцевому, а прийшлому люду — будівельникам залізниці. Існувала вона

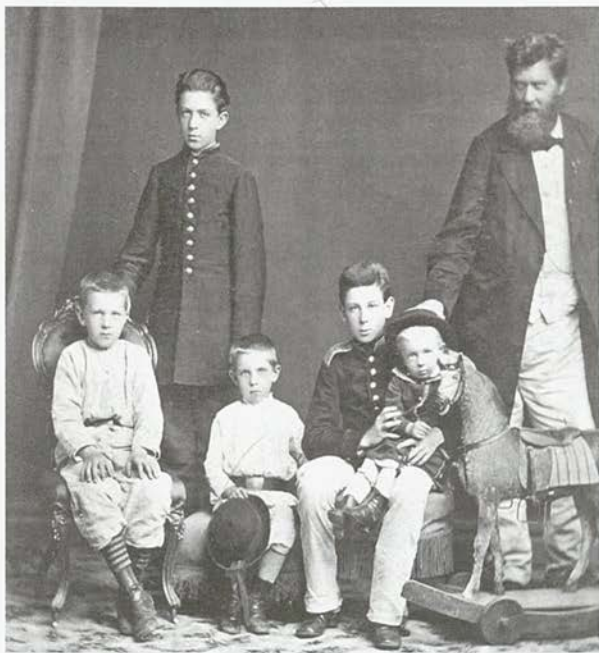
недовго: жоден старий довідник не згадує лікарню при ст. Краматорська після 1878 року. Названі обставини, безперечно, позбавляють цю лікарню права бути істинно першою краматорською. Слід врахувати й ще одне: на той час селища Краматорська ще й сліду не було.

Початок охорони здоров'я в Краматорську, без сумніву, пов'язаний з появою аптеки та амбулаторії при заводі Товариства «В. Фіцнер і К. Гампер» в 1897 році. Пізніше, в 1-му десятилітті ХХ століття, на базі заводської амбулаторії була побудована солідна в усіх відношеннях лікарня, чия красива будівля в наш час виявилася, очевидно, безхазяйною і загинула на самоті. Причина відома: у міста не вистачає коштів, та й будівля старої лікарні потрапила до зони відселення. Хоча будівля, звичайно, історична. Лікарню заводу Краматорського Металургійного Товариства, що містилася в ньому, в роки радянської влади більшовики націоналізували і нарекли 1-ю міською лікарнею.

МИНУЛЕ
КРАМАТОРСЬКА

Уламки прадавньої скам'янілої араукарії

*І. С. Таранов-Білозеров – засновник старовинного селища Іванівка
(територія сучасного Краматорська)*

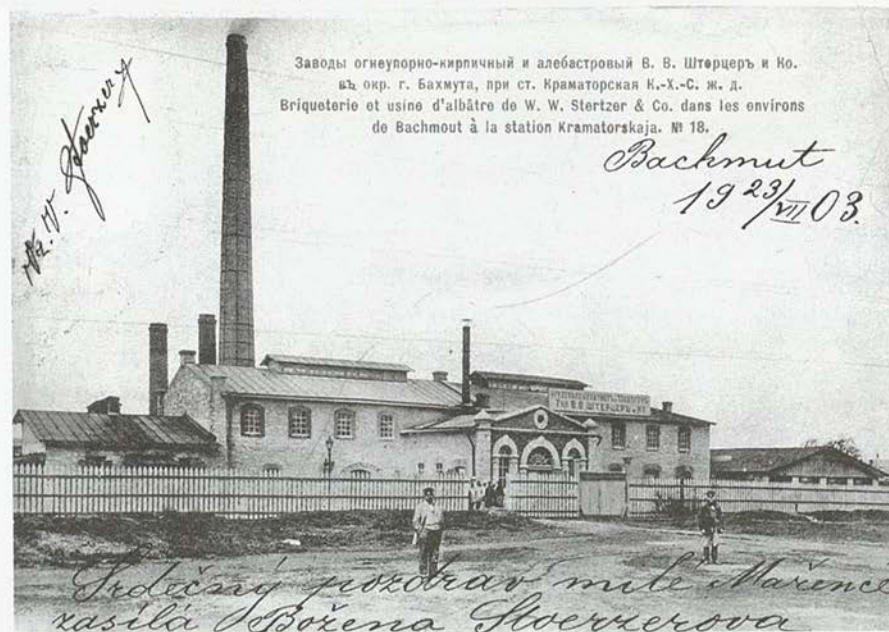
Село Білянське (територія сучасного Краматорська)

Вокзал станції Краматорівка

Будинок залізничників ст. Краматорівка
Донецької Кам'яновугільної залізниці

Цегельний завод В. В. Штерцера на першій краматорській поштівці

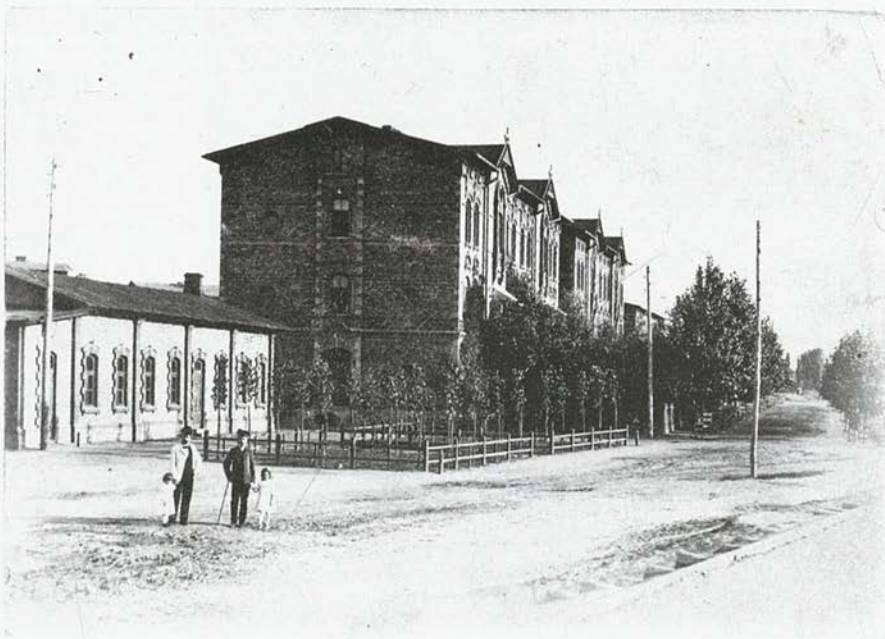
Конрад Гампер — засновник металургії та машинобудування
в Краматорську

«Червоні будинки» заводу Краматорського Металургійного Товариства

Поштівка з Краматорської до Швейцарії

Театр-кінематограф «Ера» і будинки службовців заводу КМТ

Съ дозволенія КРАМАТОРСКАЯ Начальства.

Заводской театр-кинематографъ „Ера“

Въ Воскресенье 2 и Понедѣльникъ 3 Юня 1913 года

демонстрируется знаменитая картина

КАМО ГРЯДЕШИ

„QUO VADIS“

по роману Г. Сенкевича.

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Если романъ г. Сенкевича „Камо грядеши“ въ живыхъ образныхъ выраженіяхъ, въ мельчайшихъ деталяхъ исторически вѣрно передаетъ эпоху владычества Нерона, трепаніе на крестѣ, если художникъ-романистъ такъ счастливо съ преизбыткомъ ему таковое, вводитъ насъ въ драму самыхъ запутаннѣхъ отношеній въ столицѣ Римскаго государства, то что же сказать о картинѣ „Камо грядеши“, въ которой, благодаря неутомимой тщательной работѣ въ теченіе полутора года Общество Члены, не жалея средствъ, на древней, при помощи самыхъ знаменитѣхъ артистовъ-воспроизведеніи античный Римъ, адокнуло жизнь въ выведенныхъ Сенкевичемъ герояхъ, воспроизвело всѣ сѣянья и мрачныя страницы исторіи того времени съ такою точностью, съ такою искусствомъ, съ такою правдивостью.

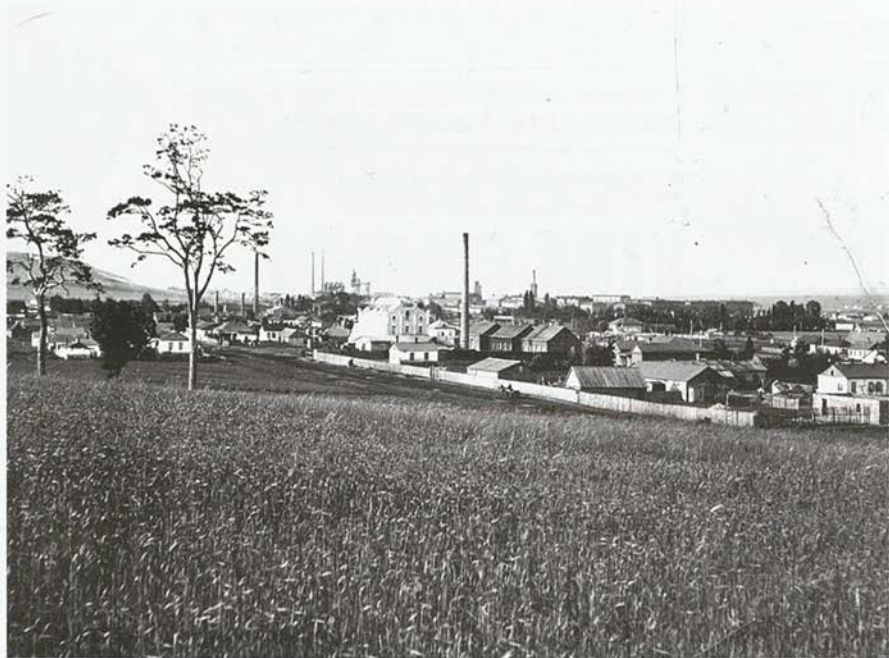
Такой картины еще не было въ кинематографіи и, вѣроятно, не будетъ болѣе: ибо режиссеры и артисты, прямые потомки тѣхъ самыхъ римскихъ героев, которыхъ нить приходилось изображать, играя, перешлоцкаясь въ изображаемыхъ лицъ, на историческомъ мѣстѣхъ стараго Рима, жили жизнью тѣхъ безсмертныхъ героевъ; въ старонъ киндѣй снова появилась тысячная толпа римлянъ въ изъ близкѣхъ тогдахъ, снова приветствовали Нерона „идущаго на смерть“, снова раздавалось грозное рычаніе львовъ.

Эта картина является самымъ цѣннымъ вкладомъ въ исторію, ка-

Афіша театру-кінематографу «Ера»

Мешканці Петрівки в садибі директора-розпорядника заводу КМТ

Вид на Язиковське селище і паровий млин братів Шульц

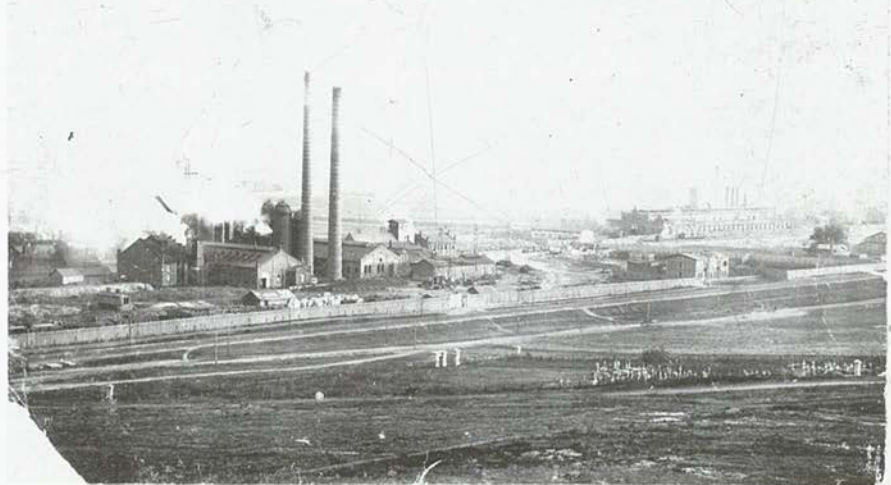

Поштова площа

Ст. Краматорська
1909 год
(засторожка и м. умишле
вид от вокзала с моста)

Базар і вулиця Велика

Доменне відділення заводу КМТ

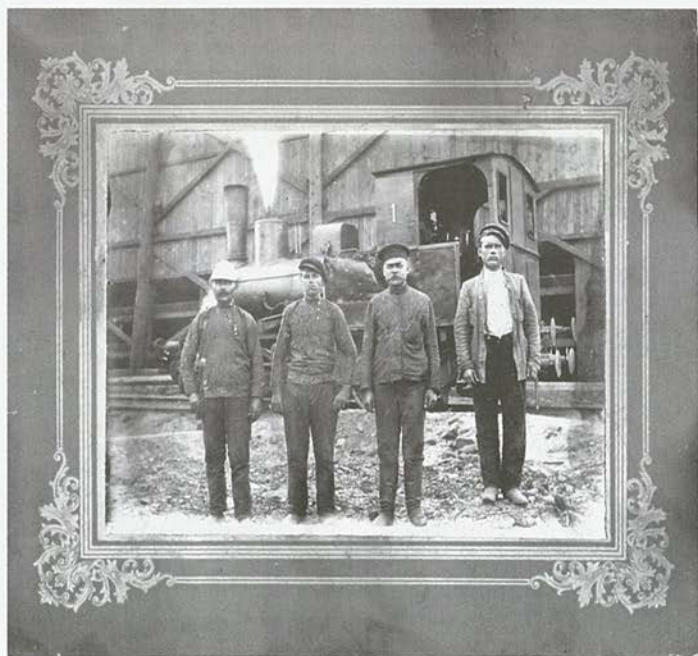
Котельне відділення заводу КМТ і ріка Казенний Торець

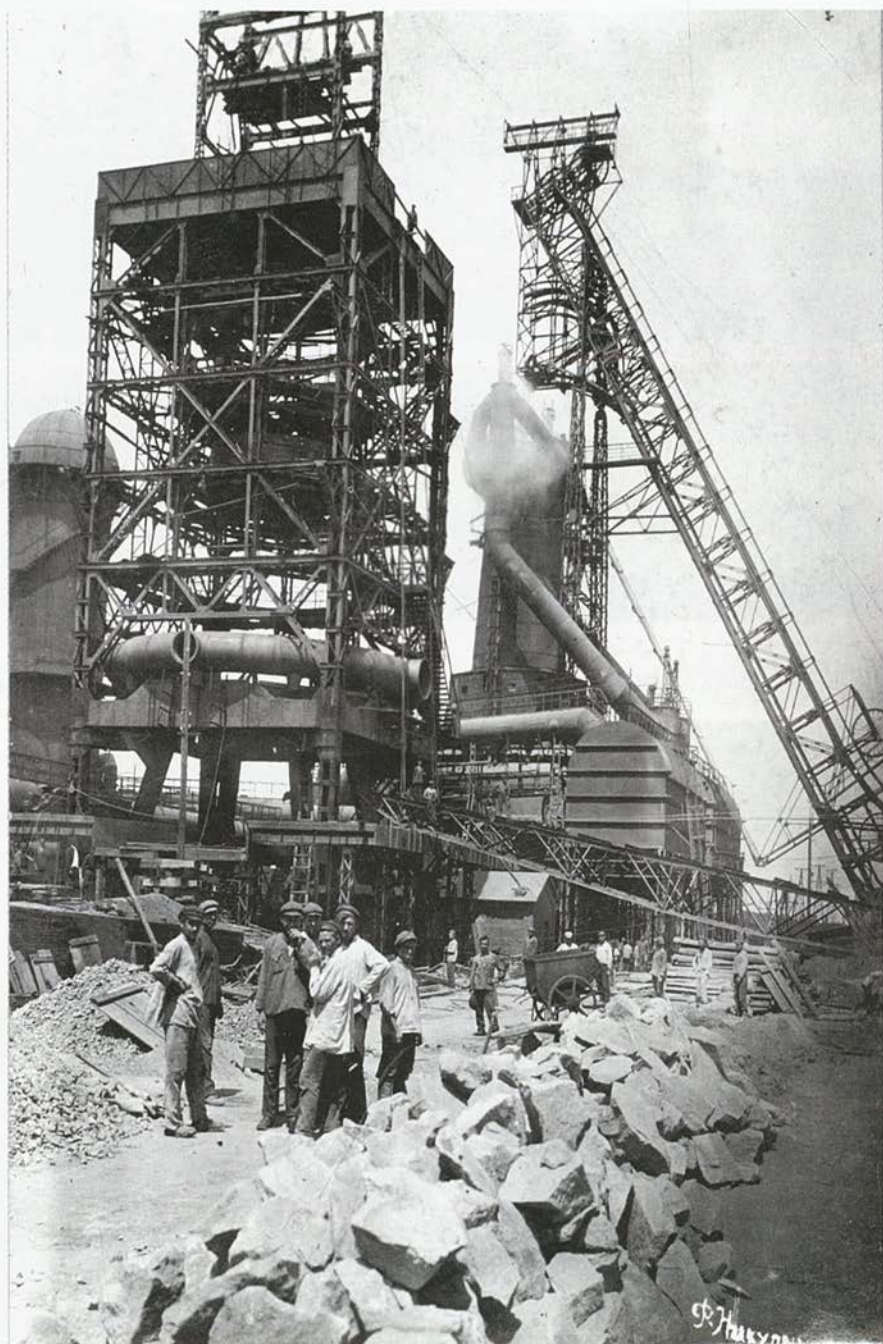
Молодь Краматорівки на поч. XX ст.

Селище Поштове під час повені 1909 року

Залізничники доменного відділення заводу КМТ

*Будівництво домни № 2 bis на Краматорському металургійному заводі
(20-ті рр. XX ст.)*

XX СТОЛІТТЯ — СТОЛІТТЯ ЗВЕРШЕНЬ

Перша вулиця в селищі, яке виникло і виросло біля залізничної станції Краматорська в XIX столітті, отримала свою назву з претензією на велике майбутнє — Велика.

Єдину маленьку вуличку, очевидно, назвали так жартома місцеві патріоти. Незадовго до революції тут з'явився кінематограф «Тріумф», і вулицю стали величати відповідно — Тріумфальною. У самому її початку, ближче до вокзалу, розміщувалися торгові ряди, далі тяглися лавки, майстерні. У центрі вулиці височіло громаддя першого в Краматорівці універсального магазину Гераськіна, а в кінці красувалася аптека Фрідберга. У березні 1917 року в кінематографі «Тріумф» відбулися вибори

першої Краматорської Ради робітничих і селянських депутатів. На початку 20-х рр. старійшину місцевих вулиць перейменували в третій раз — на честь більшовицького керівника А. Луначарського. Під час окупації міста 1941–1943 рр. їй повертали назву «Тріумфальна». Після звільнення вона знову набула ім'я міністра освіти Луначарського. Нарешті, в епоху декомунізації вона знову стала Тріумфальною. П'ять перейменувань за століття — це краматорський рекорд.

* * *

Перше водопровідне господарство на території Краматорська з'явилося в 1878 році на станції Краматорська Донецької Кам'яновугільної залізниці.

На станції побудували «1 водоймову будівлю і 1 водопідйомну», тобто водонапірну вежу. У вежі розмістили бак для води ємністю 4,5 куб. метра. Як джерело, яке живило перший краматорський водогін, служила річка Маячка.

Наступний за часом водопровід з'явився в Краматорській на механічному заводі Акціонерного Товариства «В. Фіцнер і К. Гампер» (нині Старокраматорський машинобудівний завод ім С. Орджонікідзе) в 1896–1897 рр.

Згідно з наявними даними, зародження театрального життя в Краматорську відноситься до 1899 року.

Ось як про це написано в книзі «За создание большевистской истории заводов», виданої в 1933 році: «Театральный кружок. С 1899 года на квартире Железняка (режиссер) собираются любители: два брата Смо-

ловские, Иванов (токарь), Шабандашнин (модельщик), Макарова (жена рабочего). Спектакли в лавке Лукомского». Таким був творчий склад першого театрального колективу в Краматорську.

Перший кінотеатр в Краматорську з'явився на початку ХХ століття і отримав назву «Ера».

Будівля колишнього кінотеатру «Ера» збереглася до наших днів. Вона знаходиться на території ВАТ «СКМЗ», і в ньому вже багато років обладнана механічна майстерня.

На самому початку ХХ століття ця присадкувата і добродушна на вигляд будівля грала роль заводської амбулаторії. Напередодні революції 1905–1907 рр. її використовували в якості їдальні для робітників. Коли ж завод Краматорського Металургійного Товариства очолив талановитий ін-

женер і керівник — поляк Людвіг Гужевський, колишню їдальню перетворили на театр, давши йому гордовиту назву — «Ера». Найімовірніше, це сталося в період 1908–1910 рр.

Доказом того, що театр «Ера» часом виступав у ролі кінотеатру, є унікальний документ — афіша заводського театру-кінематографа «Ера» за 1913 рік. Вона сповіщала краматорців, що 2–3 червня в «Ері» демонструватиметься «знаменита картина «Камо грядеши», знята за романом Генріка Сенкевича.

Найвидатнішим металургом, який вписав найбільш яскраву сторінку в історію промисловості Краматорська на початку ХХ століття, по праву є Михайло Костянтинович Курако.

Михайло Курако прийшов на завод Краматорського Металургійного Товариства на запрошення директора-розпорядника заводу Павла Томаса в 1902 році. Тут знавцеві доменного виробництва довірили «розкозлення»

та удосконалення заводської домни. Як правило, «козел» — остиглий в доменній печі метал — не залишав надії на її подальшу експлуатацію. Курако вмів майстерно розплавляти «козли», чим і прославився далеко за межами

Маріупольського заводу, де він працював раніше. У Краматорську його привела перспектива проявити себе в якості конструктора. Томас не обдурив його. Після усунення аварії 30-річному М. Курако була «пожалована» посада помічника начальника доменного цеху, і він приступив до здійснення своєї мрії. У 1903 році йому вдалося побудувати на заводі КМО доменну піч власної конструкції. За свідченням очевидців, це була домна, яка перевершила всі існуючі в Росії і за кордоном. У 1906 році М. Курако покине Краматорську і відправиться на нове місце роботи — до Юзівки, на завод Новоросійського товариства.

«Знаменитий російський доменник» — так стануть називати його потім історики і колеги. Насправді землевласник з Могилевської губернії дворянин Михайло Курако був поляком за національністю і сповідував римо-католицьку віру. Його повне ім'я — Михайло Мавріціо Феліксів Конstantинов Курако. Автори книг про нього представляли майстра-доменника справжнім революціонером, який співчутливо ставився до робітників. Правда, якщо вірити документам, ні тюрем, ні заслань у нього за плечима не було. Багаж «академічних»

знань Курако засвідчував всього лише один-єдиний документ — свідоцтво про закінчення 2-класної міністерської школи в сільці Борщівка Рославського повіту Могилевської губернії. Таємниці доменного виробництва талановитий металург-самоук пізнав завдяки наполегливості, самоосвіті та набутому досвіду. Все це стало відомо завдяки жандармським документам — джерелу більш ніж достовірному.

Про перебування Михайла Курако в Краматорській багато років нагадує настінне дзеркало в дерев'яній рамі, яке йому належало, що експонується в міському музеї, і будинок в районі заводських прохідних, де, як стверджують, він жив. Ще одна реліквія з'явилася порівняно нещодавно. Це фотографія М. Курако, що датується початком ХХ століття. Вперше вона була опублікована понад півстоліття тому в книзі М. Древетняка «Прошлое и настоящее завода». Доля старої світлинки залишалася невідомою до кінця 90-х рр. минулого століття. Виявити її вдалося в архіві Миколи Древетняка — колись відомого краматорського краєзнавця, автора книги, присвяченої історії Краматорського металургійного заводу, де на зорі минулого століття працював М. К. Курако.

* * *

Найвища будівля в Краматорівці дорадянського періоду перебувала на заводі Краматорського Металургійного Товариства. Це була водонапірна башта, побудована в 1896–1897 рр. поблизу річки Казенний Торець. Рекордна висота цієї примітної споруди становила 12,7 метра.

Водонапірна башта покликана була забезпечити водою завод КМТ. У ній об-

ладнали бак для води, який підключили до заводського водогону. Воду для

наповнення бака брали з Казенного Торця. Використовувалася живодай-на волога тільки для потреб підприємства. Головні споживачі — електрична

станція та парова лазня для робітників і службовців заводу. Лазня була обладнана за європейським стандартом: в ній були цементовані ванни і басейн.

* * *

Олексій Васильович Коваленко присвятив 38 років свого життя вдосконаленню власного перекладу на українську мову легендарного «Слова о полку Ігоревім». Сам по собі це досить гідний приклад самовідданої любові та відданості один раз обраному захопленню, яке стало справжнім визнанням. Краматорчани можуть пишатися, що доля цієї незвичайної людини, яка згодом вписала своє ім'я в історію української літератури, на початку ХХ століття тісно стикнулася з життям тутешнього заводського селища.

Олексій Коваленко працював фельдшером у лікарні заводу Краматорського Металургійного Товариства в 1907–1908 рр. Вражаючі відомості про цю людину свідчать про те, що його по праву можна віднести до плеяди чудових персонажів краматорської історії початку ХХ століття.

Він народився в 1881 році в селі Романкове на Катеринославщині, в селянській родині. У 1902 році закінчив у Катеринославі фельдшерську школу, працював у селах і на шахтах Донбасу, пізніше — в лікарнях Кам'янського. У 1904–1905 рр., будучи фельдшером заводської лікарні в Кам'янському, Олексій брав участь в революційному русі, був обраний делегатом на Всеросійський з'їзд Селянської Спілки. Коли почалося переслідування революційного активу, його попередили про підготовку арешту, і він змушений був покинути рідні місця. Пошуки роботи привели його до Краматорівки. Донецький край Олексій Коваленко покинув, ймовірно, тільки після Жовтневого перевороту. У всякому разі, відомо,

що в 1917 році він жив в Деконській, неподалік від Бахмута.

Олексій був справжнім українським патріотом і справжнім гуманістом. Таким його знали і пам'ятали сучасники. Він говорив і писав листи українською мовою. Олексій присвятив себе медицині — він любив свою професію. Однак з не меншою любов'ю він ставився до української літератури. У роки навчання у фельдшерській школі він відвідував спектаклі прославленої трупи корифеїв українського театру — М. Кропивницького, П. Саксаганського, М. Садовського, М. Заньковецької, Л. Ліницької.

Прагнення служити своєму народові спонукало Олексія Коваленка в 1914 році видати за власні кошти неопублікований тоді в Росії переклад «Слова о полку Ігоревім», автором якого був український класик Панас Мирний. Книга вийшла невеликим тиражем в Києві. Це був вчинок: наперекір забороні і переслідуванням влади займатися популяризацією патріотичної поеми на «малоросійському діалекті».

Величний пам'ятник давньоруської писемності став другим, після медицини, покликанням Олексія Васильовича Коваленка. У 1922 році, досконально вивчивши «Слово», він почав працювати над власним перекладом поеми українською мовою. Це було заняття для душі. Але з часом робота талановитого інтерпретатора отримала високу оцінку знавців і фахівців. В результаті його поетичний переклад «Слова о полку Ігоревім» з 1954-го по 1960 рік витримав три прижиттєвих видання. Вимогливість автора до самого себе була безмежна: з-під пера лікаря-ентузіаста вийшло близько 30 варіантів перекладу «Слова». Рівно півстоліття Олексій Коваленко присвятив служінню заповітам Гіппократа. З них 38 років він працював над поетичним «переспівом» історії походу новго-

род-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців.

У Краматорську, в приватному архіві, виявлена фотографія Олексія Коваленка, датована 1911 роком і подарована краматорчанці Олені Кисельовій. Він подарував її дівчині, коли та вже закінчила перший курс інституту. Не виключено, що саме колишній фельдшер лікарні заводу КМТ переконав Олену стати лікарем. В результаті Олена Кисельова стала першою краматорчанкою, яка здобула вищу медичну освіту. На подарованій їй в 1911 році фотографії Олексій Коваленко написав вірш відомого українського поета О. Олеся «О, дух України!», а нижче процитував слова О. Герцена: «Щасливий той, хто вміє так лавірувати, що, поступаючись хвилям, все ж пливе у свій бік».

* * *

Вперше міжміський телефонний зв'язок з'явився в Краматорську в 1909 році.

У травні 1909 року в м. Катеринославі (нині м. Дніпро) почав функціонувати міжміський телефонний зв'язок. Жителі цього губернського міста вперше отримали можливість замовити по телефону розмову зі знайомими в містах Бахмуті, Харкові та у всіх хоч трохи значущих населених пунктах Донецького басейну. Саме тоді телефонна станція з'явилась і в Краматорській.

Доступ абонентів місцевої телефонної мережі до міжміського телефонного зв'язку з того часу був гарантований — потрібно лише внести аванс або попередню разову плату. Розмова тривалістю 3 хвилини з при-

ятелем, що живе в Харкові або в Бахмуті, наприклад, коштувала нашому землякові 80 копійок. Ті самі 3 хвилини для дзвінка до Катеринослава втягували з його гаманця 1 рубль асигнацією. Стільки ж коштували і кожні наступні 3 хвилини. Поговорити по «міжміському» було досить дорогим задоволенням. Порівняйте: денний заробіток чорнороба на заводі Краматорського Металургійного Товариства становив тоді 80 копійок — стільки ж, скільки треба було сплатити за трихвилинну розмову з Харковом. При цьому вартість десятка яєць на Краматорському базарі не перевищу-

вала 13 копійок; баранини, яловичини і свинини — 13-14 копійок за фунт (близько 400 грамів).

Будівля Краматорської поштово-телеграфної контори, де містилася і телефонна станція, до теперішнього часу не збереглася — вона була сильно пошкоджена в роки Другої

світової війни і пізніше знесена. Цей будинок перебував на місці нинішнього відділу кадрів СКМЗ. Площа, що тягнулася перед ним, отримала назву «Поштова». Так само назвали і селище, яке починалося біля пошти, а закінчувалося біля Бахмутського мосту.

* * *

Вперше виробництво цементу і будівельної цегли з доменного шлаку в межах Російської імперії було налагоджено в 1915 році поблизу вузлової станції Краматорська з ініціативи засновників «Акціонерного Товариства цементних заводів «Гранулiт».

Автором винаходу способу виробництва цементу з доменного шлаку був купець з Трансдорфа Вільгельм Лессінг. У Росії його винахід запатентовано в 1908 році. Будучи власником патенту, Німецьке Товариство Середньо-Рейнської цементної промисловості продало його за 50000 марок жителям Санкт-Петербурга — гірському інженеру Лазарю Рабиновичу і дворянину Войцеху Пулаському. Власниками «патенту на привілей» В. Лессінга російські громадяни стали 29 березня 1913 року. Придбавши у Краматорського Металургійного Товариства ділянку землі площею 5 десятин на правому березі Казенного Торця, неподалік від заводу КМТ, вони засну-

вали «Акціонерне Товариство цементних заводів «Гранулiт» і почали тут будівництво цементного заводу.

Заснування Товариства відбулось 14 грудня 1913 року. Уже до серпня 1914 року завод Товариства «Гранулiт» був побудований, проте через вступ Росії у війну з Німеччиною відкриття його відбулося тільки в березні 1915 року. Крім цементу, на заводі Товариства «Гранулiт» здійснювалося виробництво будівельної цегли з доменного шлаку. У 1916 році цей цементний завод щомісяця відправляв з Краматорської на ринки збуту 10000 бочок цементу і 800000 штук цегли. В якості сировини використовувалися місцева крейда і шлак з доменних печей заводу КМТ.

* * *

Внесок польських інженерів і майстрових в історію промислового і соціального розвитку Краматорська на початку ХХ століття важко переоцінити. Однак найбільш гідним і відомим серед поляків, що жили тоді в тутешньому селищі, був директор-розпорядник заводу Краматорського Металургійного Товариства Людвіг Сигізмундович Гужевський.

Інженера Людвіга Гужевського правління КМТ призначило директором Краматорського заводу в 1908 році. Заводчиком промислового півдня Росії того часу його ім'я було добре відоме. Свій авторитет він заробив на Дніпровському заводі в селі Кам'янське (в 35 км від Катеринослава), де також раніше був директором. Дніпровський завод в ті роки називали «розсадником» польської адміністрації на промислових підприємствах Півдня Росії. Зайнявши директорське крісло на заводі КМТ, Людвіг Гужевський з успіхом використовував свій колишній досвід. Тут в 1909 році під його керівництвом були побудовані і запущені нові відділення заводу — мартенівське і прокатне. В результаті правління КМТ вдалося подолати багаторічну фінансову кризу та отримати довгоочікуваний прибуток.

Будучи, безсумнівно, видатним керівником і фахівцем, Людвіг Сигізмундович Гужевський всього лише за кілька років зумів вивести Краматорський завод на рівень найбільш передових підприємств Донбасу. Його внесок в розвиток заводу був занадто вагомим. І не випадково смерть директора, що настала в Харкові в 1916 році, в Краматорівці сприйняли як непоправну втрату. 7 грудня 1916 року на загальних зборах акціонери КМТ прийняли рішення увічнити пам'ять про талановитого інженера: вони заснували шкільний фонд імені Людвіга Гужевського. Розмір фонду становив 50000 руб. Ці кошти були призначені для надання допомоги дітям робітників і службовців, що навчалися в школі Краматорського заводу.

* * *

Згадка про першого ювеліра в Краматорську відноситься до 1908 року.

27 січня 1908 року в Архидіяконо-Стефанівській церкві села Білянського (до цієї церкви були приписані жителі Краматорівки) панотець Іоанн і диякон Йосип Наумов протягом дня хрестили шість немовлят — 2 хлопчики і 4 дівчинки. Одну дівчинку Іоанн Курганський назвав ім'ям Ніна. Батьками цієї дитини були Дмитро Автономович Івахненко та його законна дружина Килина Романівна, обидва православного віросповідання. Хрещеними батьком і матір'ю новонародженої стали «города Харькова мешчанин Василий Федорович Мельников и Орловской губернии города Ливны

мещанина Василия Матвеева Яковлева жена Александра Титова дочь».

Таїнство хрещення відбулося в храмі. В той же день в метричній книзі Архидіяконо-Стефанівської церкви з'явився відповідний запис. Прочитати його довелося 94 роки потому. Запис як запис: вицвіле чорнило, чіткий і розбірливий почерк — Іоанн Ганзера, який виконував посаду псаломщика, схоже, все в житті робив докладно і неквапливо. Все б нічого, якби не одна обставина. Мою увагу привернула професія батька новонародженої. Про неї говорив безпристрасний рядок, акуратно на-

креслений рукою псаломщика: «Города Харькова часово-ювелірного цеха цеховою Дмитрій Автономов сын Ивахненко».

Цеховий майстер Івахненко, судячи з усього, спершу жив і працював у Харкові. Займався він складанням годинникових механізмів або різцем виводив візерунки на золотих і срібних корпусах кишенькового годинника — ми не знаємо. Але що, якщо він все ж таки був першим краматорським ювеліром?

Як би там не було, але тішити сам по собі факт: вдалося встановити, що причетна до цеху ювелірів людина ще на початку ХХ століття залишила таки в краматорській історії своє ім'я. Нехай і за такого, вельми житейського, як народження дочки, приводу. Символічного, треба сказати, приводу. Адже рано чи пізно, а на краматорській землі все ж з'явилися ювеліри-професіонали, зародилося масове ювелірне виробництво. Нам — на радість, місту — на славу.

* * *

Перша звістка про існування в Білянській волості осіб, які подавали до губерньського земства місцеві статистичні дані, відноситься до 1914 року.

До 1917 року в Російській імперії статистичні відомості на місцях збирали земські установи за допомогою уповноважених в кожній волості. Краматорівка на початку ХХ століття входила до складу Білянської волості Ізюмського повіту Харківської губернії. У 1912 році наша Білянська волость об'єднувала 24 поселення, в яких налічувалося 1758 дворів.

Завдяки «Статистическому справочнику по Харьковской губернии»,

виданому в 1914 році, вперше вдалося дізнатися, що і тут, в Білянській волості, були тоді свої фахівці в галузі статистики, названі в довіднику «кореспондентами». Сільськогосподарські відомості (наприклад, про поголів'я корів та овець, врожайність зернових тощо) вони надсилали до відділу поточної статистики Харківського губерньського земства. Таких кореспондентів у нас тут було 2 людини.

* * *

Перша Краматорська Рада була обрана бунтівною весною 1917 року.

Цій історичній події в житті селища намагалася перешкодити навіть сама природа. Вибори Ради в призначений день не відбулися. Причина виявилася непередбачуваною. 10 березня 1917 року пішов неймовірний весняний розлив

річки Казенний Торець, і буквально вся Краматорівка з прилеглими до неї поселеннями опинилася у воді. В результаті такої сильної повені виборці не тільки Правобережжя, а й Базарного, Язиківського та інших селищ зали-

шилися вдома, не маючи можливості дістатися до місця голосування — кінотеатру «Тріумф» на вулиці Тріумфальній (в Старому місті).

І все ж вибори відбулися. Це сталося 21 березня 1917 р. (3 квітня за новим стилем), коли зішла вода, й у краматорчан поновилася можливість переміщатися по вулицях селища. Відомо, що за умовами виборів була встановлена наступна норма представництва: від 100 осіб — 1 депутат. В результаті

волевиявлення виборців Рада була обрана у складі 60 осіб, з яких 17 увійшли до виконавчого комітету. Останній виявився просто «нашпигований» більшовиками. Серед них — Я. Анікеєв, Г. Резніков, Ф. Куц, О. і З. Чікірісови, П. Будняков, М. Шкадінов, Р. Бегайло, П. Кучеренко і С. Сиротін.

Головою першої Краматорської Ради був обраний якийсь Красніков. Ім'я та по батькові цієї людини до цих пір залишаються невідомими.

* * *

Перший в історії Краматорська Фонд допомоги інвалідам був заснований за ініціативою Ради робітничих і селянських депутатів Краматорського заводського району в 1917 році.

У день, коли в Петрограді більшовиками здійснювався Жовтневий переворот, на засіданні Краматорської Ради місцеві члени РСДРП(б) вирішили проявити турботу про інвалідів Першої світової війни. З цієї метою прийняли дві постанови. Першою постановили, за прикладом церкви, провести на площі, біля пошти, селищну маніфестацію з добровільним «квартирним» збором грошей для Фонду інва-

лідів, а, крім того, — звернутися з підписним листом до адміністрації заводу Краматорського Металургійного Товариства про пожертвування на користь Фонду. Друга постанова була більш конкретною і безкомпромісною. Рада постановила: «Відраховувати громадянину Абрамовичу (власнику кінотеатру «Тріумф» — В. К.) з кожного квитка по 5 коп. до Фонду допомоги інвалідам, не підвищуючи ціну на квиток».

* * *

Перший в історії нашого міста випадок, коли в обігу могли з'явитися грошові знаки краматорського зразка, ледь не стався в грудні 1917 року.

В кінці 1917 року правління Краматорського Металургійного Товариства підготувало до випуску в обіг «Тимчасовий грошовий знак КМТ» вартістю 1, 3, 5, 10, 25 і 100 рублів. Вони були надруковані на папері з водяними зна-

ками. У грудні 1917 року адміністрація передбачала почати виплату зарплати робітникам і службовцям заводу цими сурогатами грошей, однак революційні події перешкодили здійснитися цим планам. В результаті грошові

знаки КМТ виявилися незатребуваними, залишаючись лежати у вогнетривкому сейфі. Потім більшовики їх знищили, і лише одиниці потрапили до рук колекціонерів. На тимчасових

грошових знаках КМТ відсутні традиційна печатка і підпис відповідальної особи. Це зайвий раз доводить, що ці бони не були в обігу, тому носять статус — бланки.

* * *

Ім'я краматорчанки, яка першою в історії нашого міста здобула вищу медичну освіту в дорадянський період, — Олена Володимирівна Никифорова (уроджена Кисельова).

Вона народилася в місті Слов'янську в 1889 році. В кінці XIX століття родина Кисельових перебралася жити до Краматорської й оселилася в невеликому будинку на схилі гори, біля цвинтаря, — в районі доменних печей. Батько Олени спочатку, було, зайнявся комерцією, проте потім залишив цю затію і поступив працювати на завод Краматорського Металургійного Товариства; її мати вела домашнє господарство і виховувала дітей.

Олена з відзнакою закінчила курс в Слов'янській жіночій 4-класній прогімназії і вступила до Харківського медичного інституту. Отримавши прекрасну медичну освіту, в 1915 році вона покинула Харків і на вимогу долі вирушила на Урал — до місця призначення чоловіка. Там працювала лікарем 13 дільниці, про що свідчить збережений службовий квиток 1 класу для безкоштовного проїзду по Самаро-Златоустівській залізниці в 1917 році.

До Краматорської Олена Володимирівна повернулася тільки через вісім років — у 1923 році. Тут до самої війни 1941–1945 рр. вона працювала в лікарні № 1. Їй довелося пройти су-

воре випробування німецькою окупацією. Поки в місті господарювали окупанти, вона з ризиком для життя працювала під керівництвом хірурга Д. С. Мазура в лікарні на «Доменних» (в так званому підпільному шпиталі), рятуючи хворих і поранених воїнів Червоної Армії. Після звільнення Краматорська їй довелося працювати в складі комісії з розслідування злочинів нацистів на території нашого міста — брати участь в ексгумації жертв в місцях масових розстрілів мирних громадян на Крейдяній горі.

Починаючи з 1949 року, Олена Никифорова продовжувала роботу в колективі медиків лікарні № 2. Довгих 35 років вона вірою і правдою служила краматорчанам, виконуючи найгуманнішу і найблагороднішу місію на землі — охороняла здоров'я людей. Городяни неодноразово обирали її депутатом міської ради і, мабуть, не було в Краматорську людини, яка би її не знала і не готова був сказати про неї найкращі слова, сповнені щирої вдячності.

Земний шлях цієї прекрасної жінки завершився в 1982 році. Її ім'я на-

вічно вписано в історію охорони здоров'я міста Краматорська. Нашадки вдячних городян будуть дбайливо

зберігати світлу пам'ять про чудового лікаря і гідну Людину — Олену Володимирівну Никифорову.

* * *

У серпні 2003 року в Державному архіві Донецької області був виявлений документ, який допоміг збагатити історію системи освіти міста Краматорська вельми цікавим фактом: стало достеменно відомо, коли вперше тут була відкрита і успішно почала діяти гімназія.

Це був приватний навчальний заклад, обладнаний в просторому будинку на території Поштового селища. Її повна назва — «Краматорська Приватна Змішана Гімназія учр. М. Е. Белінської». Світло на точну дату заснування цього престижного закладу пролив голова Ради гімназії В. Архістратігов 12 травня 1919 року в листі, адресованому відділу освіти Ізюмського повітового виконавчого комітету.

Краматорська гімназія була відкрита 15 серпня 1915 року. У 1916–1917 навчальному році в ній навчалося 189 дівчаток і хлопчиків. Спочатку було укомплектовано 6 класів — 3 підготовчих і 3 основних. Ні інтервенти,

ні громадянська війна з її «червоними» і «білими» не завадили нормальному перебігу навчального процесу в гімназії. Всі розуміли: навчання — справа свята, а майбутнє — за дітьми. Ймовірно, тому в 1918–1919 навчальному році тут вже налічувалося 2 підготовчих і 5 основних класів, в яких долучалися до світу знань 262 учнів.

За спогадами М. Буднікова — випускника гімназії М. Е. Белінської, цей навчальний заклад залишався приватним до кінця літа 1920 року, а у вересні, коли його передали у відання Краматорського райвиконкому, гімназія отримала нову назву — «Семирічна III-я радянська школа».

* * *

Перша молодіжна громадська організація в Краматорську була заснована в травні 1919 року.

У травні 1919 року краматорські обивателі (перш за все іноземці, які вирішили, що проблеми між «червоними» та «білими» їх не торкнуться) затіяли створення організації скаутів. 2 травня в Краматорській повсюдно було розклеєно оголошення такого змісту:

«При Краматорському Спортивному Товаристві організується загін «скаутів». Організація ця надзвичайно цінна і важлива в сенсі виховання волі і характеру в молодому поколінні. Все хоробре, мужнє, чисте, здорове — повинно відображатися в погляді і душі скаута. Скаут — мандрівний лицар,

який покликаний розвідувати на всіх дорогах життя, де допомогти тим, хто потребує його допомоги. Прийом нових скаутів (в загін приймаються хлопчики і дівчатка від 9-ти до 18-ти років) проводиться т. Альфр. Ліберс і начальником загону. Начальник загону та ін-

структор А. ЛЕПНЕК. Краматорська». Очевидно, організація скаутів у Краматорській існувала недовго. На противагу їй в селищі пізніше була створена комсомольська організація, яка незабаром стала домінуючим об'єднанням пролетарської молоді.

Колишній верстатник заводу Краматорського металургійного Товариства, а пізніше — чекіст, заступник голови Краматорського райвиконкому Порфирій Омелянович Трейдуб став першим краматорським журналістом і одним з ініціаторів видання першої газети в тутешньому заводському селищі.

Порфирій Трейдуб народився в 1898 році в Олександрівську (нині Запоріжжя), в сім'ї звичайного пролетаря. Його батько працював вантажником, допізна не бував вдома, прагнучи прогледувати дружину і вісьмох дітей. Ймовірно, старші сини Омеляна — Гавриїл і Порфирій — з роками пішли б слідами батька: тягали 5-пудові мішки і на свята ходили до церкви з артільними. Доля розпорядилася інакше. Мати Порфирія отримала виховання при монастирі, була навчена грамоті. Вона хотіла, щоб її діти теж вміли читати і писати. У цьому їй допомогли брати. Один із них служив чиновником, інший був священником високого рангу. Вони взяли на себе матеріальні витрати, і обидва племінники закінчили гімназію.

Поворотною віхою в житті Порфирія виявився безглуздий випадок. Незадовго до Першої світової батько примудрився поламати ногу, тому працювати вантажником більше не зміг. Сім'я змушена була покинути Олександрівськ. Вирішили, що бу-

дуть годуватися селянською працею, для чого оселилися на хуторі Іванівка (нині Олександрівський р-н). Порфирія хуторянське життя не приваблювало. Він подався з товаришами в Краматорівку і влаштувався тут на завод Краматорського Металургійного Товариства. На перших порах працював молотобійцем, пізніше освоїв довальний верстат. Міцно скроеного ладного хлопця завжди бачили веселим і життєрадісним, багатьом подобалася його добра посмішка, що прихилила до себе.

Подальшу долю майстрового визначив 1917 рік: Порфирій присвятив себе справі революції, вступив у партію російських більшовиків. У тому ж році зустрів і полюбив Уляну, яка погодилася стати його дружиною. Молоді зняли кімнату і стали жити в будинку Будякова на території Язиківського селища (зараз вул. Лассала в Старому місті).

Навесні 1921-го Трейдуб обіймав посаду завідувача відділом управління і товариша (заступника — В. К.) голови

райвиконкому Ради робітничих і селянських депутатів Краматорського району. Він мав право носити зброю, перевіряти і заарештовувати запідозрених у контрреволюції осіб. До 1922 року уповноважений Чека Порфи́рій Трейдуб очолював боротьбу з «бандитизмом» в Краматорському районі. В його підпорядкуванні був загін у 300 шабель і автотанцирник. З їх допомогою син вантажника стверджував більшовицький порядок і насаджував по тутешніх селах нову владу. Як доказ неспокійного часу в особистому архіві Порфи́рія Омеляновича зберігалося посвідчення, видане йому Олександрівським волосним виконкомом. У цьому документі голова волості підтверджував, що в ході переслідування банди із села Золотий Колодязь Порфи́рій Трейдуб та Андрій Октієнко дійсно брали участь в операції по затриманню бандитів, для чого їм знадобилося два дні.

Відомо, що в 1922 році в газеті «Кочегарка» стали з'являтися замітки про

Краматорській завод, автором яких був Порфи́рій Трейдуб. Через рік на заводі відбулася перша нарада робітничих кореспондентів, на якій було прийнято пропозицію Порфи́рія Трейдуба видавати стінну газету «Краматорська Домна» в одному екземплярі.

У 1923 році П. Трейдуб вже брав участь у Першому губернському з'їзді робкорів Донбасу, на якому його обрали членом президії з'їзду. У 1924 році в журналі «Забой» (літературно-художньому додатку до газети «Кочегарка») було надруковане оповідання П. Трейдуба «Розряди начальника Колебаєва». Незабаром Порфи́рія запросили працювати в редакції «Кочегарка», і він переїхав з родиною до Бахмуту (на той час м. Артемівськ — В. К.). «Кочегарку» читав весь Донбас. Багатьом подобалися публікації, підписані псевдонімом «Трубач». Тільки посвячені знали, що справжнє ім'я їх автора — Порфи́рій Омелянович Трейдуб.

* * *

У січні 2013 року системі профтехосвіти Краматорська виповнилося 90 років. Її історія почалася в далекому 1923 році — з моменту відкриття в селищі Краматорська першої фабзавучу.

Базою для підготовки молодих робітників став тоді завод колишнього Краматорського Металургійного Товариства (нині — ВАТ «СКМЗ» і ВАТ «КМЗ»). Курс навчання був розрахований на 4 роки. Перший набір склав 96 учнів, з яких 40 осіб були переростками. Щоб дати останнім можливість надолужити згаяний час, створили дві спеціальні групи для прискорено-

го навчання — 2 і 2,5 року. На початку 1925 року в школі вже проходили підготовку 134 учні, в тому числі — 6 дівчаток. Молодь опановувала необхідні заводу професії: токар, слюсар, коваль, котельник, ливарник, модельник, електрик та столяр. Школа фабзавучу відчувала гострий дефіцит педагогів. Тому більшу частину викладачів становили заводські інженери. У лю-

тому 1925 року адміністрація школи планувала відкрити учнівський клуб, силами учнів був підготовлений перший номер журналу «Фабзавучник».

* * *

Раніше вважалося, що міська лікарня державної ветеринарної медицини веде своє літочислення з лютого 1927 року. І ось в серпні 2003 року в фондах Державного архіву Донецької області був виявлений документ, що дозволив вперше встановити точну дату заснування ветеринарної служби міста Краматорська — 25 листопада 1923 року.

Звістка про відкриття ветеринарної служби в Краматорському селищі пролунала в доповіді 26-річного голови Краматорського райвиконкому Георгія Богатирьова на районному з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів VIII скликання Краматорського району Бахмутського Округу Донецької губернії. Делегати з'їзду сприйняли актуальну дію райвиконкому з розумінням і 25 листопада 1923 року прийняли рішення про відкриття в Краматорському районі «ветеринарного и случного участков».

* * *

Першим архітектурним ансамблем, що змінив вигляд старого Краматорська, стало Жовтневе селище, забудова якого почалася в другій половині 20-х рр. ХХ століття. Цей найстаріший мікрорайон нашого міста відноситься до історико-культурної спадщини краматорчан і є справжнім пам'ятником містобудування, який вартий особливої уваги та охорони з боку держави.

Проект Жовтневого селища був виконаний в 1925 році. Його автор — архітектор Олександр Іванович Дмитрієв (1878–1959). Масова забудова селища почалася в 1926–1927 рр. на околиці смт Краматорська. До початку 30-х рр. тут виросло так зване селище-сад, яке являло собою закінчене містобудівне утворення, розташоване в районі промислового об'єкта — Краматорського державного машинобудівного і металургійного заводів (КДММЗ). Селище складалося з радіального сектору і прямокутних кварталів, вісью для яких служив Жовтневий проспект.

Площа селища — 30 га, кожного кварталу — близько 3 га. Тут були побудовані школи, дитячі майданчики (дитсадки), розбиті сквер «Металургів» і сквер «Зірка». В основному, в селищі переважали 2-поверхові будинки.

У 1930 році поряд з Жовтневим селищем зросло громаддя театру-клубу ім. Леніна, що складався з двох будівель, з'єднаних переходом на рівні 2-го поверху. У тому ж році тут була побудована і введена в дію Перша фабрично-заводська школа-десятирічка ім. Петровського (нині ЗОШ № 1 ім. Є. Лисенка). Згодом її випускни-

ками стали прославлені земляки краматорчан: Герой Радянського Союзу Євген Лисенко, відомий поет-фронтвик, лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка Микола Рибалко, голова Донецької обласної державної адмі-

ністрації Анатолій Близнюк. У 1930–1936 рр. в будинку №130 Жовтневого селища (зараз — вул. Спортивна, буд. 12) жив Леонід Биков — майбутній Народний артист України, відомий актор і кінорежисер.

* * *

Перше повідомлення про закладення нового машинобудівного заводу в Краматорському районі було опубліковано 13 жовтня 1929 року в двотижневій газеті робітників і службовців Краматорських машинобудівного і металургійного заводів (металістів) «Краматорська Домна».

Це була коротка замітка на першій сторінці газети, що її названо просто і зрозуміло — «Початок покладено». Її автор побажав залишитися невідомим і підписав своє повідомлення про закладення майбутнього Новокраматорського машинобудівного заводу таємничим псевдонімом «Три».

Сповнені партійним пафосом і непримиренністю до уявних ворогів перші рядки неповторного літопису НКМЗ відображають дух часу, який трагічно поєднував політичне цькування Михайла Булгакова побратимами по перу та ентузіазм трудових буднів величезної країни, що взяла курс на індустріалізацію.

«У вівторок, 8-го жовтня, о 4 годині дня, — писав невідомий кореспондент, — робітники краматорських заводів спільно з представниками окружних організацій

відсвяткували день закладки нового машинобудівного краматорського заводу.

У день святкування краматорські робітники відправили ЦК ВКП(б) — керівнику соціалістичного будівництва — вітальну телеграму.

У відправленій телеграмі робітники запевняють ЦК, що відпущені урядом 75 мільйонів рублів на будівництво заводу будуть використані дбайливо та ощадливо.

«Всупереч і наперекір правим примиренцям, троцькістським скигліям і маловірам, ми доводимо і доведемо, що робітничий клас під керівництвом ВКП(б) впорається із завданням соціалістичної перебудови радянської країни», — так закінчується телеграма.

Перший камінь майбутнього машинобудівного гіганта закладений в чистому полі ...».

* * *

Водопостачання населення Краматорська за допомогою водопроводу вперше стало можливо завдяки його будівництву в 1929 році.

До цього часу Краматорська вже була селищем міського типу і районним центром. Чисельність її населення становила тоді більше 12 тис. осіб. Побудований же водогін був розрахований на 50 тис. осіб. Коли за селищем Штейгарівка почали зводити НКМЗ, з усього Союзу на будівництво прибула величезна кількість людей. За свід-

ченням директора заводу-гіганта І. Т. Кирилкіна, до середини 30-х рр. чисельність нашого міста наближалася вже до позначки 100 тис. осіб. Це означало, що цілі райони Краматорська практично залишалися без води. Добували життєдайну вологу по-старому — з колодязів, а потім водовози доставляли її бажаним.

* * *

Шиферне виробництво в Краматорську вперше було налагоджено в 1929 році.

Рішення про будівництво шиферного цеху на Краматорському цементному заводі № 1 (нині — завод ВАТ «КЦШК «Пушка») було прийнято відповідно до постанови уряду СРСР в 1928 році. Основна продукція краматорських шиферників — етернітова плита розміром 400×400 мм. Її виготов-

ляли на спеціальній формувальній папп-машині. У 1929 році було випущено 1,5 млн. умовних плиток. На базі шиферного цеху Краматорського цемзаводу ім. Радченка в липні 1930 року було створено окреме підприємство — Краматорський асбо-шиферний завод.

* * *

Перший осередок культури будівельників «Крамашбуду» (майбутнього НКМЗ) з'явився наприкінці 1930 року.

Це був клуб імені Косіора на 600 місць. Він розташовувався в районі Шлакової Гори,

де знаходилися бараки, в яких жили будівельники майбутнього заводу-гіганта.

* * *

На початку 30-х рр. ХХ століття, під час народження НКМЗ і Соцміста, в Краматорську вперше в історії будівництва для спорудження житлових будинків і промислових об'єктів були застосовані великі шлакоблоки.

Матеріалом для них служив доменний шлак. Блоки виготовляли на будівельних майданчиках і витримували на повітрі 28 днів. Малим порталним краном їх ставили на вагонетку і підвозили

до споруджуваного будинку. Великий порталний кран встановлював блоки безпосередньо на місце. Завдяки цьому корпус 4-поверхового будинку вистав всього лише за 16-20 днів.

Нововведення, народжене на Донеччині, дало колосальний економічний ефект. Застосований при шлакоблоковому будівництві шлак замінив 15 млн. шт. червоної та си-

лікатної цегли, для доставки якої до Краматорської знадобилося б понад 3-х тисяч залізничних вагонів. Це дозволило краматорським будівельникам заощадити 500 тис. руб.

* * *

Перша спроба написати історію найстаріших заводів Краматорська — машинобудівного (СКМЗ) і металургійного (КМЗ) була зроблена в 1932 році.

Постановою секретаріату міського комітету партії від 28 листопада 1932 року було створена редколегія історії Краматорських заводів у складі 25 осіб. З їх числа виділили 5 осіб, що склали групу для щоденної роботи. Редколегія зобов'язана була завершити збір матеріалів для книги в тримісячний термін — до 1 березня 1933 року. Керувати роботою редколегії доручено було письменнику В. Матвееву-Сибіряку, якого надіслали з Харкова.

Роботу зі збору відомостей розгорнули із розмахом. В кінцевому підсумку до неї були залучено не менше 4–4,5 тис. осіб. Редколегія організувала проведення вечорів-зустрічей, під час яких близько 200 старих кадрових робітників, колишніх підпільників і партизан поділилися своїми спогадами. Дуже цінний історичний матеріал, звірений потім з даними архіву революції, члени редко-

легії отримали в ході персональних бесід із ветеранами. Велике сприяння цій роботі зробила газета «Краматорська правда». Зібравши величезну кількість найцікавіших матеріалів і документів, редколегія вирішила, що всі вони, після завершення роботи над книгою, складуть заводський музей-виставку.

У намічений термін робота редколегії була, в основному, завершена. Підсумком її став детальний план майбутньої книги історії Краматорських заводів — теперішніх СКМЗ і КМЗ. Звіт В. Матвеева-Сибіряка про виконану роботу був опублікований Всеукраїнською редакцією «Истории заводов» у збірнику «За создание большевистской истории заводов» в другій половині 1933 року. У цій же книзі редакція помістила «План-хроніку історії Краматорського машинобудівного заводу», складену В. Матвеевим-Сибіряком.

* * *

В адміністративному відношенні територія Краматорська підпорядкована міській і 4-м селищним радам. Заснування селищних рад відноситься до початку 30-х рр., коли Краматорськ вперше набув статусу міста.

Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року був утворений Крама-

торський район, а всі поселення колишньої Білянської волості передані

в адміністративне підпорядкування Краматорівці. За даними перепису 1926 року був складений уточнений список населених пунктів Краматорського району. Його представляли 16 суб'єктів адміністративної влади. Перш за все — Краматорська селищна рада, в чиєму віданні було селище і залізнична станція Краматорська. Всі інші — сільради: Андріївська, Білянська, Дмитріївська, Золото-Колодезянська, Іванівська, Красногорська, Лідинська, Михайлівська, Першо-Мар'ївська, Петрівська, Райська, Семенівська, Сергіївська, Шабельківська та Ясногорівська.

3 лютого 1931 року ВУЦВК скасував 119 районів по всій Україні. У нашому регіоні жертвою став Олександрівський район. Частину його території приєднали до Краматорського, в результаті чого межі останнього непомірно розсунулись, а райвиконкому додався зайвий клопіт.

20 червня 1932 року ВУЦВК і Раднарком УРСР ухвалили рішення: Краматорський район і райвиконком розформувати, а саме селище міського типу віднести до категорії міст.

Питання про зміну території Краматорської міськради розглянули на засіданні Президії ВУЦВК. «З огляду на велике розгортання промислового будівництва в місті Краматорському і необхідність збільшити увагу радянських органів безпосередньо на потреби виробництва», Президія прийняла радикальне рішення:

«1. Вивести з підпорядкування Краматорської міської ради такі сільські ради:

а) Золото-Колодезянську і Лідіївську, приєднавши їх до Олександрівського району;

б) Михайлівську, Дмитріївську, Першо-Мар'ївську, Сергіївську, Андріївську і Карло-Лібкнехтівську, приєднавши їх до Слов'янського району;

в) Райську і Семенівську, підпорядкувавши їх Костянтинівській міськраді».

Президія ВУЦВК прийняла рішення також «включити в міські межі міста Краматорська територію сільрад: Біленьківської, Ясногірської, Шабельківської, Красногорської, Іванівської та Петрівської».

Третій (і останній) пункт цієї постанови перетворив Краматорськ у прапор демократії в Донецькому краї. Ось його зміст дослівно:

«Беручи до уваги, що села: Біленька, Ясногірка, Шабельківка, Красногорка, Іванівка та Петрівка в останні роки втратили своє сільськогосподарське значення, що населення цих сіл становлять виключно робітники і службовці Краматорських підприємств та установ, а села Іванівка та Петрівка фактично злилися з містом Краматорським — Іванівську і Петрівську сільські ради ліквідувати, а сільські ради Біленьківську, Ясногорівську, Красногорську і Шабельківську перетворити в селищні ради». За це голосували одноголосно. Протокол засідання підписав голова ВУЦВК Г. Петровський.

Наші селищні ради народилися 4 жовтня 1933 року. У цей день Президія ВУЦВК прийняла постанову про їх заснування на території Краматорської міської ради.

Бібліографічною рідкістю є найперша книга, присвячена історії Новокраматорського машинобудівного заводу. Книга вийшла друком в 1933 році накладом 5000 примірників. В даний час в Краматорську відомий лише один її примірник, який зберігається у фондах Музею історії НКМЗ.

Назва книги — «Краммашбуд — гігант п'ятирічки». Її надрукували в друкарні газети «Краматорська правда» майже за рік до пуску першої черги Новокраматорського машинобудівного заводу. На момент виходу книги тутешнє селище міського типу набуло нового статусу — місто, проте на обкладинці ще вказана його колишня назва — Краматорська. Мета видання — «порушити «змову мовчання», зробити перший крок, — показати силу заводу-велетня, «мимохідь» розповісти про технічну озброєність цехів і заводу, про продукцію, що

випускається первістком індустріалізації країни.

Автор книги «Краммашбуд — гігант п'ятирічки» — наш земляк Макар Микитович Шарабан. Талановитий журналіст — він працював у редакціях газет «Кочегарка» і «Краматорська Правда», під час будівництва НКМЗ готував випуски листівки «Удар». В середині 30-х рр. М. Шарабан був запрошений до Києва для роботи в редакції газети «Комуніст». Перший «біограф» флагамена вітчизняного машинобудування загинув під Ростовом під час Другої світової війни.

Вперше трамвай в Краматорську вийшов на лінію 1 травня 1937 року.

Рішення про будівництво трамвайної лінії було прийнято в 1936 році. Планувалося, що це буде однокільний рейковий шлях понад 4 км, який буде починатися біля мосту через річку Казенний Торець, у районі парку ім. Леніна (зараз — міський парк «Сад Бернацького» — В. К.), і проляже до Головної контори Новокраматорського машинобудівного заводу. На будівництво було асигновано 600000 рублів.

Комунальники Краматорська впоралися з поставленим завдан-

ням, і проблема доставки робітників зі старої частини міста на НКМЗ і в зворотньому напрямку була успішно вирішена. Щоб зустрічні трамваї могли розминутися, біля Шлакової гори був влаштований роз'їзд. Депо знаходилося біля річки Казенний Торець, на початку трамвайної лінії. Рухомий склад включав три вагони — 2 моторних та 1 причіпний. У 1939 році трамвайний парк в Краматорську налічував вже 7 вагонів. Напередодні Другої світової війни послугами трамвая щорічно користувалися до 1 млн. пасажирів.

Художником-професіоналом, який першим зобразив фарбами на папері та полотні міць і красу Новокраматорського машинобудівного заводу довоєнного періоду, був Арон Йосипович Ржезніков.

Він народився в 1898 році в родині шевця-кустаря. Пристрасть хлопчика до малювання вдома піддавалася всілякому осуду. Але в реальному училищі, куди вступив син Йосипа, його рішення стати художником знайшло підтримку вчителя І. Тарловського.

Вибір був зроблений, і в 1917 році Арон вступив до Училища живопису, скульптури та архітектури в Москві. Незабаром помер його батько, і він змушений був повернутися додому. У 1922 році — знову столиця і знову навчання. На цей раз — у Вхутемасі. Весь цей час молода людина, наділена всілякими талантами, буквально з кожним днем наполегливо удосконалює свою майстерність. Арон Ржезніков був художником-реалістом. Він вивчав живопис Врубеля, Моне, Пісарро, Сезанна. Вони — його кумири, їм Арон зобов'язаний своїм становленням.

Стало відомо, що в 1937 році художник побував у Краматорську. У ті роки Новокраматорський машинобудівний завод заслужено став гордістю країни Рад. Він привертав до себе увагу не лише фахівців-технарів, а й художників, письменників, поетів.

Захвачений хвилею загального захоплення заводом, Арон Ржезніков теж приїхав сюди із Москви. Мабуть, йому на власні очі заохотилося переконатися у величчї гіганта вітчизняної індустрії, перейнятися пафосом праці багаточисельного колективу і, по можливості, розвинути в обрисах окремих трудівників-героїв обличчя звичайних, земних людей.

З Краматорська він забере із собою близько 30 малюнків (кольор. олівець) та етюдів, а також 5 живописних етюдів, виконаних олією. Ці роботи на даний час зберігаються у фондах Чернігівського художнього музею. У 1968 році етуди з видами Краматорського заводу вперше експонували на виставці робіт А. Ржезнікова. Їх унікальність не викликає сумніву. Роботи Ржезнікова — єдиний приклад живописного відображення НКМЗ довоєнного періоду, що дійшов до нас.

А. Ржезніков жив у злагоді зі своїм талантом. І, може бути, з цієї причини його життя виявся яскравим, але недовгим: у 1943 році (у віці 45 років) він загинув в боях за визволення України.

Дозвільні розмови про те, що Краматорськ не має права зараховувати себе до Донбасу через відсутність в його околицях кам'яного вугілля, безпідставні. Сьогодні вже відомо, коли на території нашого міста вперше була зроблена спроба видобутку «чорного золота».

Кам'яне вугілля стали добувати в великому ярку на північ від Мар'ївки наприкінці 30-х рр. ХХ століття. Спершу навколишні мешканці возили звідти «синю» глину. Виявилось, «синя», тому що поруч знаходилося вугілля. Його якість залишала бажати кращого: це було пламенне вугілля. Одного разу прибули сюди робітники, поставили вагончики на колесах і взялися до справи. Пласт, за свідченням очевидців, не перевищував 400 мм і залягав неглибоко: штольня йшла під землю майже горизонтально. В шахту вводили коня із возом, вантажили вугілля і видавали його «на-гора». Возили недалеко — складували трохи в стороні від яру, зсипали в купу. Видобуток припинили, коли почалася війна.

У роки окупації місцеві жителі проторували до вугільного «складу» доріжку і топили пламенним вугіллячком печі в будинках восени і взимку. Хтось завдяки йому й вижив. Коли Червона Армія визволила Краматорськ від окупантів, в 1944–1945 рр. до шахти почали під конвоем приганяти полонених німців. Ті рубали обушками «чорне золото» і возили його саньми до міста. Після війни роботу в шахті не відновлювали. Вхід до неї обвалився, на тому її історія і завершилася.

У міському управлінні архітектури зберігається топографічна карта, складена в 1938 році. Біля селища Мар'ївка на карті дійсно нанесено позначення вугільної шахти — два схрещених молоточки. Їхня наявність свідчить, що шахта була чинною.

* * *

Мрія краматорчан про промислове виробництво пива в місті вперше стала реальною в травні 1957 року, коли відбулася закладка Краматорського пивзаводу.

Про те, що ведеться його будівництво, газета «Краматорська правда» вперше сповістила жителів міста тільки в січні 58-го. До цього часу на північній околиці Соцміста, поруч з хлібозаводом, вже простягався великий будмайданчик: височів весь в лісах головний корпус майбутнього підприємства, розпочато спорудження допоміжних будівель. Будувався пивзавод на замовлення Міськхарчкомбінату. В ролі підрядника виступало управління капітального будівництва (УКБ) Новокраматорського машинобудівного заводу.

На початку 1958-го на будівництві були зайняті 60 робітників. Техніки не вистачало, і будівельники рили котловани вручну, за допомогою кирок і лопат. УКБ мав намір здати об'єкт за мовнику «під ключ» в IV кварталі того ж року. На заваді цьому могли стати тільки колосальні плани по житловому будівництву, які в'язали УКБ НКМЗ буквально по руках і ногах.

Краматорський пивзавод запланували як дуже потужне пивоварне підприємство. Його річна продуктивність повинна була скласти 5 мільйонів літрів пива на рік. «Це не тільки забезпечить потребу населення мі-

ста, а й дозволить відправляти пиво за межі Краматорська», — писала в ті дні «Крамправа».

Завод був побудований. І тоді наше місто стало одним з центрів пивоваріння на сході України.

* * *

Серед перших керівників найстарішого машинобудівного підприємства Краматорська, яким є СКМЗ, рекорд за кількістю років перебування на високій директорській посаді за більш ніж столітній період історії заводу належить Юхиму Федоровичу Доценку.

Майбутній директор Старокраматорського машинобудівного заводу народився в 1897 році в слободі Торяній Єланської волості Саратовської губернії в сім'ї робітника-гірника. Працювати Юхим Доценко почав з 13 років на Донбасі. До лютого 1917-го слюсарював у механічних майстернях Петрівського рудника, пізніше — на заводі «Російського товариства». Залишаючись майстровим до жовтня 1929 року, професію робітника-металіста він опанував досконало. На Таганрозькому інструментальному заводі в 1925 році його прийняли до лав Комуністичної партії. З Таганрога Юхим переїхав жити і працювати до Ленінграда. Там закінчив Промислово академію, і, отримавши диплом інженера-технолога, за рішенням комісії ЦК партії був направлений для роботи на Новокраматорський машинобудівний завод. У грудні 1933 року заступника начальника інструментального цеху НКМЗ Ю. Ф. Доценка відрядили до Німеччини для проходження протягом року виробничої практики на заводі «Демаг» в м. Дуйсбург.

Після повернення на НКМЗ Юхим Доценко з успіхом застосував отримані знання і зарубіжний досвід в інстру-

ментальному виробництві флагмана вітчизняного машинобудування. До жовтня 1941 року пройшов шлях від заступника начальника цеху до головного технолога заводу. Війна непроханою гостею завітала до міста, що стало йому рідним. Коли фронт наблизився до Краматорська, він разом із заводом був евакуйований до м. Орськ Чкаловської області, де продовжував напружено працювати, але тепер вже в ім'я перемоги. У лютому 1942 року головного технолога, за наказом наркома, терміново викликали до Москви. В столиці його чекало нове призначення — начальник військового відділу Наркомату важкого машинобудування. На цій відповідальній посаді він працював до листопада 1944 року, а потім, за рішенням ЦК, наказом наркома Важмашу СРСР був призначений на посаду директора Старокраматорського машинобудівного заводу.

Батьківщина високо оцінила його трудові заслуги. За успішне виконання завдання з виготовлення боеприпасів у червні 1944 року він був нагороджений орденом Червоної Зірки. У листопаді 1945 року орденом Трудового Червоного Прапора Юхима Доценка нагородили за внесок у розвиток важкого маши-

нобудування країни. Під керівництвом енергійного директора був повністю відновлений зруйнований під час війни СКМЗ, і за це в червні 1946 року в Кремлі йому була вручена найвища нагорода СРСР — орден Леніна. У 1947 році груди керівника СКМЗ знову прикрасить «трудовик» — другий орден Трудового Червоного Прапора. З цього приводу в 1949 році в автобіографії він напише: «...На честь 30-річчя Радянської влади

в Україні». У директора буде ще медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні». А на довершення до цих нагород в 1950 році Юхим Федорович Доценко буде удостоєний почесного (за мірками того часу) звання — «Лауреат Сталінської премії».

Директором СКМЗ Юхим Федорович Доценко залишався близько 17 років, а в квітні 1961 року був звільнений на заслужений відпочинок.

* * *

Знаменною датою в історії газового господарства Краматорська прийнято вважати 20 лютого 1962 року — в цей день був випробуваний і прийнятий в експлуатацію перший в місті газопровід.

Перша ділянка газопроводу середнього тиску протяжністю 4 км (від газорозподільної станції, через Кутову балку, по вул. Двірцевій до ГРП-6 по вул. В. Стуса) і низького тиску протяжністю 1 км (від ГРП-6 до № 33 по вул. Героїв України) була побудована в 1961 році. Будівництво здійснювалося під керівництвом директора газового підприємства В. В. Підгорного. Генеральним

підрядником було Дружківське СБМУ-5 тресту «Донецькспецбуд».

20 лютого 1962 року в квартирах жителів 64-квартирного будинку по вул. Героїв України запалилися пальники газових плит — природний газ вперше надійшов на службу краматорчанам. Із цього моменту почалася послідовна багаторічна епопея з газифікації та газопостачання міста.

* * *

27 вересня 1969 року на Краматорському шиферному заводі вперше в Україні почався масовий випуск нового асбестоцементного покрівельного покриття — шиферного листа розміром 1750 × 1130 мм.

Новий вид шиферу швидко знайшов застосування на будівництві житлових будинків, культурно-просвітницьких споруд та інших об'єктів. На відміну від листа типу «ВО», що раніше випускався, лист марки СВ-40 мав підвищену покрівельну здатність. Його випуск

був освоєний в цеху № 2, першим начальником якого була Віра Єрофіївна Тимошенко. У квітні 1973 року в пресі було опубліковано повідомлення про те, що шиферу марки СВ-40-175, який випускав Краматорський цементно-шиферний комбінат, було присво-

ено Державний Знак якості. На рік підприємство випускало 11 мільйонів

листів цього великоформатного покрівельного матеріалу.

* * *

Перший герб міста Краматорська був затверджений у 1970 році.

Розробка герба почалася напередодні святкування 100-річного ювілею міста. Тоді зупинилися на проекті художника Петра Федоровича Дьяченка. За незрозумілої причини затверджувати проект не стали, проте сам герб з успіхом запустили в тираж.

Лише 5 серпня 1970 р. буде прийнято рішення виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих «Про затвердження герба міста Краматорська». Рішення підписав голова виконкому Павло Іванович Мостовий. У положенні про герб записано: «Герб міста Краматорська — це символічне уособлення в художній формі славних традицій міста і характеру основного виробництва. Герб стверджує кому-

ністичні ідеали досягнення радянської влади у розвитку індустрії міста машинобудівників. Розкриваються ці ідеали простими, лаконічними та узагальненими засобами зображення».

Герб Краматорська 1970 року являє собою традиційний геральдичний щит із зображенням на ньому великої символічної шестерні, яка уособлювала місто машинобудівників. Усередині шестерні художник розмістив кілька силуетів. Каупери і заводські труби символізують, що Краматорськ — ще й місто металургів; крейдяна гора вказує на сировину для цементної промисловості; дерево, підкреслене прямою лінією, свідчить про рівні вулиці і площі нашого міста-саду.

* * *

Поява в 1976 році першого 14-поверхового будинку в районі перетину вулиць Паркової та Ювілейної знаменувала початок епохи «хмаросягів» у Краматорську. Пройде 6 років, і на сусідній вулиці до неба підніметься будинок-гігант з рекордною серед його «побратимів» висотою — 42 метри.

У місті налічується десять 14-поверхових будинків: 6 — по вул. Парковій, 2 — по вул. Двірцевій і по одному на вулицях Бикова та Беляєва в мікрорайоні «Лазурний».

Перша четвірка краматорських «хмаросягів» змінила вигляд вулиці Паркової протягом двох років. Первістка будівельники БУ № 1 тресту

«Крамжитлбуд» звели біля перехрестя Паркової та Ювілейної у 1976 році. Наступні три з'явилися один за іншим в 1977 році, вишикувавшись вздовж парку «Ювілейного», немов билинні богатири. Очевидно, їх будівництво, як це водилося в ті часи, було подарунком городянам до 60-ї річниці Жовтневої революції. У прибудованих до них будів-

лях розмістили тоді Центральну міську бібліотеку, РАЦС і кафе «Колобок».

Подальша хроніка введення в експлуатацію будинків-велетнів у Краматорську виглядає так: 1981 рік — будинок № 91 по вул. Паркової, 1983 рік — будинок № 57 по вул. Двірцевій, 1990 рік — будинок № 83 на розі Паркової і Марії Приймаченко, 1993 рік — будинок № 25 по вул. Бикова і будинок № 115 по вул. Беляєва, 1995 рік — будинок № 40а по вул. Двірцевій.

З урахуванням висоти цоколя будинок за адресою: вул. Двірцева, 57 має

найбільшу серед 14-поверхівок висоту. За даними фахівців, його «зріст» — 42 метри. Будинок-рекордсмен здали в експлуатацію в січні 1983 року. Це означає, що його будівництво було приурочено до 60-річчя утворення СРСР — свята, яке та країна відзначала в грудні 1982 року. Будинок цегляний, в ньому два під'їзди і 161 квартира. Станом на 1 грудня 2003 року кількість зареєстрованих тут мешканців — 375 чол. З даху цього «хмаросяга» більшу частину Краматорська видно, як на долоні.

* * *

Звання найвидатнішої особистості в історії театрального життя Краматорська ХХ століття по праву належить режисерові Народного театру «Данко» Михайлу Дмитровичу Силаєву. Ім'я цього непересічного діяча культури було присвоєно фестивалю «Театральна легенда», який з 2003 року почав проводитися в місті машинобудівників з ініціативи його учня — режисера Народного театру «Бам-Бук» М. І. Метли.

Михайло Силаєв народився в місті Лозова Павлоградського повіту Катеринославської губернії 4 листопада (ст. ст.) 1909 року. Місцем постійного проживання його батьків тоді була Бадеевська волость Серпуховського повіту Московської губернії.

Захоплення мистецтвом прийшло до нього ще в школі: з 1922 року він грає в аматорських спектаклях, а в 1923 році його юне серце підкорило кіно. Позаду залишаться шкільні роки. У 1927 році він отримує диплом в хіміко-електротехнічному технікумі Дніпропетровська, і почнеться його трудова діяльність на коксобензолному заводі в Краматорську. З цього часу Михайло Силаєв бере участь в робо-

ті популярного тоді серед молоді агіт-театра «Синя блуза», а з 1928 року до цього додається пристрасне захоплення фотографією. За його ініціативою в робітничому селищі організовується секція Товариства друзів радянського фото і кіно, якою він керує з 1929 року. Його фотознімки друкують відомі газети і журнали («Советское фото», «СССР на стройке» та ін.), відзняті ним кадри кінохроніки займають чільне місце в документальних фільмах про Донбас і Краматорський завод. У 1929–1930 рр. — М. Силаєв вже режисер театру «Синя блуза». Правда, його, як і раніше, вабить кіно: він мріє закінчити інститут і отримати професію режисера-оператора. З цією метою

восени 1930 року Донецьке відділення ОДСФК відряджає його до Києва, де він вступає до кіноінституту, на режисерський факультет.

Однак обставини були проти нього. У 1930 році в Краматорську готувалися до відкриття грандіозного Палацу культури і очікували приїзду голови ВУЦВК Г. І. Петровського. Агітбригада, якою керував М. Силаєв, повинна була брати участь в урочистостях, і тому партком і завком профспілки не відпустили його на навчання, пообіцявши відрядити до інституту на наступний рік. І знову його надії не виправдалися: 1931 року молодого агітатора призвали до лав Червоної Армії. У Краматорськ він повернеться в 1934 році, буде призначений режисером Театру робітничої молоді та впродовж півтора року буде стверджувати соцреалізм на сцені ПК ім. Леніна (зараз — ПК ім. Л. Бикова — В. К.).

У жовтні 1936 року доля закине молодого режисера до Московської області, в робітничий клуб Климовського заводу. До 1939 року він встигне закінчити три курси Московського Державного інституту театрального мистецтва (знаменитого «ГІТІСу!»). Навчання перерве безславна Фінська війна. У 1941-му настане невелика перерва, але потім в його життя зухвало увірветься Друга світова війна. Військову форму Михайло Силаєв зніме тільки в липні 1946 року. Повернувшись до рідного міста, він буде працювати в промисловості і всього себе віддавати відродженню кращих театральних традицій Краматорська. З 1952 по 1963 рр. — очолює в ПК ім. Леніна драматичний колектив,

який завдяки його керівництву отримує почесне звання — «Народний». В 1963–1971 рр. Михайло Дмитрович Силаєв на посаді режисера присвячує свій талант Народному театру «Данко» при Палаці культури і техніки НКМЗ. Поставлені ним спектаклі будуть користуватися величезним успіхом у краматорчан — шанувальників Мельпомени. Досвід Михайла Силаєва вивчатимуть мистецтвознавці. Батьківщина відзначить його ратну і мирну працю заслуженими нагородами, серед яких два відповідних ордена — Червоної Зірки (1944 р.) і Трудового Червоного Прапора (1967 р.).

Багаторічний досвід роботи на театральній ниві Михайло Силаєв буде щедро передавати захопленим послідовникам. Молода зміна буде осягати сценічну майстерність Майстра у відкритій їм театральній студії. Плеяда талановитих учнів пронесе прищеплену наставником любов до театру через все своє життя. Деякі з його вихованців продовжать справу вчителя-ентузіаста і заявлять про себе яскравими ролями, неординарними режисерськими знахідками, як в Краматорську, так і далеко за його межами.

Життя він присвятить театру і одного разу обраний свій шлях не покине до самої смерті. З 1971 по 1985 рр. Михайло Дмитрович Силаєв керуватиме Театром юного глядача в ПК «Будівельник», Театром естрадних мініатюр в ПКІТ НКМЗ, організовує молодіжний клуб «Живе слово», під його керівництвом почнуть влаштуватися загальноміські вечори сміху, гуморини і КВК. Серце незвичайного

краматорського режисера перестане битися 16 вересня 1987 року. Разом з ним зі сцени театрального життя міста піде ціла епоха. Піде, щоб поступитися місцем не менш захоплюючій і

цікавій. Його ім'я не зітреться в пам'яті городян: воно стане символом беззавітного служіння театру і не раз ще повториться в немеркнучих театральних легендах.

* * *

Найбільш титулованим спортсменом за весь час існування Краматорська визнаний Руслан Пономарьов.

Досягнення в світі шахів здобули нашому земляку дійсно всесвітню популярність і заслужену славу. У 1996 році 13-річний Руслан став чемпіоном Європи з шахів серед юнаків до 18 років. У 1997 році він здобув титул чемпіона світу з шахів серед юнаків до 18 років і був удостоєний вищого спортивного звання — гросмейстер. У свої 14 років він став наймолодшим гросмейстером з шахів у світі. У

2001 році в складі збірної України краматорчанин зайняв 1 місце на другій дошці на V командному чемпіонаті світу з шахів у Єревані. Нарешті, в січні 2002 року Руслан Пономарьов став наймолодшим в історії шахів чемпіоном світу. У фінальному матчі на звання чемпіона світу з шахів за версією ФІДЕ Руслан здобув перемогу, обігравши з рахунком 5:3 відомого українського шахіста Василя Іванчука.

* * *

За час існування нашого міста рекордна кількість населення, що проживає на території, адміністративно підпорядкованій Краматорській міській раді, була зафіксована станом на 1 січня 1993 року. Чисельність міських і сільських жителів склала тоді 239,3 тис. осіб.

За даними міського відділу статистики, на 1 січня 2018 року на території Краматор-

ської міської ради (в місті та навколишніх селищах) проживало 188 тис. 456 осіб.

* * *

Найбільш ранній і найчудовіший твір живопису в зібранні полотен Художнього музею міста Краматорська — «Портрет художника Л. А. Серякова», написаний в 1861 році. Автор — відомий російський художник XIX століття Микола Лавров (1820–1875).

Микола Андрійович Лавров народився 9 березня 1820 р. в Ярославській гу-

бернії в родині селян-кріпаків. Уже в ранньому віці у хлопчика проявили-

ся зацікавленість і здібності до живопису. У 14 років він був відданий для навчання до провінційного живописця Шляхтенка. У 1840 році Миколу Лаврова взяли до Академії мистецтв вільним слухачем, де через три роки він і отримав академічну освіту, займаючись під керівництвом П. Басіна. У 1848 році М. А. Лавров був удостоєний звання академіка-портретиста. Творча спадщина художника величезна. Ним написані іконостаси для Андріївського собору, Сергіївської пустині і десятків інших храмів України та Росії. Відомі ікони його письма для державних установ і приватних осіб. Славу Миколі Лаврову забезпечили також створені ним портрети. Досвід і майстерність гарантували йому безліч замовлень від осіб царського дому Романових.

«Портрет художника Л. А. Серякова» або просто «Чоловічий портрет» — прекрасна робота талановитого російського живописця. На полотні він зобразив колегу — викладача малювальної школи для вільних слухачів, видатного російського гравера по дереву, академіка Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі Лаврентія Авксентійовича Серякова (1824–1881). Картина написана олією на полотні. Її розмір — 71×60,5.

При формуванні зібрання живопису для майбутнього Художнього музею в 1961 році «Чоловічий портрет» роботи М. А. Лаврова надійшов до Краматорська з фондів Дирекції художніх виставок і панорам Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР.

* * *

Ім'я Біленьківського селищного голови Ігоря В'ячеславовича Нікулочкіна займає особливе місце в історії селищних рад, офіційно створених на території міста Краматорська 4 жовтня 1933 року. За роки існування всіх чотирьох селищних рад Біленьківський голова І. В. Нікулочкін — єдиний серед своїх попередників і колег володар рекорду за часом перебування на цій посаді.

Він народився в 1948 році в селі Курулька Барвінківського району Харківської області. У 1971 році закінчив Ворошиловградський машинобудівний інститут і в тому ж році розпочав трудову діяльність на заводі силових трансформаторів в м. Біробіджані. У 1973-1982 рр. працював інженером, майстром Новокраматорського машинобудівного заводу. З них — два роки перебував у закордонному відрядженні в Республіці Індія. З 1982 року і по теперішній час — Біленьківський

селищний голова. За цей час обирався депутатом Донецької обласної ради і неодноразово — депутатом Краматорської міської ради. З 2002 року — член виконкому міськради.

Своєю наполегливою повсякденною працею І. В. Нікулочкін здійснив вагомий внесок у розвиток місцевого самоврядування. Завдяки його енергійності, неабияким організаторським здібностям і тісній співпраці з громадою житловий сектор Біленького до 2003 року був газифікований на 95%.

Значних масштабів досягла і організована ним робота по телефонізації та водопостачанню населення селища. Біленьківський селищний голова вперше в практиці роботи місцевих рад забезпечив комп'ютеризацію робочого процесу співробітників свого апарату. У 1994 році він ініціював відкриття селищного шахового клубу «Юний динамівець», вихованцем якого і стипендіатом селищної ради був Руслан Пономарьов — нинішній чемпіон світу з шахів. І. В. Нікулочкін є одним з ініціаторів створення ландшафтного парку

«Краматорський» з метою збереження унікальних природних багатств і навколишнього середовища в околицях селища Біленьке.

За плідну працю, високий професіоналізм, значний особистий внесок у розвиток місцевого самоврядування, активну громадську діяльність в грудні 2003 року І. В. Нікулочкін був нагороджений Почесною грамотою Донецької обласної ради.

На цій посаді подиву гідний краматорчанин трудиться по сьогоднішній день.

* * *

Рекордну кількість поетичних творів, присвячених індустріальному, культурному і духовному центру Північного Донбасу — місту машинобудівників Краматорську, написав поет Володимир Іларіонович Барсуков.

Наше місто оспівувало багато майстрів поетичного слова. Найбільш відомі серед них — Павло Безпощадний, Микола Рибалко, Леонід Горовий. Бібліограф Центральної міської публічної бібліотеки Валентина Крихтенко уклала збірник, до якого увійшли окремі вірші, написані 38 поетами на честь Краматорська тільки за період 1953–1998 рр. Відомі імена 7 місцевих поетів, які написали вірші про місто на початку 30-х рр. 23 серпня 1934 року в «Літературній газеті» (спецвипуску «Краматорської правди») було опубліковано повідомлення про підготовку до видання накладом 5000 прим. поетичної збірки «Квітчастий Краммашзавод», що включала їхні твори, і приуроченої до пуску першої черги НКМЗ.

Підраховано, що Краматорськ надихав творчий дар нашого сучасника

Володимира Барсукова рекордне число разів — 33. Рівно стільки віршів присвятив наш земляк рідному місту і його жителям. В. І. Барсуков народився в 1938 році в селищі Малотаранівка. У різні роки працював на Новокраматорському машинобудівному заводі, в редакції газети «Краматорська правда». Співавтор книги «Новокраматорському — 50 років». У 2001 році видав збірку віршів «Прикосновение к истине». Червоною ниткою в творчості В. Барсукова проходить патріотична тема, нав'язана любов'ю до міста-трудівника, його заводу-гіганту, що відображає непоказну героїку робочих буднів краматорчан. Найбільш відомими творами поета є: «Других дороже», «Исполн с краматорской маркой», «Я родился в Донбассе», «Пусть красивее есть города...» та ін.

Його поезія «НКМЗ — судьба моя и гордость», написана в співавторстві з А. Заворотним, стала гімном заводу — флагмана машинобудування України. Девізом кожного жителя Краматорська по праву можуть стати рядки, продиктовані серцем справжнього поета-патріота:

*«А мне мой город
всех других дороже,
Что видел я
во сне и наяву.
Он без меня
прожить, конечно, сможет,
А я вот без него
не проживу».*

* * *

Економічна криза, що вибухнула наприкінці ХХ століття, негативно позначилась на роботі всіх підприємств Краматорська. Процес виходу з неї виявився важким і тривалим. Перелом настав у 1997 році. Потім у 1998–1999 рр. в промисловості намітилася стабілізація. Нарешті, 2000 рік явив гордянам перші ознаки економічного підйому.

Флагман важкої індустрії — Новокраматорський машинобудівний завод — вистояв під натиском економічної бурі. Багатотисячний колектив новокраматорців напруженою працею

довів свою життєздатність і впевнено став на рейки ринкової економіки. В результаті найбільший завод на сході України знову здобув вплив і авторитет на світовому ринку. Цьому сприяла цілеспрямована і стабільна робота всього трудового колективу підприємства, яким успішно керував голова правління, генеральний директор, а нині — президент НКМЗ Георгій Маркович Скудар. За визначні особисті заслуги у розвитку машинобудування Президент України Леонід Данилович Кучма в 1999 році присвоїв йому високе звання «Герой України».

КОЛИ ПРО КРАМАТОРСЬКИХ МАШИНОБУДІВНИКІВ ДІЗНАВСЯ ВЕСЬ ЦИВІЛІЗОВАНИЙ СВІТ

Коли краматорські машинобудівники вперше заявили про себе на весь білий світ? Якщо читач, який цікавиться минулим Краматорська, спробує знайти відповідь на це питання, він буде вельми здивований, дізнавшись, що її немає в друкованих працях місцевих істориків і краєзнавців. Мовчать про неї експозиції заводських музеїв. Задовольнити здорову цікавість гур-

мана від історії не змогли б в цьому відношенні навіть авторитети Клубу «Краєзнавець»! Просте, але принципове для краматорчан питання довгий час залишалося без відповіді.

Але диво сталося. І тепер ревні поборники історичної правди про місто можуть спати спокійно: ця стаття містить відповідь на хвилююче їх питання.

ОДКРОВЕННЯ КЛІО

Слід визнати, що пошуки відповіді на цікаве для городян питання тривали не один рік. При цьому супроводжувалися вони суцільними розчаруваннями. А коли одного разу вранці Кліо встала «з тієї ноги», і її щедрості не було меж, одкровення норавливої пані виявилось простим і ясним, як біблійне повчання: Всесвітня виставка, Париж, 1900 рік.

Рівень виставки, місце і дата її проведення — привід для невимовного захвату. Чи жарт! Краматорському заводу не виповнилося й чотири роки, а його продукція була удостоєна че-

сті представляти Росію на всесвітньому форумі в європейській столиці! Визнання Кліо заслугоує палких і тривалих оплесків. Але чи здатна іскорка емоції, дарована навіть самою Музою, задовольнити допитливе серце місцевого патріота? Адже навіть школяреві відомо: радість відкриття криється в деталях... Приймавши цю істину за аксіому, спробуємо ж перенестися в той час, коли людство готувалося зробити крок в ХХ століття, щоб дізнатися деякі подробиці про подію, якою краматорчани можуть пишатися по праву.

НА ПОРОЗІ ХХ СТОЛІТТЯ

Всесвітня виставка, на якій експонувалися найвидатніші на момент її проведення досягнення розуму і рук людських, вперше була проведена в Лондоні в 1851 році. Друга відбулася в столиці Франції. Сталося це через чотири роки. Обидві виставки свідчили про зростання промислової діяльності в світі і розширенні ринків збуту вироблених товарів. Як на берегах Темзи, так і на берегах Сени учасники-експоненти переслідували старий і вічно актуальний принцип людської спільноти — себе показати та на інших подивитися.

Місцем проведення третьої Всесвітньої виставки стала знову столиця Франції. Згідно із задумом організаторів подія дійсно світового масштабу мала презентувати досягнення людства напередодні нового ХХ століття. Виставка стала справжнім святом і перевершила навіть найсміливіші очікування організаторів.

Тривала вона майже сім місяців — з 15 квітня (тут і далі дати наведені за ст. ст. — В. К.) по 11 листопада 1900 року. За час проведення виставки було продано близько 48 млн квитків. Бували дні, коли її відвідувало понад 600 тис. осіб! Загальна кількість експонентів, делегованих до Франції урядами багатьох країн світу, склала 75000. Небувалий розмах і небачена кількість учасників, які представили на виставці свої експонати, вражали сучасників. Крім Росії, в Паризькій виставці взяли участь 49 держав.

До початку роботи виставки Російський відділ був майже готовий і його відкрили одним із перших. Павільйон Росії на виставці виявився одним з найбільш яскравих. Він привернув увагу величезної кількості відвідувачів і користувався серед них величезною популярністю.

РОСІЙСЬКИЙ ВІДДІЛ

Височайше повеління про участь Росії в Паризькій виставці було зроблене 10 листопада 1895 року. Сам того не відаючи, розчерком пера цар Микола II угадав наперед появу на виставці продукції краматорських машинобудівників, яких, до речі сказати, на момент підписання ним указу не було ще й близько.

Першим завданням, яке стояло перед російським урядом, з'явився пошук і запрошення до участі у виставці майбутніх експонентів. Про

майбутнє більшість із них дізналися з оголошення, розміщеного в 42 столичних і провінційних періодичних виданнях. На адресу великих фірм і власників заводів були розіслані «особливі» запрошувальні листи. У таких містах, як Москва, Іваново-Вознесенськ, Київ, Варшава і Лодзь відбулися спеціальні наради з представниками фабричної промисловості. Розуміючи важливість майбутньої події, промисловці охоче відгукувалися на запрошення уряду.

В результаті роботи, проведеної на цьому етапі, для участі у виставці було подано близько 3500 заявок. Кількість же експонентів, які взяли потім в ній участь, виявилась майже на третину менше — близько 2400.

Згідно з вимогами французької адміністрації експонати, представлені на Паризькій виставці, були розподілені по 18 групах. Щоб у читача склалося повне уявлення про тематичне охоплення цих груп, слід згадати тут усі їхні назви: «1) виховання та освіта; 2) твори мистецтва; 3) посібники і техніка в галузі літератури, науки і мистецтва; 4) механічні двигуни і пристрої; 5) електрика; 6) інженерна справа, засоби перевезень, шляхи сполучення; 7) землеробство; 8) садівництво та городництво; 9) лісівництво та рибальство; 10) поживні продукти; 11) гірнична справа і металургія; 12) оздоблення та предмети умеблювання; 13) пряжа, тканини і одяг; 14) хімічні виробництва; 15) різного роду виробництва; 16) гігієна і громадське піклування;

17) колонізація і 18) військова справа». Кожна група поділялась на класи. В цілому, всі експонати склали 121 клас.

Серед тих, хто презентував Росію на Паризькій виставці, були і представники Донбасу.

Сучасник, що освітлював підсумки Паризької виставки, не забув вказати: «... Участь Росії в групі гірничої справи та металевих виробів показала, наскільки великі гірничі та мінеральні багатства Росії... Вуглепромисловці Донецького басейну в колективній виставці достатньо продемонстрували величезне значення наших рудників». Статистика безпристрасно, але переконливо підтверджувала думку автора цих слів. У 1885 році видобуток вугілля в Росії склав 4 млн. 272 тис. тонн. Тринадцять років потому цей показник зріс до 12 млн. 350 тис. тонн. До того ж, перше місце належало Донбасу, де в 1898 році «на-гора» було піднято вже 7 млн. 577 тис. тонн «чорного золота».

ДОНБАС НА ВСЕСВІТНІЙ ВИСТАВЦІ 1900 РОКУ

Про підприємства, акціонерні товариства і промисловців, які презентували Донецький басейн в Парижі на виставці 1900 року, стало відомо зі звіту генерального комісара Російського відділу, члена Ради торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів Росії князя В'ячеслава Тенішева.

Кам'яновугільну промисловість Донбасу презентувала Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії,

штаб-квартира якої знаходилася в Харкові. Рада влаштувала колективну вітрину в Російському павільйоні, який в технічному, економічному та статистичному відношенні ілюстрував становище «кам'яновугільної справи» в Донецькому регіоні. На вітрині відвідувачі виставки могли побачити зразки вугілля і їх характеристики, видові світлини та мапи, плани і розрізи рудників, діаграми, графіки,

брошури та видання Ради з'їзду гірничо-промисловців, гірницький інструмент, лампи та ін.

У ролі експонентів тут виступали дійсно «стовпи» Донбасу того часу: «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва» (засновником якого був Джон Юз), «Донецьке товариство залізороного і сталеливарного виробництва» (завод цього Товариства перебував в Дружківці), «Донецько-Юр'ївское металургійне товариство» (його заснував відомий промисловець, банкір і меценат Олексій Алчевський), «Нікополь-Маріупольське гірниче і металургійне товариство». Вони експонували зразки вугілля, руд, коксу, чавуну, феромарганцю.

Товариство «Ртутна справа «А. Ауербач і Ко», що відкрило рудник і побудувало завод біля ст. Микитівки, продемонструвало публіці і потенційним замовникам не тільки зразки ртутної руди. До уваги відвідувачів були запропоновані креслення і моделі спеціальних печей, заводська продукція, ртуть у колбах.

Поруч з гігантами гірничої та металургійної промисловості Донбасу — акціонерними товариствами — на виставці не менш успішно сусідили підприємці, які заявили про себе в одній особі.

Наприклад, портландський цемент і мергель, який використовується для виробництва цементу, відправив до Парижа Олександр Миколайович Ковальов, який володів Донецьким цементним заводом. Його підприємство знаходилося неподалік від ст. Кутейніково Катерининської залізниці (нині Амвросіївський район).

В ті часи головним адміністративним та й найстарішим центром Донбасу був Бахмут. Купецтво цього міста відрізнялося помітною активністю і здійснило відчутний внесок в економічний розвиток повіту. Не випадково імена найбільш яскравих представників цього стану відомі сьогодні не тільки історикам і краєзнавцям, але також усім любителям історії нашого краю. Один з них — Абрам Мойсейович Французов. Де Париж, а де той Бахмут?! Але саме бахмутський купець із провінції отримав право експонувати на виставці 1900 року продукцію свого заводу — алебастр у його різновидах.

Вироби з «алебастру, мармурової і кристалічної кам'яної солі» презентував також купець з Бахмута Г. І. Никифоров.

Поряд з ними в Парижі відзначилися і два інших бахмутчанина — Павло і Микола Вараксіни. В Бахмуті брати володіли заводом землеробських машин. У класі «Техніка сільського господарства» групи «Землеробство» значилася їх машина сортування конструкції Ф. І. Вараксіна.

Наприкінці XIX століття промисловість в Донецькому краї розвивалася небувалими для Росії темпами. Важливе значення при цьому грали соціально-побутові умови життя тисяч найманих робітників, які прибували сюди з різних куточків Росії. На момент проведення виставки лідируючу позицію в цьому питанні в Донбасі займали два раніше згаданих акціонерних товариства: «Донецьке товариство залізоробних і сталеливарних заводів» і «Товариство Південно-Російської кам'яновугільної промисловості». Екс-

понати обох товариств були внесені до реєстру 16-ї групи «Соціальна економія. Гігієна. Громадське піклування». Названі товариства представили свої досягнення в класах «Навчання і піклування про малолітніх робітників», «Оселі для робітників», «Споживчі товариства» та «Опікунські установи». Якщо вказувати конкретно, то перелік їхніх експонатів представляв собою наступне.

Донецьке товариство, чий завод знаходився біля ст. Дружківка, експонувало план школи та план жител (очевидно, робітничих казарм).

На Всесвітньому форумі у Франції Південно-Російське товариство прагнуло показати все найкраще, що було зроблено акціонерами для шахтарів, які працювали на найвідомішій на той час шахті Донбасу — так званій Корсунській копальні.

Буквально кілька фактів дозволять читачеві судити про те, що являло собою «Товариство Південно-Російської кам'яновугільної промисловості».

Це товариство було засноване в квітні 1872 року і зіграло важливу роль в нарощуванні економічного потенціалу промисловості на півдні Росії. За твердженням знавців історії промисловості Донецької області це була перша вугільна компанія центрального району Донбасу. До середини 90-х рр. XIX століття Південно-Російське товариство займало провідне місце серед вуглевидобувних компаній Донецького басейну за кількістю відправлених вагонів з вугіллям і коксом. Співзасновниками Товариства були дві видатні тоді людини — С. С. Поляков і П. М. Гор-

лов. Самуїла Соломоновича Полякова називали «залізничним королем» Росії. Це він побудував Курсько-Харківсько-Азовську залізницю, якій Краматорськ зобов'язаний своїм народженням. Петро Миколайович Горлов був відомий як талановитий інженер. За його участю було виявлено багате вугільне родовище — Корсунська копальня. Вугілля з цієї шахти за своїми характеристиками виявилось одним із найцінніших на Донбасі. Корсунська копальня стала економічною основою «Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості». Заслуги Товариства у розвитку вугільної промисловості були відзначені високими нагородами: двічі Державним гербом і двічі Золотими медалями. На честь інженера Горлова було названо шахтарське селище, яке нині відоме як місто Горлівка.

На виставці Корсунська копальня експонувала фотографії та плани гірничого училища, народного училища (до і після 1899 року побудови), а також народного училища, яке діяло при шахті «Альбрехт». На фотознімках відвідувачі могли побачити, як виглядали будинки для сімейних робітників, казарма для неодружених робітників, лікарняне селище, лазня, кухня і продовольчий магазин, які обслуговували шахтарів.

Таким чином, географія підприємств, акціонерних товариств і приватних власників, які представляли Донбас на виставці 1900 року, виявилася досить широкою. З поправкою на нинішні назви представлені були Алчевськ, Бахмут, Амвросіївський ра-

йон, Горлівка, Донецьк, Дружківка, Маріуполь, Микитівка і, звичайно ж, Краматорськ. Обрані були кращі!

Чому уряд Росії приділяв таку значну увагу Донбасу і досить масштабно представив його на Всесвітній виставці, зрозуміти неважко: за період 1882–1898 рр. кількість робітників, зайнятих тільки на кам'яновугільних копальнях цього району, збільшилася з 17-ти до 50 тис. чол. Про кількість вугілля, що видобувається в краї, вже повідомлялося — воно вражало. Ініціатива промисловців, вітчизняний і зарубіжний ка-

пітал на багатій ниві можливостей обіцяли країні великі економічні дивіденди. Словом, у Російській імперії був привід похвалитися своєю власною «Новою Америкою».

Видобуток вугілля та інших корисних копалин — справа складна, але нехитра. Інша річ — галузь машинобудування, яка вимагала специфічного досвіду, навичок і професіоналізму, а головне — ІНТЕЛЕКТУ на всіх рівнях: від директора-розпорядника до майстрового. Сягнути інтелектом на виставці від Донбасу були удостоєні честі тільки краматорські машинобудівники!

КРАМАТОРСЬКІ МАШИНОБУДІВНИКИ БУЛИ УДОСТОЄНІ ЧЕСТІ

У 90-і рр. XIX століття Донецький гірничопромисловий басейн (в той час більше відомий як промисловий Південь Росії) інтенсивно розвивався: тут працювали численні шахти, нарощували обсяги виробництва металургійні та механічні заводи, а на їх основі зароджувалася і зростала соціальна інфраструктура. Характерною особливістю цього розвитку була участь в ньому іноземного капіталу і багатьох зарубіжних фахівців — керівників, інженерів, службовців і робітників.

Серед тих, хто вирішив долучитися до освоєння небувалих можливостей Донбасу, була і фірма «В. Фіцнер і К. Гампер», якою керував відомий в Європі промисловець, талановитий інженер, швейцарець за походженням Конрад Гампер. До появи в нашому регіоні фірми Гампера вже належали два заводи, розташовані на території Цар-

ства Польського: котельний і містобудівний в с. Сільці, поблизу Сосновця, і машинобудівний в Домброві Гірській. У 1896 році К. Гампер прийняв російське підданство, купив у дворян Таранових-Білозерових земельну ділянку поблизу ст. Краматорської і почав тут будівництво третього свого заводу. У 1897 році на базі двох підприємств в Польщі і Краматорського заводу, що будувався, він заснував Акціонерне Товариство котельних і механічних заводів «В. Фіцнер і К. Гампер». У 1898 році на лівому березі річки Казенний Торець це Товариство почало зводити доменну піч.

Для реалізації грандіозних задумів на півдні Харківської губернії К. Гамперу знадобилися додаткові кошти. З метою розвитку заводу біля ст. Краматорської — північних воріт Донецького вугільного басейну — навес-

ні 1899 року він заснував та очолив Краматорське Металургійне Товариство (КМТ). Акціонерне Товариство «В. Фіцнер і К. Гампер», що належало йому, стало при цьому співзасновником і найбільшим акціонером КМТ.

Але трапилася трагедія. 29 вересня (ст. ст.) 1899 року К. У. Гампер раптово помер в Краматорській. Це була неоправдана втрата. Ось як писав про це сучасник Конрада Гампера: «Добру половину життя (К. Гамперу було 53 роки, коли його не стало — В. К.) присвятив він заведенню котельної справи в Росії. Повний бурхливої діяльності, із залізною силою волі і послідовністю здійснював він свої великі плани на благо батьківщини; рясні жнива стала приносити його робота, але ось у самий розпал праці смерть поборолала цю невтомну натуру».

Після смерті К. Гампера спільна історія заснованих ним акціонерних товариств була продовжена. Авторитет і досягнення АТ «В. Фіцнер і К. Гампер» були недосяжні. На це вказує хоча б той факт, що ще за життя засновника товариство поставило котли для палаців російського імператора, великих князів, для різних установ морського відомства і ряду міністерств Росії: височайшого двору, фінансів, військового, землеробства і державного майна, народної освіти. Товариство, засноване Гампером, було постачальником багатьох великих заводів і фабрик Росії.

З урахуванням переліченого абсолютно логічно виглядало запрошення товариства «В. Фіцнер і К. Гампер» до участі на Всесвітній виставці в Парижі. Експонати Товариства зайняли ¼ Російського відділу в 4-й групі, що

включала двигуни, механічні пристосування, машини і знаряддя з обробки металів і дерева. Знаходилися вони в павільйоні на Марсовому полі. Там експонувався єдиний паровий котел з Росії, який, до речі, був діючим, тобто був «поставлений і пущений в дію Товариством Фіцнер і Гампер». Товариство презентувало на виставці парові котли для обігріву, варіння білизни, а також зварні вироби власного виробництва.

АТ «В. Фіцнер і К. Гампер» взяло участь у виставці спільно з Краматорським Металургійним Товариством.

Автору вперше вдалося виявити короткий, але дуже промовистий за змістом опис Краматорського заводу станом на 1900 рік. Ось яким бачив його сучасник:

«Краматорському заводу, що складається з доменних печей і величезного машинобудівного заводу, належать в околиці великі залізні рудники і кам'яновугільні копальні. Розробка рудників і копалень розпочата в минулому році. Нині будуються коксові печі.

У ливарній знаходяться 6 великих вагранок, в майстернях — величезні верстати. Крани і всі верстати новітніх конструкцій. Передача енергії та освітлення електричні. Завод виготовляє повітрорудні і парові машини, насоси, прокатні стани і валки до них (калібровані, гладкі та інші) і всякого роду приналежності обладнання залізничних заводів і копалень.

Чавуноплавильне відділення має дві доменні печі, виплавляє чавун різних сортів. Завод з'єднаний власною гілкою з Курсько-Харківсько-Севастопольською залізницею і має численні власні шляхи, естакадні мости. Робітників на

заводі понад 2000 чоловік; інженерів та інших службовців понад сто».

На момент проведення Паризької виставки товариство «В. Фіцнер і К. Гампер» будувало на Краматорському заводі котельне відділення, яке було задумано як філія заводу поблизу Сосновця — гамперівського первістка. Це означає, що у Краматорська і польського міста існує давній історичний зв'язок. Особливо, якщо врахувати, що саме в Сосновці знаходиться цвинтар, де покоїться прах засновника машинобудування і металургії в Краматорську.

У 1900 році на Всесвітній виставці в Парижі галузь машинобудування Донбасу представляли краматорські машинобудівники. Представляли в однині. Тоді краматорцям була надана велика честь і довіра, яку в май-

бутньому вони неодноразово виправдали.

Там, в павільйоні Російського відділу на Марсовому полі, Краматорське Металургійне Товариство експонувало прокатний стан з вальцями для універсального заліза, колекцію креслень і картину з видом на завод.

Так світ вперше дізнався про краматорських машинобудівників. Це вже потім були СКМЗ, НКМЗ, перший радянський слябінг, народжений в Краматорську, КП (ДДМА) з провідною кафедрою МОЗ, а нині АММ (її випускники — кращі конструктори-прокатники!) ...Але кожен поважаючий себе інженер-механік відтепер повинен пам'ятати: біля витоків всього цього стояв Конрад Гампер, а також інженери і робітники, які виготовили прокатний стан для Всесвітньої виставки в Парижі!

НАГОРОДИ

На думку очевидців, Всесвітня промислова, землеробська і художня виставка 1900 року стала воістину ярмарковим дійством і справила в Європі справжній фурор.

На 42790 експонентів обрушився буквально дощ нагород, в тому числі 2827 — вищих (Grands Prix), 8166 золотих медалей, 12244 — срібних, 11615 — бронзових, 7938 почесних дипломів та відгуків.

Російським «експозітам», як тоді називали експонати, було присуджено 1589 нагород, в т. ч. вищих — 212, золотих — 370, срібних — 436, бронзових — 347, почесних відгуків — 224.

Промисловцям і купцям Донбасу теж не довелося червоніти. Вищої нагороди була удостоєна кам'яновугільна промисловість Донецького басейну. Повернулися з Гран-прі посланці Новоросійського товариства до Юзівки. Золоті медалі прикрасили кабінети голів Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості та Товариства «Ртутна справа «А. Ауербах і Ко». Срібні медалі порадували серця братів Вараксіних, представників Нікополь-Маріупольського товариства і цементного заводу А. Н. Ковальова. Почесний відгук отримав бахмутський купець А. М. Французов і дружківчани (Донецьке товариство).

Мільйони людей, що відвідали Російський відділ Всесвітньої виставки в Парижі, наочно визнали зростаючу міць, культурне значення і розширення торговельних відносин Росії з іншими державами. На початку XX століття чиновник Міністерства фінансів Росії зазна-

чив: «Паризька виставка заслугоує назви Великої». Сьогодні нам є чим пишатися. Понад століття тому на цьому форумі культури і прогресу був представлений Донецький край і, що особливо радує — професійна майстерність краматорських машинобудівників.

КРАМАТОРСЬКА, 1902 РІК...

Твердження про те, що наше місто стало широко відомим в 20–30 рр. минулого століття, перетворившись на великий центр важкої індустрії — це, звичайно ж, справжня правда. Але правда з невеликим застереженням.

Спочатку важливе значення Краматорська набула на десятому році свого існування, коли в 1878 році перетворилася на вузлову станцію. Пройдуть лічені роки, і по Донецькій Кам'яновугільній залізниці в бік станції Краматорівка помчать ешелони з кам'яним вугіллям, що видобувається на шахтах Донбасу.

Значення нашої станції підтверджують і праці VII з'їзду гірничо-промисловців півдня Росії, який 10–27 листопада 1882 року відбувався в Харкові. У той час у вуглепромисловців виникла проблема: на ст. Краматорівка з порушенням проводилися відвантаження вугілля з вагонів, які прибувають сюди по Донецькій залізниці. Залізничники виправдовувалися: перевантаження вагонів перевищувало норму, допустиму за умовами експлуатації залізниць. Подібне відбувалося не тільки на зазначеній станції. Проте, про Краматорівку заговорили ділки промислового півдня. І це значить, наскільки наша станція була для них важлива, і яку роль вона грала для економіки тодішньої Росії.

Спорудження в 1896 році фірмою «В. Фіцнер і К. Гампер» механічного заводу біля ст. Краматорська, утворення Конрадом Гампером в 1899 році Краматорського Металургійного Товариства і перетворення Краматорського заводу в найбільше машинобудівне і чавуноливарне підприємство на півдні Слобідської України послужило розширенню меж популярності тутешнього (тоді вже заводського) селища. Досить сказати, що в 1900 році на Всесвітній виставці в Парижі Краматорське Металургійне Товариство (КМТ) в одному з павільйонів представило прокатний стан з вальцями для «універсального» заліза. За підсумками виставки Акціонерне Товариство «В. Фіцнер і К. Гампер», яке було співзасновником КМТ, отримало найвищу нагороду (Гран-прі) у своїй 4-й групі «Двигуни, механічні пристосування, машини і знаряддя з обробки металів і дерева». Це була вже дійсно всесвітня популярність і слава. У той час на Краматорському заводі працює 2000 робітників і понад сто інженерів і службовців.

Період 1900–1903 рр. виявився для економіки Росії безрадісним: імперію охопила спочатку фінансова, а потім і промислова криза. Однак робота на Краматорському заводі не була зупинена ні на один день. Відомо, напри-

клад, що в 1902 році в Санкт-Петербурзі почали будівництво казенного оборонного підприємства — латунно-мельхіорового заводу. Контракт на поставку обладнання для нового заводу було укладено з краматорцями. Це є ще одним аргументом на користь авторитету Краматорського заводу, який випускав настільки трудомістку і конкурентоспроможну продукцію.

Але що ж являло собою тоді селище, в якому був побудований завод, слава про який так швидко рознеслася далеко за межі нашого краю?

Краматорська перебувала поблизу південної межі Ізюмського повіту. Місто Ізюм повторювало в мініатюрі губернську столицю: тут було своє дворянське зібрання, поліцейське начальство, земство, суд... І, ясна річ — міський голова. У ті роки цю посаду займав Олексій Дем'яньєв. Ревно ніс службу головний повітовий жандарм — ротмістр Микола Краснощоків. Гордістю ізюмчан була публічна бібліотека. Населення міста налічувало близько 19700 жителів. У повітовому місті було куди піти навчатися молоді: до великого життя юнаків і дівчат тут готували реальне училище та жіноча прогімназія. Розвинена була торгівля. Працювали дрібні і середні підприємства.

На тлі повітового центру Краматорська виглядала в усіх відношеннях набагато скромніше. Єдина відмінність, якою по праву могло вже пишатися наше селище, — це Краматорський завод. Очевидно, тільки сусідство із цим підприємством дозволило Краматорській претендувати на згадку у відомому довіднику «Вся Росія» на 1902 рік.

Із зовнішнім світом селище і станцію пов'язували залізниця, пошта та два телеграфних апарати — один був встановлений на пошті, другий — в будівлі вокзалу.

Крім заводу КМТ більше п'ятнадцяти років кіптявила небо по сусідству зі станцією труба первістка місцевої промисловості — алебастрового і цегельного заводу, заснованого жителем Бахмута Вікентієм Войтіховичем Штерцером. На його підприємстві працювали 50 робітників.

Не розгинаючи спин, добували гончарну глину в кар'єрі біля села Шабельківка робітники Бельгійського Анонімного товариства вогнетривких і гончарних виробів «Кринична на Дінці». Керуючий здобиччю Леон де Латтр жив у будинку біля ст. Краматорська. Від його будинку нині збереглися тільки старі стіни. Але він поки стоїть! Наприкінці XIX століття пан де Латтр за дорученням Товариства купив землю поблизу села Шабельківка у вдови полковника Парасковії Воронянської, уродженої Шабельської. Земельна ділянка, де передбачалися кар'єрні роботи, займала площу 10 десятин 180 кв. сажнів (тобто, більше 10 гектар).

До початку XX століття на заводі КМТ вже були амбулаторія та аптека. Вони призначалися для заводських робітників. Мешканці ж селища, в разі потреби, зверталися за лікарськими препаратами до аптеки Ізраїля Хаймовича Колдинського.

Підприємства торгівлі в Краматорській були зосереджені, головним чином, на Великій вулиці, що витягулася на захід від станції. Біля її початку щодня збирався базар. Найбіль-

шим серед торгових підприємств був бакалійний заклад Івана Кіндратовича Гераськіна. Будівля магазину була головною архітектурною прикрасою вулиці. Тому не випадково в 1912 році його зобразив невідомий фотограф для першої в історії селища серії поштівок, надрукованих в Москві.

Очевидно, бакалія Івана Гераськіна користувалася успіхом у поселення і була поза всякою конкуренцією. Хоча ця обставина не заважала двом іншим торговцям тримати в Краматорській свої бакалійні магазини. Вони належали Олександрові Івановичу Гріченкову та Григорію Лавровичу Руденку. Треба зауважити, що подібні магазини були ще в двох селищах Білянської волості: Микола Олександрович Гудзенко торгував у сусідній Олександрівці, а Михайло Іванович Пивоваров — у волосному селі Білянському.

Широкий вибір мануфактурних товарів пропонували місцевим жителям торговці Євген Васильєв і Петро Степанович Гречка.

За теслярськими підрядами краматорці зверталися до Миколи Васильовича Льготчікова. Різьблені віконниці, рами, двері та інші вироби з деревини в теслярні виготовляли добротно і в строк.

На початок 1902 року в Краматорській випікало і торгувало хлібом лише одне підприємство. Його господарем був Іван Бенедиктович Манеггі. У нього ж можна було купити і зерно — для сівки або як корм для домашніх тварин.

Власне, це, мабуть, все, чим було багате краматорське підприємницьке середовище на зорі нового сто-

ліття. Очевидно, воно задовольняло потребу краматорчан в товарах і послугах, тим більше, якщо врахувати, що напевно на Великій вулиці можна було зазирнути і до перукаря, і в майстерню кравця чи шевця, а десь на околиці селища, біля дороги, не втомно відзвонювало ковадло коваля...

Кого не влаштовував асортимент або якість, міг піти на станцію і поїздом попрямувати до Слов'янська: у тамтешніх купців хіба що пташиного молока не було — їх товари могли порадувати найвишуканіший смак і здивувати навіть тугий гаманець. Втім, до Московського торгового ряду на Соборній площі слов'ян можна було дістатися і не поспішаючи, — лише вранці запрягти гнідого і вже через пару годин осяяти себе хрестом, побачивши дзвіниці Троїцького собору. У Слов'янськ краматорчани їздили до нотаріуса, там же зверталися до суду. А ті, хто був багатший, віддавали своїх чад до навчальних закладів, яких в купецькому місті було більш ніж достатньо.

Бадьоро крокуючи просторами Росії і зазирнувши до наших країв, ХХ століття призупинилося, замилувавшись громадам Краматорського заводу. Кинуло погляд і в бік Базарного селища із жвавою вулицею Великою. Все примітило, нічого не упустило і взяло собі на замітку, однозначно вирішивши: «Як же без Краматорської? Без неї відтепер ніяк!». Не лукавило століття, що минуло. Зрештою, вийшло так, як воно і побажало — собі на догоду і на радість нам.

ПЕРША ПОШТІВКА

В історії Російської імперії кінець XIX століття відзначений неймовірно бурхливим розвитком великого регіону, який тоді отримав назву «промисловий південь Росії». Більша частина цього регіону перебувала в межах Донецького вугільного басейну, чю територію охоплював, в основному, Бахмутський повіт Катеринославської губернії. Будівництво соляних і вугільних шахт, металургійних і машинобудівних заводів супроводжувалося появою шахтарських і заводських колоній, активним зростанням вже існуючих сіл та селищ біля станцій залізниць. Позитивні зміни торкнулися також міста Бахмута — столиці «Нової Америки», як образно поет Олександр Блок охрестив в ті роки Донбас.

До будівництва в 1868-1869 рр. Курсько-Харківсько-Азовської залізниці Донецький край залишався глухою і маловідомою провінцією. Починаючи з цього часу, зміни, що відбулися в його зовнішньому вигляді протягом трьох наступних десятиліть, були неймовірно. Небачені раніше промислові новобудови з'являлися на його просторах, немов гриби після дощу. Вони вражали сучасників своїми масштабами. Цілком природним було бажання людей зберегти те, що відбувається, за допомогою фотокамери. На жаль, багато фотодокумен-

тів тієї епохи час не пощадив. Ось чому значення і цінність для історії Донбасу видових поштових листівок, пошуком яких зайняті місцеві філокартисти, важко переоцінити. Тиражі поштівків значно перевершували кількість реал-фото. Ця обставина дозволяє історикам сподіватися на нові відкриття, сприймати філокартію як безумовно важливе джерело унікальної та об'єктивної інформації про духовний, соціальний та економічний розвиток промислового сходу України.

Перші видові поштівки періоду розквіту «Нової Америки» ще не стали для істориків, краєзнавців і колекціонерів предметом уважного та детального вивчення. Сьогодні, мабуть, ніхто не назве ім'я людини, яка першою запросила фотографа, щоб закарбувати види новобудов Донецького басейну, а потім видала їх у вигляді серії поштових листівок, призначених для продажу. Залишається лише гадати, чие ім'я в списку пропагандистів Донбасу значиться під № 1. Можливо, це був заповзятливий Е. Кречмер з Юзівки. Не виключено також, що пальма першості була у Е. Розенберга з Макіївки або у І. Гріліхеса з Бахмута. Хто, а тим більше — коли, став першим, відомостей немає. Втім, як немає і біографічних даних про самих ви-

давців. Виняток поки становить лише один — Ісаак Гріліхес, якого, безсумнівно, можна зарахувати до піонерів філокартичної видавничої справи в Донецькому регіоні.

Виникнення базових галузей економіки і зростання чисельності населення в Бахмутському повіті стимулювали розвиток місцевого поліграфічного виробництва. Перша друкарня в Бахмуті була відкрита в 1872 році. Заснував її Бахмутський міщанин Р. І. Гріліхес. Друкарня розташовувалася в його будинку на Великій Харківській вулиці. Впродовж десяти років вона залишалася єдиною на весь Бахмутський повіт, який був одним з найбільших повітів Росії. За даними істориків, в 1882 році в друкарні Гріліхеса працювало всього лише три людини, проте дохід її власника становив 2,5 тисячі рублів на рік. У той час в Бахмуті такий дохід мали тільки власники цегельних заводів. Продукція бахмутських друкарів — виробничі бланки, різні ділові папери, етикетки, рекламні проспекти. Як правило, всі вони були виконані на високому художньому та поліграфічному рівні.

Відомо, що в 1896 р. співвласниками друкарні Р. І. Гріліхеса стали його сини. Це було вже солідне підприємство. Воно включало мережу книгарень, які належали синові засновника друкарні — Ісааку Рафаїловичу Гріліхесу. Крім того, він був господарем «складу письмового, канцелярського, конторського, креслярського приладдя та навчальних посібників із музичним та іграшковим відділом». Друкарня, що поклала початок підприємству Гріліхеса, була лише складовою части-

ною фірми і називалася «Печатное искусство».

У 90-ті роки XIX ст. друкарня переходить на більш прогресивний спосіб друку — фототипію, тобто спосіб плоского друку зі скляної або металевієї пластини. Для них фототипія була справою досить знайомою — брати Гріліхес всерйоз займались фотографією, при цьому їх фотоательє було одним із кращих в Бахмуті.

Завдяки зростанню популярності фотографії та розвитку місцевої поліграфії, на Донбасі набув широкого поширення досить новий тоді ще різновид друкованої продукції — видові поштові картки (відкриті листи). Сьогодні ці друковані фотомініатюри дозволяють побачити, якою була «Нова Америка»: її шахти, заводи, вулиці селищ, будівлі культових споруд, банків, готелів, навчальних закладів, підприємств торгівлі і багато, багато всього іншого. Задовго до появи в тутешньому краї фотографів московської фототипії «Шерер, Набгольц і Ко», відраджених сюди згідно з договором із «Контрагентством А. С. Суворіна і Ко», випуском видових поштівків зайнялися власники друкарень і книжкових магазинів. Одним із перших був Ісаак Рафаїлович Гріліхес — власник книжкової та паперової крамниці «з музичним, іграшковим, фотографічним і електричним відділами».

Аналіз відомих поштівків цього видавця дозволяє зробити висновок, що його увагу, головним чином, було зосереджено на Бахмуті та його околицях. На початку XX століття видам повітового міста він присвятив серію з більш ніж 20 видових поштівків. Се-

ред них, наприклад, вид солеварного заводу А. Е. Скамаранга. Ймовірно, на замовлення власників промислових підприємств, Ісаак Гріліхес видає поштівки з видами заводів, розташованих в районі, прилеглому до Бахмуту: заводу вогнетривкої цегли Ковалевського, металургійного заводу при ст. Константиновка, заводів Товариства «В. В. Штерцер і Ко».

Поштівки І. Р. Гріліхеса не датовані, тому встановити дату випуску найпершої видової поштівки цього видавця, напевно, не є можливим. Допомогти можуть листівки, які пройшли пошту: дата на адресному штемпелі — це, мабуть, єдина можливість визначити період їх видання. На сьогоднішній день відома найбільш рання дата — 23 липня 1903 р. На видовому боці цієї поштівки напис червоного кольору російською та французькою мовами: «Заводы огнеупорно-кирпичный и алебастровый В. В. Штерцер и Ко. в окр. г. Бахмута, при ст. Краматорская К.-Х.-С. ж. д.». У зв'язку з тим, що з 1 січня 1901 р. Курсько-Харківсько-Севастопольська залізниця була з'єднана з Харківсько-Миколаївською та отримала нову назву — «Південні залізниці», можна зробити висновок, що невідомий фотограф побував на ст. Краматорська і знімав заводи Товариства «В. В. Штерцера і Ко» не пізніше 1900 р. Це перша видова листівка,

присвячена станції Краматорська. Як випливає з напису на адресному боці цієї листівки, її видавцем був книжковий та паперовий магазин І. Р. Гріліхеса в Бахмуті.

Бахмутський видавець не обмежувався використанням своїх фотознімків виключно для видових відкритих листів. Так, його знімок заводу Товариства «В. В. Штерцер і Ко» знаходимо ілюстрацією в довідковому виданні «Фабрики, заводи и рудники Южной России» за 1911 р.

Згодом Ісаак Гріліхес відкрив ще один книжковий магазин в Донецькому регіоні — в Єнакієвому. На адресному боці двох поштівок з видами Бахмута, що пройшли пошту в роки Першої світової війни (1914, 1915 рр.), вже за традицією, на двох мовах — російською та французькою, — вказаний видавець: «Издание книжн. и писчебум. магаз. И. Р. Грилихеса, Бахмут и Енакиево».

Оповідь про І. Р. Гріліхеса — це перша спроба розповісти про піонерів-видавців поштових листівок, які закарбували види Донбасу. Будемо сподіватися, що філокартисти, краєзнавці та дослідники історії філокартії періоду розквіту «Нової Америки» продовжать розпочате, і, таким чином, будуть відкриті нові, забуті сторінки історії нашого дивовижного краю.

ІСТОРІЯ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК КРАМАТОРСЬКА ТРИВАЄ ПОНАД СТОЛІТТЯ

Краєзнавці — чудовий народ. Витягуючи із забуття одного разу кимось геть забуті факти історії, вони можуть почати сперечатися, наприклад, з приводу того, яке селище слід вважати історичним центром Краматорська: скажімо, селище Прокатників або ж високоповажну і незрівнянну Шабельківку...

Суперечка з приводу того, де початок нашої передісторії — в селищі Прокатників, на місці якого понад 150 років існувало село Білянське, або в старій Шабельківці — не питання на злобу дня: так краєзнавці розважаються. Але ж добре відомо: в кожному жарті лише доля жарту — інше всерйоз. Тому дійсно в пошуковій роботі знавців рідного краю нерідкі випадки, коли, немов за помахом чарівника, з минулого на світ Божий з'являються факти, що живлять почуття патріотизму, сповнюючі душу гордістю за місто — наш отчий дім.

Буквально нещодавно автор цих рядків представив читачам газети «Поиск» доказ того, що перша бібліотека в Краматорську з'явилася, щонайменше, 110 років тому. Тема на цьому не вичерпалася. Уже кілька днів потому були виявлені докази існуван-

ня і роботи на початку ХХ століття бібліотеки в селі Шабельківка. Так ось, якщо в Краматорівці бібліотека була, висловлюючись сучасною мовою, відомчою та перебувала на «утриманні» заводу Краматорського Металургійного Товариства, то Шабельківська і за статусом і за змістом була істинно НАРОДНОЮ!

Згідно зі звітом Ізюмської повітової земської управи до 1 січня 1907 року народні бібліотеки були відкриті в 41 селищі нашого повіту. Серед цих селищ згадувалася і Краматорівка Білянської волості. Краматорська бібліотека була відкрита за сприяння Харківського комітету грамотності. І хоча в згаданому документі за 1906 рік вона була віднесена до розряду «народних», сьогодні вже відомо, що із цього розряду незабаром її виключили, оскільки вона «виявилася бібліотекою приватною, що знаходиться на повному утриманні Краматорського Металургійного Товариства, яке відкрило її спеціально для заводських робітників». Крім двох подібних бібліотек — в Краматорівці і Слов'янську, в інших населених пунктах Ізюмського повіту бібліотеки перебували у віданні та утримувалися за рахунок коштів зем-

ства або працювали на благодійних засадах.

У звіті земської управи за 1906 рік повідомлялося, що «большая часть перечисленных библиотек помещаются в школьных зданиях, некоторые при волостных и сельских правлениях и часть в частных домах, отведенных безвозмездно». Завідувачами народних бібліотек були, як правило, вчителі початкових шкіл, отримуючи за додаткове «навантаження» від 20 до 30 рублів. Винятком, як вже було зазначено, була бібліотека в Краматорівці, «в содержании которой, — по свидетельству автора отчета, — принимает участие местный металлургический завод и где вознаграждение заведующему платится 60 руб. в год». У деяких селищах повіту бібліотеки не функціонували. Причина — відсутність завідувачів. У 1906 році повітій управі вдалося отримати відомості про 28 бібліотек. Згідно з отриманими даними читацька аудиторія в Ізюмському повіті була тоді нечисленною: середня кількість читачів на одну бібліотеку становила 125 осіб. Книжковий фонд в більшості бібліотек досягав 700-1000 назв, але не менше 400 навіть в самих «бідних».

Отже, до початку 1907 року в переліку селищ Ізюмського повіту, де були відкриті бібліотеки, Шабельківка ще не значилася.

У 1908 році в своєму щорічному звіті повітова управа зазначила позитивну тенденцію: «...Потребность населения в чтении с каждым годом возрастает, постоянно поступают заявления с ходатайством об открытии новых библиотек». Як доказ управа

привела кілька позитивних прикладів. Зокрема, було повідомлено: «Шабельковское общество на свой счет оборудовало помещение для библиотеки». З цього випливає, що в 1908 році жителі Шабельківки направили в столицю губернії клопотання і були готові відкривати в своєму селі осередок освіти і культури.

Відомості краматорського краєзнавця Віталія Бабкіна підтвердилися: бібліотека в селі Шабельківка Білянської волості дійсно була відкрита в 1909 році.

Сьогодні у нас з'явилася, нарешті, можливість дізнатися подробиці про перші сторінки історії найстарішої бібліотеки нашого міста.

Першою завідуючою Шабельківської народної бібліотеки стала вчителька місцевої школи Феодосія Антонівна Івченко. У Шабельківській земській початковій школі вона працювала з 4 жовтня 1909 року. Завідувати бібліотекою Феодосія Антонівна розпочала з 1 вересня 1909 року. До кінця року книжковий фонд, який знаходився в її розпорядженні, становив всього лише 308 книг. У 1909 році в бібліотеку, яка містилася «при школі», записалися 58 читачів. Видача книг проводилася 203 рази протягом 37 прийомних днів.

Протягом наступного року бібліотека в Шабельківці працювала 54 дні. Цікаво, що в графах таблиці, де повинна бути вказана кількість читачів і книговидача, в звіті за 1910 рік стоять прочерки...

У 1910 році фонд бібліотеки збільшився на 128 книг і склав 436, а в 1911, у зв'язку з вилученням тих, які не мог-

ли бути дозволені в народних бібліотеках, скоротився до 249. Бібліотека не мала окремої кімнати, не мала читальні. Завідуюча отримувала за роботу 36 рублів річної винагороди. Кількість читачів в 1911 році збільшилася на 1 особу, здійснено 205 видач книг (на 2 більше, ніж у рік відкриття бібліотеки). Кількість прийомних днів протягом року залишилася незмінною — 54.

Чому бібліотека працювала так мало днів на рік, пояснюють Правила для народних бібліотек, вироблені Харківським губернським земством. Згідно із цим документом, бібліотеки повинні були вести прийом читачів з 1 вересня по 1 травня — тобто протягом навчального року — в усі дні, крім великих свят. При цьому доступ до книг міг бути гарантований не менше 200 днів. Але в житті все було по-іншому. Наприклад, в 1912 році бібліотека в Шабельківці була відкрита, як і в попередні роки, 54 дні, в той час як в інших селищах прийом читачів протягом року вівся від 23 до 196 днів.

Ще в 1908 році земська управа відзначала падіння книговидачі у зв'язку з тим, що за чотири попередні роки бібліотеки в повіті не поповнювалися книгами, а ті, що були в наявності, були чи то вже прочитані, чи то не користувалися попитом. До речі, останні в ряді бібліотек становили до 30% з причини вкрай невдалого, на думку земства, їх підбору. Нечисленність книжкового фонду, напевно, залишалася головною проблемою і в Шабельківській бібліотеці. Не випадково в період 1909-1913 рр. число читачів у ній не перевищило 62 людини (показник 1912 р.).

У 1913 році бібліотека перебувала «в квартирі вчителя». Через чотири роки нею, як і раніше, завідувала Феодосія Івченко. За роботу бібліотекаря Феодосія Антонівна отримувала вже 50 рублів.

До початку Першої світової війни бібліотека в селі Шабельківка залишалася єдиною народною (нині її назвали б публічною — В. К.) бібліотекою на всю Білянську волость. Станом на 1913 рік чисельність жителів у нашій волості становила 12 204 осіб. На одну книжку припадало близько 43 осіб. Цікаво, яким цей показник є в Краматорську сьогодні?

У 1914 році книжковий фонд бібліотеки становив уже 654 книги. Примітно, що в той рік, прийшовши до бібліотеки, читачі отримали можливість знайомитися з періодичними виданнями: для них була оформлена передплата на газету «Южный Край» та журнал «Хлебороб». Можливо, такий прогрес пояснювався благодійною фінансовою допомогою з боку Миколаївської церкви с. Шабельківка. В цьому році завідувати народною бібліотекою призначили Ксенію Олександрівну Кирилову. У неї була середня епархіальна освіта. Працювати вчителем земської школи вона почала 11 вересня 1914 року. При Ксенії Кириловій бібліотека змінила адресу: для неї було виділено приміщення в будівлі Кредитного Товариства.

Завдяки краезнавцям — дослідникам історії православ'я в Краматорську — вдалося з'ясувати, що Ксенія Олександрівна була дочкою священника Миколаївської церкви села Шабельківка Олександра Григоровича

Кирилова. Вона народилася в 1890 році в Шабельківці.

І ось тепер ми знаємо, що у віці 24 років Ксенія Кирилова була вчителем земської школи і завідувала сільською народною бібліотекою. У Краматорську, кажуть, і тепер живуть нащадки цієї чудової представниці місцевої інтелігенції початку ХХ століття.

Суха, але вельми промовиста статистика 1915 року, надає нам вичерпну характеристику Шабельківської бібліотеки — першої в історії публічних бібліотек Краматорська. Її книжкове багатство налічувало 499 книг. Послугами бібліотеки користувалися 130 читачів. За 70 ро-

бочих днів бібліотекар здійснила 390 видач книг.

У звіті земської управи за вказаний рік наведені унікальні за історичною важливістю дані. Вони стосуються розподілу читачів бібліотеки в Шабельківці за віком та освітою. Так, читачів до 13 років налічувалося 77 осіб, від 13 до 17 років — 30 осіб, від 17 до 50 років — 23 особи. Серед них учні склали 50 осіб, ті, хто раніше вчився, — 40 осіб, які закінчили початкову школу — 30 осіб. У графі, де освіту вказано не було, значилися 10 осіб. Очевидно, це були ті, хто не мав шкільної освіти, але грамоті був навчений. Цифри говорять самі за себе: сільська молодь прагнула до знань!

КОЛИ І ЯК З'ЯВИВСЯ СПОРТ У КРАМАТОРСЬКУ

28 січня 1912 року до будинку нотаріуса міста Слов'янська Юхима Язева підійшли троє пристойно одягнених чоловіків. Двірник Степан, шанобливо вітаючись, поступився відвідувачам очищеною від іскристого снігу доріжкою, що вела до високого ганку. Поглядом оцінивши їх довгі чорні пальто, каракулеві коміри і білі шарфи, він зазначив: «Пани. І, мабуть, іноземці». Пару хвилин потому в кабінеті Язева з'явився секретар і коротко доповів: «Панове іноземці з Краматорського заводу завітали. Зі статутом, Юхим Юхимович». «Запрошуй!» — була відповідь.

Сьогодні Краматорськ неможливо уявити без спортивних клубів, секцій, спортмайданчиків і стадіонів, без спорттовариств, нарешті. Ознакою сьогодення є нова хвиля розвитку дворового футболу - Ліга шкільного футболу. В порядку експерименту в Краматорську на базі шкіл, де відкриті майданчики зі штучним покриттям, були сформовані секції з футболу. Проект був реалізований обласною Федерацією футболу України за підтримки народного депутата Максима Єфімова. Але ж понад 90 років тому нічого подібного тут і в споміні не було. У Бахмуті,

Дружківці, Юзівці, Маріуполі було. А Краматорську на той момент немов хто наврочив.

Виправити ситуацію в січні 1912 року взялися три іноземці. Вони вирішили (причому абсолютно безкорисливо) поставити крапку на тутешньому «дикунстві» і прищепити хоча б елітній частині населення селища елементи європейської культури, на цей раз — фізичної. Із цією метою ентузіасти загорілися бажанням створити Краматорське спортивне товариство — КСТ. Будь-яке товариство зобов'язане діяти згідно із затвердженим статутом. Тому, розробивши проект статуту КСТ, 28 січня згаданого року службовці заводу Краматорського Металургійного Товариства — австрійський підданий Карл Йосипович Вюрфель, міщанин міста Лодзь Оскар Робертівич Шульце і норвезький підданий Нільс Вікторович Тамбс з'явилися до контори Юхима Язева для нотаріального підтвердження, що саме вони є засновниками спортивного товариства в Краматорській. Схоже, це були диваки, яким у вільний від служби час життя в селищі здавалося нестерпно нудним. Кіно, театр, ка-

зино — не для них. Їм подобалося грати у футбол.

За свідченням старожилів, в Краматорській футбольна команда була організована ще в 1909 році. Поле для гри з м'ячем знаходилося тоді між полотном залізниці і житловим будинком заводу КМТ, неподалік від пошти. Вибір місця був не випадковий: всі гравці команди були службовцями заводу і жили поблизу. Згідно зі спогадами одного з ветеранів краматорського футболу І. Журбенка, ідея створити заводську футбольну команду належала синові Людвіга Гужевського (директора заводу). За твердженням Журбенка, Гужевський-молодший організував першу команду і сам же грав у ній правим півзахисником. Команда — Вюрфель (голкипер), Фукс (центр-форвард), Тачановський (хавбек), Шенфельд, Казимирський-старший, Сакович, Вирва та ін. Футболісти — цілковито німці та поляки. Ці відомості від старожилів. Інших фактів немає, перевірити ці не є можливим, тому доводиться довіритися пам'яті ветеранів. Подробиці ж утворення КСТ підтверджені архівними документами. Вони висвітлюють події, починаючи із січня 1912 року.

Однак, перш ніж відкрити ще одну призабуту сторінку нашої історії та запропонувати вам відчути красу одкровення минулого, мені хотілося б стисло нагадати про спортивну атмосферу, яка тут, в глибинці, напевно сприяла створенню КСТ.

Інтерес світової громадськості до цивілізованого спорту прокинув-

ся 5 квітня 1896 року, коли в Афінах відкрилися перші Олімпійські ігри. Спортсмени Росії взяли участь лише в IV Олімпійських іграх, що відбулися в 1908 році. Їх було п'ятеро — любителів-одинаків, які прибули на ігри за власною ініціативою. Дивно, проте додому вони привезли 3 медалі: 1 золоту і 2 срібні. У 1911 році був створений Національний олімпійський комітет Росії — тут готувалися до V Олімпійських ігор. Їх проведення намічалось в Стокгольмі в майбутньому році. До столиці Швеції у складі російської команди збирався відправитися навіть Великий князь Дмитро Павлович, який захоплювався кінним спортом. Природно, що такі видання, як «Спорт», «Сокол», «Сила и здоровье», «Геркулес» не тільки висвітлювали події, що відбуваються в світі спорту, а й значною мірою підігрівали аматорський інтерес до них. У ті роки приклади появи спортивних товариств і секцій в різних містах і заводських селищах півдня Росії не були рідкістю. Не уникла цієї долі і наша Краматорська. Як бачимо, ідея створення КСТ виникла не з повітря і, якщо вірити старожилам, не на порожньому місці.

За задумом засновників, мета Краматорського спортивного товариства полягала у сприянні розвитку і поширенню серед його членів «всякого рода спорта, спортивных игр, гимнастики и проч. в виде укрепления и восстановления здоровья». Мета, як бачимо, дуже благородна і зрозуміла — вона не змінилася й до цього дня. Згідно зі статутом, пред-

ставленим нотаріусу Язеву, для її досягнення КСТ мало право влаштувати все необхідне для занять і вивчення всіх видів спорту, причому в «особом помещении или на открытом воздухе», проводити ігри, екскурсії, «состязания публичные и непубличные, а равно и всякого рода развлечения для членов Общества». Свою діяльність КСТ мало право здійснювати лише в межах Краматорської.

Передбачалося, що в складі КСТ будуть почесні і дійсні члени, змагальники і разові гості. До честі засновників, статут товариства враховував і права жінок: його дійсними членами могли стати особи обох статей, які досягли 21 року. Не допускалися в КСТ учні, нижні чини та юнкери, що перебувають на військовій службі, а також особи, позбавлені прав за рішенням суду. У той же час стати членом товариства було досить непросто: мало того, що бажаного повинні були рекомендувати два члена КСТ, так його піддавали ще й закритому балотуванню на загальних зборах. Той, хто влився до лав товариства, сплачував одноразовий вступний внесок у розмірі 2 рублів, а потім щорічний — не менше шести. Для членів товариства був затверджений особливий значок «для ношення на груди или борту сюртука». За формою він нагадував щит, біле тло якого по діагоналі перетинала червоно-чорна смуга. На полі значка розміщувалися м'яч, абрєвіатура К. С. О. і рік заснування товариства — 1912.

Фінансові кошти Краматорського спортивного товариства формувалися за рахунок внесків, добровільних пожертвувань, плати разових гостей, зборів з публічних видовищ, штрафів і відсотків з банківського вкладу. Справами товариства відали загальні збори і комітет. Останній складався з 6 почесних і дійсних членів і 3 кандидатів на їх місце. Зрозуміло, що перевірку фінансової діяльності комітету загальні збори покладали на ревізійну комісію.

...П'ять років як завершилася революція 1905–1907 рр. Росія жила, пам'ятаючи страх, нав'яний боротьбою робітничого класу. Боязнь можливого повторення революційних подій змушувала державу контролювати будь-які об'єднання людей, навіть якщо вони були далекі від політики. Приклад КСТ наочно демонструє це. Щоб провести публічне змагання (наприклад, футбольний матч), був потрібен дозвіл начальника місцевої поліції. Про день, годину і місце зборів членів КСТ, а також питання, що підлягають обговоренню, комітет обов'язково повинен був сповіщати поліцію. Правила, інструкції, роз'яснення, що розсилаються членам товариства, комітет мав право друкувати знову ж таки з дозволу краматорської поліції. Більш того, річний звіт КСТ в обов'язковому порядку слід було доставляти... Харківському губернатору.

Сьогодні виникає питання: яку ж дату необхідно вважати днем народження Краматорського спортив-

ного товариства? Підказка містить-ся в статуті КСТ. Тут чітко вказано: «Общество открывает свои действия со дня получения утвержденного устава, после чего созывается первое очередное собрание для избрания должностных лиц и решения прочих вопросов». Щоб дістатися до відповіді на поставлене запитання, нам необхідно простежити хроніку подій, що послідували за візитом засновників КСТ до Ю. Язева.

Як тільки пани іноземці покинули приміщення нотаріуса, вони тут же відправилися на пошту, щоб відіслати Ізюмському повітовому справнику установчі документи товариства з метою подальшого їх пересилання на ім'я Харківського губернатора для реєстрації. У листі вони повідомили, що бажають утворити в Краматорській спортивне товариство і з цією метою шлють Його превосходительству проект статуту, зразок значка для членів товариства і квитанцію Слов'янського казначейства про сплату за публікацію в газетах «Сенатские объявления» та «Губернские ведомости» повідомлення про реєстрацію КСТ. Саме так і було: про появу в нашому селищі спортивного товариства дізналася потім вся Росія.

1 лютого лист К. Вюрфеля та його товаришів уже зареєстрували в канцелярії губернатора, а 6-го — в реєстратурі Харківського губернського правління.

Пройде понад два місяці, перш ніж в Харкові буде призначено засідання, яке з нетерпінням очікували

в Краматорській. Засідання відбулося 21 квітня 1912 року. У той знаменний день в журналі Харківського губернського Присутствія у справах про товариства і спілки з'явився запис про затвердження статуту КСТ, про що свідчили підписи самого губернатора — «Двору ЙОГО ВЕЛИЧНОСТІ Камергера» — і шести членів Присутствія.

Харківські чиновники явно не поспішали з відправленням затвердженого статуту до Краматорської, очевидно, слідуючи старій приказці «Хто зрозумів життя, той не поспішає». Завірені документи засновники отримали тільки 15 травня. Згідно зі статутом, із цього моменту були офіційно розпочаті дії товариства. Отже, дата 15 травня 1912 року є днем заснування Краматорського спортивного товариства (за новим стилем — 28 травня). В цей же день відбулося і перше зібрання членів КСТ, на якому було обрано комітет і ревізійну комісію. Коли знайомишся з їх складами, мимоволі хочеться вигукнути: «Ну, й дає Європа!». Членами комітету стали переважно іноземці. Буде справедливо назвати імена цих людей: адже вони перші, хто домігся того, щоб краматорський спорт став реальністю.

У складі комітету — шість чоловік. Це вже відомі нам Карл Вюрфель (голова), Оскар Шульце (віце-голова) та Нільс Тамбс. Обов'язки секретаря члени зборів поклали на міщанина м. Маріуполя Костянтина Волошинова, скарбника — на пруського підданого

Станіслава Тачановського, завідувати господарською частиною призначили австрійського підданого Йосипа Коула. Нільс Тамбс зайняв у комітеті посаду капітана (керівника спортивної команди). Остання обставина має всі ознаки справжньої сенсації — ще одного відкриття, якими так щедро ділиться з нами останнім часом історія Краматорська.

Згідно зі спогадами І. Журбенка, початок історії краматорського футболу у нас традиційно відносять до 1909 року. Не випадково місцеві любителі цієї популярної гри відзначили в 1999 році його 90-річний ювілей. Всі були впевнені, що так воно і є: на це вказував І. Журбенко, нібито свідчили фотографії гравців краматорської та юзівської футбольних команд (гравець нашої команди Г. Куліков через багато років датував їх 29 травня 1911 року). І все-таки пам'ять, схоже, підвела ветеранів. По-перше, Юзівське спортивне товариство розпочало свої діяльність тільки 3 жовтня 1911 року. Це означає, що, датуючи знімки, Г. Куліков помилився рівно на один рік: матч, може, і відбувся 29 травня, але тільки в 1912 році. По-друге, ви-

явлені тепер документи КСТ прямо свідчать: офіційна дата народження краматорського футболу та сама, що і дата заснування КСТ — 15 (28) травня 1912 року! Ось у чому суть сенсації: архівні документи підказали точну дату народження краматорського футболу, в результаті чого він «помолодшав» на три роки. Крім того, вони назвали ім'я першого капітана нашої першої футбольної команди: ним виявився норвежець Нільс Тамбс.

З приводу дати і першого капітана ніяких сумнівів більше бути не може. Припустимо, ганяти м'яч в Краматорській, дійсно, почали в 1909 році. Але, повторюю, офіційно футбольна команда КСТ все ж народилася тільки в травні 1912 року. Це як і у випадку з НКМЗ: його урочища закладка відбулася в 1929 році, проте роком заснування заводу вважається 1934-й — рік офіційного пуску першої черги. Таким чином, 90-річний ювілей краматорського футболу відзначати в 1999 році явно поквапилися — він настане лише в 2002-му. Однак не слід робити трагедію. Адже це в одну і ту ж річку неможливо увійти двічі. У річку історії — заходьте, скільки душа забажає.

Отже, засновником першого Краматорського спортивного товариства став австрієць Карл Йосипович Вюрфель. Говорили, що це була людина, буквально схиблена на футболі. Заводські дотепники, що знали Карла,

нібито навіть жартували на його адресу: «У Йосипа три сина: два розумних, а третій — футболіст». Він не ображався. І був цілковито правий. Імена тих лихословів тепер уже ніхто не пам'ятає. А ось ім'я Карла Вюрфеля нале-

жить не тільки історії Краматорська, але й вписано до історії Донбасу.

Крапку в нарисі про початок спортивного життя у Краматорську дозволив поставити лише час. У 2015 році авторові потрапив до рук часопис, виданий у грудні 1912 року. В ньому були надруковані рядки, які для історії нашого міста не мають ціни: «Гра у футбол з'явилась у Краматорській восени 1910 року. Навесні 1911 року зі складу службовців Краматорського металургійного товариства утворився гурток футболістів, який завдяки старанням кількох досвідчених керівників досяг дуже скоро добрих результатів у грі. Навесні 1912 року було засновано Краматорське спортивне товариство, яке завдяки чуйності з боку дирекції Краматорського металургійного това-

риства мало можливість навесні цього ж року влаштувати на прекрасно розташованій заводській території добре обставлений спортивний плац з велосипедним треком, 2 майданчиками для тенісу і одним для футболу. На цьому ж плацу відбуваються вправи з легкої атлетики. Команда Краматорського спортивного товариства розіграла як у 1911 році, так і в 1912 цілий ряд матчів зі своїми сусідами – Дружківкою, Костянтинівкою, Бахмутом, Слов'янськом, Юзівкою; крім того, в цьому сезоні краматоровці вперше виступили на своєму майданчику проти однієї з найкращих команд міста Харкова, при цьому переможцями з цього змагання вийшли краматорівці, які довели цим свій високий клас гри».

ПЕРША ПОЖЕЖНА КОМАНДА

Черговою сенсацією з історії Краматорська дорадянського періоду стала випадкова знахідка в травні 2002 року унікальної фотографії особового складу нашої першої пожежної команди.

Так вже вийшло, що, не залишивши на батьківщині помітного сліду, давнє минуле Краматорська знайшло свій притулок на полицях столичних архівів і державних бібліотек. Вічність поглинула століття, і в землі знайшли свій спокій очевидці. Коли ж настала пора з'явитися істині, місто пригнічено мовчало: все давним-давно було просто забуто. Щоб змусити час знову заговорити, краєзнавці змушені були

вирушати до Києва, Харкова, Москви і Санкт-Петербурга.

Одна за одною були знайдені відповіді на багато питань. Стало відомо, хто населив навколишні землі, як і чому був заснований Краматорськ, коли в нашому краї з'явилися перша церква, лікарня, школа, виріс завод і отримав розвиток спорт. Довго таємницею залишалася дата народження першої пожежної команди. Встановити цю дату — означало відповісти на питання: коли в Краматорській остаточно утвердилася цивілізація. І ось сталося диво: розгадка виявлена. Її шукали за тридев'ять земель, а вона чекала свого часу поруч — в селищі Новий Світ.

На Донбасі пожежні здавна були в пошані

Кінець XIX століття увійшов в історію півдня Росії стрімким припливом іноземних капіталів, відкриттям нових вугільних шахт, металургійних і машинобудівних заводів-гігантів. На рубежі століть на сході сучасної України вже існували 18 великих підприємств. Тільки 3-4 з них були «російського» походження, решта — дітище іноземців.

На підприємствах і шахтах Донбасу загорання були звичайним явищем. Досить часто необережне поводжен-

ня з вогнем було причиною пожеж і в робітничих селищах. Як наслідок — значні збитки, які несли заводчики. У кого були гроші, створювали пожежні команди і не шкодували коштів на їх утримання. Служба пожежного була небезпечною, але почесною.

Відомо, що заводоуправління Новоросійського Товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва в селищі Юзівка (нині Донецьк) докладало великих зусиль, щоб надати

містечку вид упорядкованого міста та запровадити в ньому належний порядок. Прикладом благородного прагнення панів-фабрикантів перетворити Юзівку на європейське містечко служила чудова пожежна команда, яка існувала тут вже в 1896 році. Її утримання цілком забезпечувало заводу управління Товариства.

До боротьби з ненавмисним вогнем, в принципі, була готова вся Юзів-

ка. Завод Новоросійського Товариства надавав в оренду бажаючим земельні ділянки під садиби. Згідно з договором, орендатор, крім іншого, повинен був «иметь и содержать в полной исправности один из пожарных инструментов». Завдяки цьому кожен житель при необхідності ставав добровільним пожежним. Нічого не скажеш: за розумом жили предки нинішніх донецчан.

...А НАШІ ТИМ БІЛЬШЕ — ВОНИ ГРАЛИ В ФУТБОЛ

Акціонери Краматорського Металургійного Товариства змогли дозволити собі таку розкіш, як пожежна команда, значно пізніше. Краматорський завод відкрив свої двері в 1896 році. Понад десять років його робота залишалася збитковою. У 1908 році правління призначило директором-розпорядником поляка Людвіга Гужевського. З цього часу на підприємстві намітилося економічне зростання, а в 1911 році КМТ вперше отримало прибуток. Настав час фінансового благополуччя.

У першій половині 1912 року в житті Краматорівки відбулися дві примітних події. Перша — зі сфери спорту. Харківський губернатор дозволив заснувати в нашому селищі Краматорське спортивне товариство. Ініціювали створення КСТ три службовця Краматорського заводу: австрієць Карл Вюрфель, німець Оскар Шульце і норвежець Нільс Тамбс. 15 травня (ст. ст.) 1912 року було офіційне відкриття дій КСТ. Завдяки йому в Краматорівці з'явилася футбольна команда, був побудований перший стадіон.

Як з'ясувалося, друга важлива подія відбулася тижнем раніше — 9 травня (ст. ст.) 1912 року. Це про нього повідала згадана вище фотографія, виявлена в домашньому архіві Тамари Антонівни Клименко — відомої багатьом краматорчанам вчительки з 45-річним стажем.

Унікальність знайденого фотодокумента неможливо переоцінити. Це велика світлина, на якій представлені фотопортрети 34 членів пожежної команди Краматорського Металургійного Товариства на чолі з її начальником — Я. Кобилинським. Під кожним портретом — ініціал імені та прізвище пожежного. У центрі художньо оформленої роботи невідомий фотомайстер помістив три абсолютно незрівнянних знімки. На одному — пожежний повіз із помповим насосом. На іншому — теж повіз, але призначений для перевезення пожежних до місця пожежі; на ньому укріплений прапор пожежної команди КМТ. На третьому фотограф закарбував загальний вигляд дерев'яної будівлі з відчиненими воротами, в якій містився весь рухомий склад команди — близько 10 різних по-

возів. Треба думати, за кадром залишилися каланча і стайня.

Колективну світлину краматорських пожежних автор знімка супроводжував поясненням, що саме по собі майже безприкладний випадок в дорадянській історії Краматорська. Напис свідчив: «В пам'ять Годовщини першого празника Пожарной Команды Краматорского Метал. О-ва». Далі слідувала дата — 9 травня 1913 року. Ці слова, очевидно, слід розуміти так: 9 травня 1913 року фотограф закарбував бравих пожежних з нагоди річ-

ниці створення пожежної команди на заводі КМТ. У тому, що до травня 1912 року на заводі виникали пожежі і було кому їх гасити, сумнівів бути не може. Однак зараз уже ясно: в травні 1912 року, за рішенням правління КМТ, була створена і прекрасно екіпірована пожежна команда, яка виїжджала на пожежі як на самому заводі, так і в селищі. З такої нагоди у пожежних і відбулося перше свято. З чого випливає, що перша пожежна команда в Краматорську була сформована 9 травня (ст. ст.) 1912 року.

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ

Вони не думали про славу — вони сумлінно виконували свою нелегку і небезпечну роботу. Але що ми знаємо про тих, найперших?

У травні 1913 року майже половину особового складу пожежної команди склали іноземці, судячи з прізвищ — в основному, поляки. На базі заводської пожежної команди був створений перший в історії Краматорівки духовий оркестр. У начищених до блиску касках, із такими самими інструментами в руках пожежні гордо сиділи по вихідних і святкових днях на естраді в заводському саду, радіючи публіку звуками маршів і вальсів.

У пожежній команді перебували відразу 4 активіста Краматорського спортивного товариства. Так, міщанин міста Лодзь пожежний Оскар Робертович Шульце був одним із трьох засновників КСТ. 15 травня 1912 року товариші обрали Оскара віце-головою Товариства. Його земляки — Ало-

ізій Лібіш і Ксаверій Ульріхс — увійшли до комітету КСТ першого складу. Втрьох із Станіславом Тачановським вони були членами першої офіційної футбольної команди Краматорівки.

Коли відбулася Лютнева революція в Росії, політичні переконання розвели двох краматорських пожежних по різні боки барикад. Рядовий Яків Анікеев виявився більшовиком. 21 березня (ст. ст.) 1917 року його обрали заступником голови першої Краматорської Ради. Після Жовтневого перевороту російських більшовиків Краматорівка відзначилася: вищий орган влади в селищі став іменувати себе Краматорським Раднаркомом. Очолив його Микола Шкадінов. Комісаром фінансів був Годованник, а Якова Анікеева призначили комісаром харчування. Помер він в роки громадянської війни.

На відміну від Анікеева, начальник пожежної команди Я. Кобилинський в березні 1917 року став членом

так званого Громадського комітету. В його складі були меншовики, каде-ти, словом — вся селищна опозиція. Більшовики тоді перемогли: Громадський комітет в Краматорівці був розпущений, всі його члени ніби канули в Лету. Однак фото пожежної команди 1913 року вперше дало нам можливість побачити одного з тих, хто безуспішно протистояв краматорським більшовикам у бунтівному 17-му.

...Про пожежного Семена Перепелицю ми знаємо, що він був родом

із сільця Петрівського — нинішньої Старої Петрівки. Спочатку він, потім його дочка, а потім і внучка дбайливо зберігали унікальну світліну пожежної команди КМТ. Берегли для нинішнього покоління краматорчан, для поколінь прийдешніх. Жоден інший документ не дозволив би повернути час назад і побачити тих, хто жив та оберігав наших земляків від вогню на початку ХХ століття. Таке диво змогла подарувати нам тільки стара фотографія.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Через кілька років після того, як був написаний цей матеріал, в фондах Музею історії міста Краматорська була виявлена фотокопія цікавого документа. Це був «Устав пожарной команды и ее обязанности», підписаний директором-розпорядником заводу Краматорського Металургійного Товариства Ф. М. Штепаном і затверджений окружним інженером Харківсько-Полтавського гірничого округу А. Абраамом.

Згідно зі статутом пожежна дружина заводу КМТ складалася з 50 осіб. Вона поділялась на 5 загонів: чотири насосних і один — сокирників і лазильників. Інвентар пожежних був досить скромним і нехитрим: повози, насоси, бочки, драбини, сокири, багри та ін. Команда, призначена для обслуговування великого насоса, наприклад, складалась з командира, брандсбойника і вісьмох осіб прислуги.

На підставі правил гірничої інспекції, до пожежної дружини по-

винні були входити всі службовці, майстри та робітники заводу в кількості, що була потрібна відповідно до комплекту. Таким чином, пожежна команда заводу КМТ не була професійним формуванням. За навчання або гасіння пожежі в робочі години пожежні отримували свою заводську зарплату; в неробочі ж години — як за надурочно відпрацьований час в майстернях. За непокору правилам даного статуту винні піддавалися штрафу, виключенню з дружини і, в залежності від ступеня вини, звільненню із заводу.

Члени пожежної дружини були зобов'язані за сигналом і по тривозі негайно з'явитися на місце збору. Сигнал до збору подавався триразовим заводським гудком.

Статут пожежної команди заводу Краматорського Металургійного Товариства був підписаний 6 серпня 1906 року.

ФУТБОЛ–ЛІГУ ДОНБАСУ ЗАСНУВАВ АВСТРІЄЦЬ... З КРАМАТОРІВКИ

Перед вами дивом уціліла фотографія, якій близько 100 років (див. фотовставку «Вид на Язиківське селище і паровий млин братів Шульц»). На ній — центральна частина Краматорівки: ближче до нас — селище, а вдалині — завод КМТ. Унікальний знімок! Він свідчить, наскільки малим залишався наш Краматорськ в дорадянську епоху. Так от уявіть: вже в ту пору тут вирувало спортивне життя, і про нього повідомляла навіть столична преса Росії. Тоді організований спорт взагалі був великою рідкістю, а в Краматорівці... У 1912 році заводчани заснували спорттовариство, а 5 років потому виграли першість Донбасу з футболу. 1917 рік, більшовики, революція ... Для любові і видовищ, так би мовити, вони на заводі не стали.

П'ять років як в Російській імперії закінчилася перша в її історії революція. Пройде стільки ж — і вдарить нова, Лютнева, трохи згодом прийде Жовтневий переворот. А напередодні усіх цих подій імперія загрузне в Першій світовій війні... Все це буде потім. Ми ж повернемося назад — в 1912 рік. На пероні вокзалу станції Краматорська нам призначив побачення Карл Вюрфель. Здається, ви вже з ним знайомі? Сьогодні він обіцяє нам коротку

екскурсію. Подібної раніше не траплялося, так що ми удостоєні честі бути першими. Екскурсія присвячена початку краматорського спорту.

Вона, так би мовити, на любителя. Якщо комусь більше до душі комедіанти, завітайте до театру «Ера» — це поруч, до того ж там нині прем'єра. Ми ж зробимо невелику прогулянку в ...Вибачте, а ось і сам Карл. Guten Tag, Herr Wurfel!

...15 травня 1912 року тут, в селищі, відбулися перші збори членів Краматорського Спортивного Товариства. Його заснували австрієць Карл Вюрфель, німець Оскар Шульце і норвежець Нільс Тамбс — службовці заводу Краматорського Металургійного Товариства. Ці троє панів увійшли до складу комітету КСТ, зайнявши три ключові посади: голови, віце-голови і капітана спортивної команди відповідно. Скарбником обрали прусського підданого Станіслава Тачановського, а завідувачем господарчою частиною — австрійського підданого Йосипа Коула.

«Засилля» іноземців у керівництві КСТ було цілком зрозумілим — інтерес до спорту спочатку проявляли, в основному, вони. Ніякої дискримі-

нації — соціальної або національної — Статут товариства не містив. Допуск у члени КСТ враховував, правда, вік, не міг бути наданий учням, нижнім чинам, юнкерам, які перебували на дійсній військовій службі, а також позбавленим прав у суді. В принципі ж, членом КСТ міг стати будь-хто — навіть селянин. Наприклад, секретарем комітету КСТ першого складу (1912 р.) обрали міщанина міста Маріуполя Костянтина Волошинова, а кандидатом в члени ревізійної комісії — селянина м. Короча-Олексіївка Курської губернії Федора Сухомлинова. Так в документах. Про те ж, як було насправді, розповідали старожили: іноземці нібито не допускали в КСТ майстрових із числа місцевих, у всякому разі, попервах.

У 1912 році за р. Казенний Торець, поблизу Петрівського маєтку, де жив директор-розпорядник заводу КМТ, був облаштований спортивний парк. Він став результатом невтомної діяльності голови комітету Краматорського Спортивного Товариства Карла Вюрфеля. Кількість членів КСТ за перший (неповний) рік його існування досягла майже 70 осіб. Це був успіх Карла. Крім того, у Товариства з'явилося рухоме і нерухоме майно на загальну суму близько 1 500 рублів. Рухоме становили членські значки, футболки («сорочки футбольні»), інший дрібний інвентар. Але головне — це спортивний парк товариства.

Парк огородили «глухим» парканом (дошки впритул), біля воріт поставили будку з написом: «Каса». На території парку побудували будинок, буфет, обладнали тенісні майданчики

і, звичайно ж, футбольне поле. Навколо останнього спорудили бар'єр, встановили лавки для публіки. Для будівництва парку КСТ був запрошений підрядник Києнський. Парк охороняв сторож. Його платня — майже 22 рубля на місяць. По суті, парк КСТ був справжнісіньким стадіоном у сучасному розумінні цього слова. Причому це був перший краматорський стадіон, побудований в 1912 році. Для тих, хто особливо цікавиться, уточню: футбольний майданчик Краматорського спортивного товариства перебував на місці нинішнього тренувального поля в Саду Бернацького, поруч зі стадіоном «Авангард».

Для зручності проходу до парку КСТ з боку станції і Заводського селища (нині — селище Старо-Поштове) — в тому ж році через Казенний Торець побудували спеціальний міст. Ходили по ньому тільки в дні тренувань або футбольних матчів, коли до Краматорівки приїжджали команди із сусідніх селищ або міст: Юзівки, Бахмута, Луганська, Слов'янська, Костянтинівки, Дружківки. З обох кінців до мосту приставляли тоді зручні дерев'яні сходи. Є вони — прохід забезпечений, а немає їх — і міст недоступний. Він — власність КСТ. Його вартість — близько 122 рублів. Більше 80 з них пожертвували приватні особи.

У 1912 році футбольна команда КСТ приймала у себе гостей, проводила матчі на чужих полях. Скільки відбулося ігор — невідомо. Ми тільки знаємо, що товариство витратило гроші на придбання призов, замовляло в друкарні Котлярова (ймовірно, в Слов'янську) афіші. Звіт комітету про

діяльність в 1912 році свідчить: проведені матчі «дали» товариству чистий прибуток близько 40 рублів. Це порівняно непогана сума, якщо врахувати, що робітникам за будівництво того ж моста через Торець, наприклад, заплатили 30 руб., а футболка коштувала 1,7 руб. Зрозуміло, вся ця затія із заснуванням КСТ виявилася б просто мрією, якби не фінансова підтримка заводу КМТ: на будівництво спортивного парку його правління виділило кругленьку суму — 2 000 рублів.

Ось таким виявився перший спортивний рік в історії дореволюційної Краматорівки. В той же рік вся Росія дізналася про спортивне життя в нашому селищі. Про це потурбувалася редакція журналу «Русский Спорт». Він сповістив читачів, що 17 червня 1912 року в Краматорівці відбулися змагання з бігу на 100, 400 і 800 метрів. Цю дату, мабуть, слід вважати днем народження легкої атлетики в нашому місті. Крім цього, краматорчани можуть пишатися ще одним фактом: на початку ХХ століття свою ходу по Донецькому краю великий теніс розпочав саме з Краматорівки та Юзівки. Про це «Русский Спорт» повідомив у грудні 1912 року.

...9 лютого 1913 року відбудеться чергове зібрання членів КСТ. На ньому будуть частково оновлені комітет і ревізійна комісія (в останній з'явиться бельгієць Фернанд Дьє). Завгоспом збори призначать міщанина міста Слов'янська Захарія Путятіна.

Вюрфель збере членів Товариства і в останній день зими — 28 лютого. На цей раз він відвітує перед ними про діяльність комітету в минулому році,

нагадає їм про найбільш яскраві спортивні події минулого сезону, поділиться планами на майбутнє. Карлу буде чим похвалитися — результати його роботи, були для всіх очевидні, тому збори затвердять звіт беззастережно.

5 березня звіт КСТ за 1912 рік у двох примірниках представлять в повітове поліцейське управління, а звідти, відповідно до Статуту, прямо відішлють Харківському губернатору. Тут вийде маленьке непорозуміння. Виявиться, що звіт спрямують губернатору з порушенням статуту КСТ: слід було подавати не через повітового справника, а безпосередньо губернатору. Що ж, статут є статут, і його необхідно виконувати в точності. В губернській канцелярії «винним» не стануть дорікати, «читати» їм настанови, щоб потім покласти звіт губернатору на стіл, — ні, його відішлють назад, вказавши лише причину повернення. Канцелярська тяганина зрозуміла: поки документи будуть трястися в поштовому вагоні по дорозі до Краматорської, а потім назад до Харкова, із жандармського управління канцелярія зажадає відомості «про політичну благонадійність» всіх без винятку осіб, чиї прізвища опиняться в супровідному листі з Краматорівки. Незримо, однак всюдиусуще око «охранки» не довіряло нікому — ні чужим, ні своїм. Для членів безневинного спортивного товариства винятку не буде. «Пильнуй!» — такий закон ревнителів безпеки будь-якого державного ладу. Будь-якого! Так має бути, хоча К. Вюрфелью знати про це зовсім не обов'язково. Та він і не дізнається.

Створення КСТ поклато початок спортивному життю не тільки в нашому селищі, але й, до певної міри, стимулювало його розвиток в цілому в краї. Навесні 1913 року в сусідній Костянтинівці відбулося об'єднання товариств, подібних КСТ, у футбол-лігу Донбасу. Заслуга створення Ліги належала лідеру Краматорського спортивного товариства Карлу Вюрфелю, а головою її став представник Дружківки — якийсь Дрейман. Завдяки цій обставині ім'я «об'єднувача» Вюрфеля

заслужено вписано в історію спорту Донецької області.

Важливо, що і сьогодні, в 2018 році, найкращі футбольні традиції продовжуються. Футбольний майданчик Краматорського спортивного товариства має сучасний вигляд: штучне покриття, освітлення, лави для уболівальників. Футбольні пристрасті тут вирують незалежно від пори року. Майданчик є тренувальною базою краматорського ФК «Авангард», який і сьогодні продовжує краматорську футбольну славу.

УВАГА, ЗНІМАЮ!

КРАЩЕ ПОБАЧИТИ, НІЖ ПРОЧИТАТИ

Перед фотографами краматорчани, безумовно, у неоплатному боргу. В усякому разі, ті з них, хто любить це місто і небайдужі до його минулого. Говорячи так, я, звичайно ж, маю на увазі найперших краматорських фотографів, а також їх внесок у збереження нашої історичної пам'яті.

На жаль, життя дореволюційної Краматорівки не спонукало когось з тодішніх писак на створення, скажімо, епохального роману або скромної повісті, які вичерпно відповіли б на питання, що собою являли селище, його заводи і тутешні мешканці. Пощастило Москві: її прославив Володимир Гіляровський. У книзі «Москва і москвичі» з непідробною любов'ю і неймовірним старанням він відбив дивовижну своєрідність Першопрестольної, побут і звичаї її жителів. В історичному плані і понині популярна праця «короля репортерів» — джерело безцінних відомостей, адресованих любителю московської старовини. Селище ж біля станції Краматорська... Воно не вражало розмірами, не мало пам'яток, що заслуговують на увагу і, напевно, здавалося сучасникам втіленням глухої провінції і невимовної нудьги. Що вже говорити, якщо сам

Антон Чехов виніс один раз невтішний вирок про Краматорівку: «Тут задуха, вугільний запах і півтори години очікування». Знавець таїнств людської душі повідомив про це в листі рідній сестрі... Але що нам з того? Запахом вугілля просочений весь Донбас — наша Батьківщина. Письменник же підкреслив реальність. Мабуть, вона була така — наша Краматорка. І все-таки доводиться шкодувати, що Антон Палич залишив нам лише цей короткий відгук. Як пишалися б ми тепер іншими подробицями! Не судилось...

У зв'язку з цим слід радіти тому, що десятки років потому місцеві історики розшукали людину, що живе далеко звідси, яка побажала поділитися своїми спогадами про старе селище, де пройшли її дитинство та юність, де вона жила до середини 20-х рр. Це, мабуть, єдине і досить докладне свідчення очевидця, котрий відродив за допомогою пам'яті і пера фрагменти порядком забутого минулого. Ім'я автора — Олександр Будніков.

Але це буде потім. А спершу забуто, що загрожувало Краматорівці, на щастя, запобігли майстри фотокамери, які жили тут на початку ХХ століття.

2016–2018 РР. — ПЕРІОД АКТИВНОГО РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ МІСТА КРАМАТОРСЬК

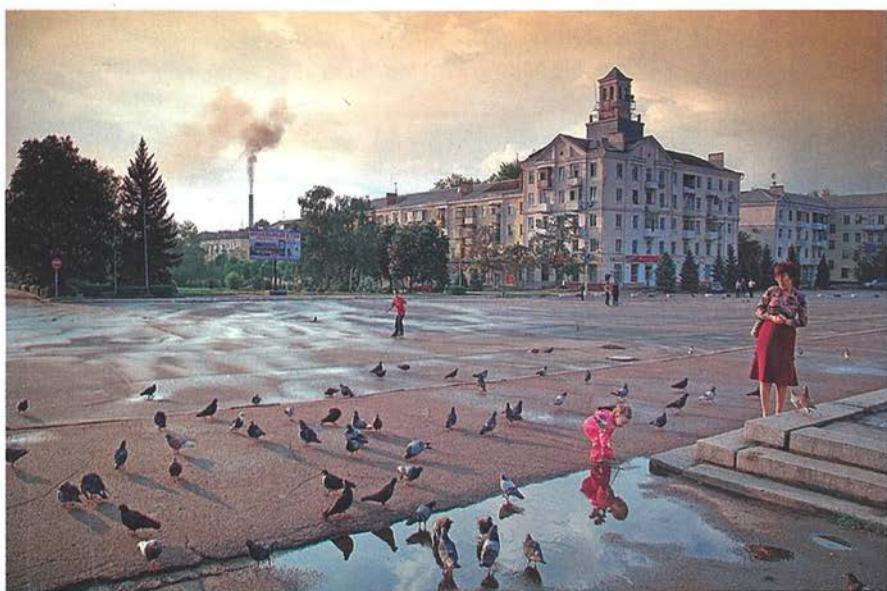
У 2014 році завершено реконструкцію залізничного вокзалу ст. Краматорськ. Побудований у 1952 році вокзал максимально зберіг архітектурний стиль.

Палац культури і техніки НКМЗ. Візитівка міста.

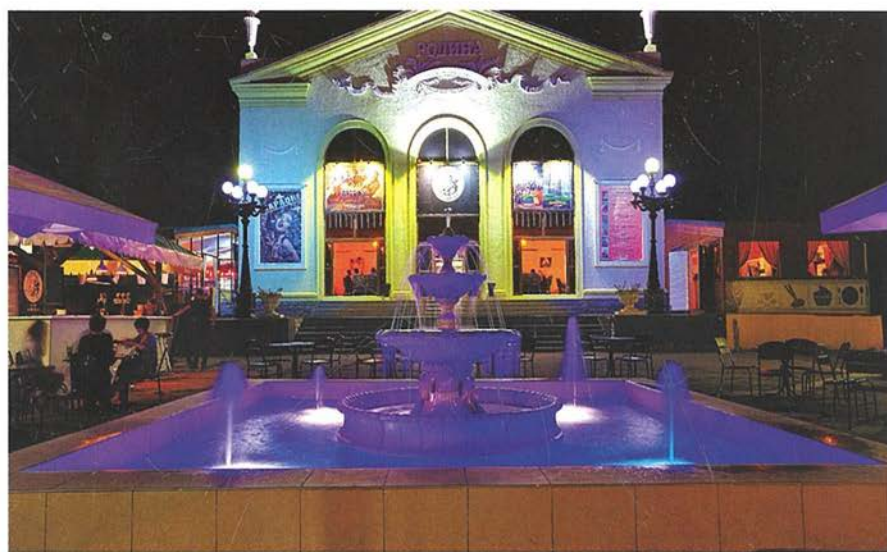
*Улюблене місце скейтбордистів та бемерів. Молодь Краматорська —
надія і майбутнє.*

Центральна площа міста. Сьогодні має назву — Площа Миру.

Найбільший міський фонтан у сквері Профспілок.

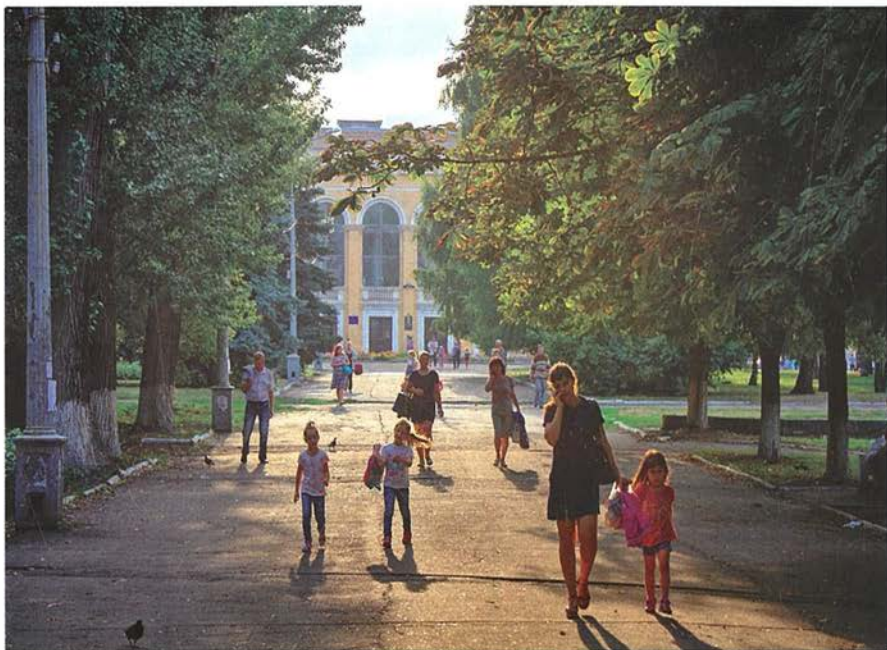
В 2016 році площу перед кінотеатром «Родина» прикрасив мальовничий фонтан.

Вид на промисловий центр міста Краматорськ.

Старе місто. Привокзальна площа.

Алея перед ПК ім. Бикова, Старе місто.

Активні пенсіонери Краматорська висадили в сквері біля ПК ім. Бикова алею з 30 екзотичних дерев — катальпи чудової.

Капітан команди ФК «Авангард» Віталій Собко дякує краматорським вболівальникам за підтримку. Команда гідно представляє Краматорськ в матчах Першої Ліги України з футболу.

Нова хвиля розвитку дворового футболу — Ліга шкільного футболу. В порядку експерименту в Краматорську на базі шкіл, де відкриті майданчики зі штучним покриттям, були сформовані секції з футболу. Проект був реалізований Донецькою обласною Федерацією футболу України за підтримки народного депутата Максима Єфімова.

*Щорічна патріотична «Хода вільних людей».
Вперше відбулася у 2014 році.*

*Історична подія 2016 року — грандіозний концерт гурту «Океан Ельзи»
на стадіоні «Авангард». Глядачами дійства стали майже 50 тисяч меш-
канців та гостей Краматорська.*

Старт першого в Донецькій області марафону. 23 вересня 2017 року Краматорськ став місцем наймасовішого бігового заходу в історії Донецької області, зібравши близько 2500 атлетів з різних міст України. Організатором яскравого спортивного заходу виступила ГО «Наш Краматорськ».

З нагоди проведення футбольного чемпіонату Європи 2016 року в сквері Профспілок вперше було відкрито фан-зону для вболівальників.

3 вересня 2016 року — початок нового життя найстарішого парку міста. Перший етап реконструкції Саду Бернацького: було замінено тротуари, облаштовано освітлення, прокладено територією парку вело-маршрут, збудовано кілька спортивних майданчиків. Реконструкція триває, краматорчани чекають на оновлені набережні.

MEGA children`s DAY в Саду Бернацького. До Дня захисту дітей народний депутат України Максим Єфімов та ГО «Наш Краматорськ» спільно з партнерами, небайдужими до долі міста, щорічно дарують дітям свято.

У 2017 році зусиллями СКМЗ колишня адміністративна споруда стадіону в Саду Бернацького була відновлена та перетворена у сучасний Авангард-Хол. Прекрасна і дуже романтична на вигляд будівля відразу набула популярності серед краматорчан і гостей міста як один із його культурних центрів. У грудні 2017 року вперше в Донецькій області тут відбувся інклюзивний бал «Країна Надії».

Квітень 2018 року — початок будівництва набережних в Саду Бернацького.

Селище Біленьке. Мальовничий краєвид.

Вул. Білянська, селище Стара Петрівка. Одна з найстаріших вулиць міста.

Старе місто, літо 2016 року. Вул. Солонії Крушмельницької до сьгодні зберегла стару бруківку.

Повірте, якби О. Будніков володів навіть талантом Гіляровського, йому і тоді не вдалося б передати нам в повній мірі точне уявлення про тодішнє селище — у кожного з нас воно було б своїм, що не відповідає дійсності. Фотографи ж донесли нам істину. Завдяки кільком десяткам уцілілих світлин, що зберігаються в міському Музеї історії, заводських музеях Краматорська та приватних зібраннях, ми знаємо, як вони виглядали: вокзал, селище, заводи, які жили тут люди — предки багатьох краматорчан. Словом, маємо той випадок, коли краще один раз побачити, ніж сто разів прочитати чи почути.

Ім'я дійсно першого краматорського фотографа, здається, відверто закоханого в тутешнє селище, дізнатися нам так і не вдалося. Виконані ним панорамні знімки різних частин Краматорівки — дивовижно красиві світло-коричневі фотографії — відносяться, судячи з усього, до періоду 1906–1907 рр. Одна з них — село Білянське (див. фотоставку «Село Білянське (територія сучасного Краматорська)»). Унікальність цих знімків полягає, перш за все, в тому, що невідомий фотограф, немов спеціально для нас — майбутніх краматорчан, здогадався зняти види селища послідовно, з півдня на північ, як би запрошуючи нащадків здійснити екскурсію по Краматорівці. Такою на початку ХХ століття її бачили з вікна поїзда пасажирів, що їдуть з Дружківки до Слов'янська. Був ще знімок загального вигляду селища. Оригінал його не зберігся, але копію можна побачити в експозиції Музею історії міста.

Послідовником автора згаданих фотографій став службовець заводу Краматорського Металургійного Товариства — начальник ливарного цеху В. І. Форст (чех за національністю). Відомо, що В. Форст вже в березні 1914 року жив і працював у Краматорівці. Його квартира знаходилася в одному з так званих «червоних» будинків, а точніше — в 3-поверховому будинку № 3, що здіймався біля будівлі театру-кінематографа «Ера». В цьому будинку традиційно селили неодружених іноземців — інженерів, техніків, конторників. Форст був, що називається, у жителів селища на прикметі. Як же! Мало того, що іноземець і займав значну посаду, та до того ж був ще й неодружений. Пройдуть роки, Форст давно вже покине Краматорівку, а дехто назавжди збереже в пам'яті таку деталь: начальник ливарного був по вуха закоханий в Настуню Лукомську, артистку місцевого драмгуртка. А ще він був пристрасним фотографом-любителем. Таким його запам'ятали старожили. Форст любив знімати завод КМТ. І знімав його до самого від'їзду на батьківщину на початку 20-х рр. ХХ ст.

Через багато років, в кінці 80-х, пошта доставить до нашого міста об'ємний конверт, адресований музею. Якими ж будуть подив і радість співробітників, коли вони виявлять кілька старовинних фотографій з видами Краматорівки і заводу КМТ. Це були знімки, виконані Вітольдом Форстом. З Чехословаччини в дар місту їх прислали його нащадки. А могли ж просто викинути... Що тут скажеш — Європа!

ПОРТРЕТ БАЖАЄТЕ?

У селищі, мабуть, не було квартири або будинку, де на стіні в одній з кімнат не висіла б фотографія в темній дерев'яній рамці. Проводжали в армію новобранця — йшли до фотографа, вінчалися — по дорозі з церкви до нього ж. Траплявся ювілей, товариші по цеху бажали подарувати начальнику на пам'ять світліну — причин зніматися було багато. Так хто ж першим став виготовляти в селищі фотопортрети краматорчан?

У Слов'янську і Бахмуті фотоательє з'явилися набагато раніше, ніж у нас. Жителі Ясногірки, Біленької, Шабельківки відправлялися, як правило, до слов'янського фотографа. Спочатку — до Гленцнера, пізніше — до Щербина. На віз — і вперед! Красноторцям або малотаранівцям зручніше було їздити до фотографа в селище Гаврилівку, поблизу станції Дружківка. Краматорчани, петрівчани і біляни обирали маршрут по грошах і настрою. У сусідні міста вони добиралися потягом — благо, вокзал був поруч. Але ось настав день, коли і в самій Краматорівці відкрився заклад, що полюбився народу.

У різні роки дорадянського періоду в селищі професійно працювали три фотографа. Вони мали все необхідне: приміщення, фотокамери, відповідний реквізит — крісла і декоративні підставки, художньо оформлені драпірування для тла тощо. Щоб підкреслити свою солідність, вони замовляли у великих містах у відомих літографів спеціальні красиві картонки — паспарту. На таку картонку фотограф наклеював

виконаний ним «кабінетний» портрет клієнта. Під знімком зазвичай красувалося позолочене прізвисько майстра. Обслуговування завжди по вищому розряду. Селяни, конторники і каталі, увійшовши в приміщення ательє, чули незмінно привітні слова: «Портрет изволите? Как прикажете!».

Судячи з досить мізерних даних, першим краматорським фотографом-профі був якийсь В. Лісовський. Про нього самого — жодної відомості. Та й знімків зі словами: «Фотография В. Лисовского. Краматорская, Харьк. губ.». Ймовірно, фотоательє В. Лісовського з'явилося в селищі на початку ХХ століття й існувало недовго.

Не менш загадкова й особистість Яна (Івана) Яковича Порука — ще одного краматорського фотографа дожовтневої пори. Ян був родом з Крауклінської волості Венденського повіту Ліфляндської губернії. Лютеранин. У 1904 році він вже був жителем Краматорської. Працював службовцем у доменному цеху заводу КМТ, а крім того — захоплювався фотографією. Відомі виконані ним портрети робітників і службовців доменного і ковальського цехів. Почавши працювати на Краматорському заводі, Ян вирішив назавжди пов'язати свою долю з нашим селищем. Купив ділянку землі біля Бахмутського мосту, на краю Поштового селища, побудував будинок (до речі, частково зберігся до сьогодні) і оселився в ньому з дружиною Параскевою і двома синами. Згодом Порук залишить завод і всього себе присвятить фоточаклунству. Його ко-

леги десь в Одесі чи Харкові, напевно, доб'ються більших, ніж він, успіхів у мистецтві художнього фотопортрета. Однак уцілілі знімки дозволяють судити, що Ян Якович теж був прекрасним майстром.

Як складалася доля краматорського фотографа-портретиста № 2 пізніше, люди давно забули. Старожили розповідали мені, що вона його не балувала. Стверджували, ніби в 30-ті рр. Яна Порука та його старшого сина репресували. Молодший син загинув у роки війни: від прямого попадання в їхній будинок бомби (або снаряда) обрушилася стіна і поховала під собою хлопця. А далі — забуття. І тільки старі фотографії в альбомах краматорчан із прізвищем незнайомого фотографа. Спасибі тобі за пам'ять про предків, Ян Порук!

Справжнім професіоналом-фотографом можна назвати Івана Онисимовича Семикозенка. Популярність його фотоательє серед краматорчан була беззаперечна. І це не дивно: талант йому дарував сам Бог, а майстерність стала наслідком виняткової відданості улюбленій справі і багаторічній практиці.

Він народився в 1855 році на Катеринославщині. Навчався на іконописця. Але стати довелось фотографом. Тоді це було модне віяння.

У наші краї І. Семикозенко приїде вже будучи першокласним майстром. Спочатку він оселиться в селищі Гаврилівка (нині в межах Дружківки) при заводі Донецького Товариства, а через кілька років придбає собі будинок в селищі Поштовому, біля ст. Краматорська, і все життя проведе тут. Його фо-

томайстерня перебувала тут же — на подвір'ї, в дерев'яній будові. Не стане Івана Онисимовича в 1937 році. Однак на відміну від колеги Порука він помре своєю смертю.

По стопах Івана Семикозенка пішов й один з його синів — Василь. Фотографія теж стала для нього професією. Правда, це було вже в післяреволюційні роки. Фотоательє «Рекорд» Василя Семикозенка знали всі краматорчани: зробити знімок на пам'ять заходили до нього і торговки з Базарного, і члени райпарткому. Коли розгорнулося грандіозне будівництво нового заводу — «Крамашбуду» — і до Краматорська став частенько навідуватися нарком важкої промисловості Серго Орджонікідзе, то до Василя нерідко надсилали автомобіль — треба було терміново їхати знімати на прохання наркома об'єкти, що зводяться: той відвозив фотографії до Москви — говорили, показувати Сталіну.

У 30-ті рр. людина з фотоапаратом в Краматорську стала звичайним явищем. Про це свідчать численні аматорські знімки, які зберігаються в багатьох сімейних архівах. Ще в кінці 20-х з'явилася навіть секція ОДСФК — Товариство друзів радянського фото і кіно. Але першими були все-таки Лісовський, Порук та Семикозенко. Сьогодні завдяки їм ми маємо рідкісну можливість бачити людей, що жили на цій землі на початку минулого століття. Вони на світлинах немов живі. І при погляді на старі фотографії здається, що це буквально вчора Іван Семикозенко промовляв такі знайомі слова: «Увага, знімаю!».

1918 РІК, УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВАРТИ КРАМАТОРСЬКОГО ЗАВОДСЬКОГО РАЙОНУ

Цей розділ присвячений невідомій сторінці в історії міста Краматорська. У ньому висвітлена тема, яка багато десятиліть залишалася за межами досяжності рядових істориків і краєзнавців, і, як наслідок, була недоступна всім, хто цікавиться минулим рідного краю.

Сьогодні це може когось здивувати. Але ті, хто жив і займався пошуковою та дослідницькою роботою в радянські часи, знають: документи, що стосуються цієї теми, зберігалися в архівах під грифом «таємно». У тих, хто намагався її розробляти, шансів побачити свою працю надрукованою практично не було. Але, що найстрашніше — тому, хто ризикнув узятися за неї, загрожувало неминуче звинувачення в пропаганді українського буржуазного націоналізму, з усіма, як то кажуть, наслідками.

Після безславного краху КІРС і здобуття Україною державної незалежності заборона на цю тему була знята. Хоча до

сьогодні вона так і не стала предметом пильної уваги й підвищеного інтересу з боку істориків Донеччини. В цьому сенсі Краматорськ не був винятком. Але настав час, і відтепер ще одна таємниця з минулого нашого міста буде розкрита.

Йтиметься про період першої окупації Краматорська, яка тривала з квітня по листопад 1918 року. Донедавна ми про нього практично нічого не знали. Було лише відомо, що в той час в Краматорській з'явився і був дислокований австро-німецький військовий гарнізон, а доля правопорядку в робітничому селищі опинилася в руках посадовців Державної варти, яка уособлювала тут, на півдні Слобожанщини, владу Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.

І почнемо ми, мабуть, з азів. Без них виклад може здатися малозрозумілим і відірваним від подій, що відбувалися тоді в Україні.

АЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

29 квітня 1918 року Всеукраїнський селянський з'їзд обрав генерала Павла

Скоропадського гетьманом України. В своєму зверненні до українсько-

го народу гетьман проголосив створення Української Держави. Зірка Української Народної Республіки закотилася, а її уряд — Центральна Рада — став надбанням історії.

16 травня того ж року газети опублікували закони про тимчасовий державний устрій України, в яких були оголошені права та обов'язки «козаків і громадян Української Держави». В той же день почалося формування підрозділів Міністерства внутрішніх справ. Воно повинно було забезпечити захист прав і законних інтересів громадян нової держави.

Два дні потому гетьман затвердив Тимчасову постанову уряду Ф. Лізогуба про зміну діючих законів про міліцію та створення Державної варти.

13 серпня очільником Української Держави був затверджений Статут «Про організацію Департаменту Державної Варти». Директором Департаменту Державної варти був призначений П. Аккерман.

Головною метою цього правоохоронного органу була охорона існуючого в Україні ладу і територіальних громад, підтримка громадської безпеки та порядку, політичний розшук, оперативне придушення заворушень, заколотів тощо. Під наглядом охоронного апарату Української Держави опинилися державний кордон, питання громадянства, безпеки від вогню, виробництво, зберігання та продаж пороху та інших вибухонебезпечних предметів, шинки й трактирні заклади. Важливим завданням Державної варти була також охорона стратегічних підприємств і залізниць.

Структура Державної варти на місцях була продуманою і розгалуженою.

В повіті варта підпорядковувалася повітовому старості. Начальник варти повіту керував начальниками варти районів, на які була поділена сільська місцевість повіту. Начальник варти району в себе в штаті мав помічника, писаря і службовців канцелярії. Районним начальникам підлягали волосні. В межах кожного повіту були створені відділи Державної варти — повітовий (сільський), що включав волості та містечка з населенням до 30 тис. осіб, і міський. Варта поділялася на сільську (кінну) і міську (пішу). Окремо в структурі перебувала залізнична варта — вона підпорядковувалася безпосередньо центру. Відповідні функції були також покладені на кримінально-розшукову, повідомну, прикордонну варту, на агентів розвідувальних органів.

Однією з проблем, з якою зіткнулися державні органи Української Держави, виявилася проблема кадрів. За свідченням істориків, торкнулася вона й силових структур. Вихід був тільки один: тих, хто прагнув свідомо і чесно служити новій владі, працевлаштовували, не дивлячись на національність і колишнє місце роботи. На практиці це означало, що на службу в Державну варту, наприклад, нерідко приймалися колишні чини царської поліції та звільнені в запас армійські офіцери й унтер-офіцери. Рядові посади могли зайняти також особи, які раніше не служили, хоча таких були одиниці. При прийомі в канцелярію враховувався досвід роботи та рівень освіти. Принциповою була одна лише умова — кожний вартовий зобов'язаний був прийняти урочисту присягу на вірність Українській Державі.

«ПРАВДА» У ВИКЛАДІ СТАРИХ БІЛЬШОВИКІВ

Публікації та записи спогадів, присвячених подіям 1918 року в селищі біля станції Краматорська, можна перерахувати по пальцях. Їх авторами були в основному старі більшовики, які, як правило, були свідомими політичними кон'юнктуристами, здатними домислити і поприкрашати минуле, не забувши при цьому (ну, хто без гріха?) перебільшити свою участь в тій чи іншій події.

Автором першої такої публікації став активний учасник революційного руху в Краматорській Олексій Захарович Чекірісов. Його спогади вийшли друком в 1929 році в збірнику «Боротьба за Жовтень на Артемівщині». Олексій Чекірісов стверджував, що в місто Слов'янськ «німецько-австрійські війська» увійшли 18 квітня 1918 року. При цьому, коли саме «німецько-гайдамацькі війська» встановили свою владу в Краматорській, автор не уточнив (за даними істориків, це сталося 21 квітня — В. К.). Згадуючи події тих днів, він докладно розповів про випадок, який мав місце на заводі Краматорського Металургійного Товариства 21 травня 1918 року.

За словами Чекірісова, в цей день хлопчисько (очевидно, розсильний — В. К.) вкрав із німецького автомобіля цигарки. Піймавши злодюжку, шофер почав його бити. За винуватця інциденту заступилися робітники заводу. В результаті виникла бійка. Хтось із варти нібито пустив погolos, що робітники зробили спробу використати автомобіль в революційних цілях. У відповідь кінні гайдамаки зігнали майстрових на завод, куди «прибула й рота

німецьких солдатів під командою якогось князька». Надійшла вимога видати більшовиків. Відповідь робітників про те, що всі більшовики евакуювалися, не задовольнила гайдамаків. Пролунала команда: «Кожен п'ятий, виходь!» Шеренга не зворухнулася, але всі чудово розуміли: над кожним п'ятим нависла загроза розстрілу... Розправі запобіг головний інженер заводу Г. І. Бурка. Завдяки його перемовинам з німцями, робітники були врятовані, хоча й зазнали побиття нагаями.

Інших подій, пов'язаних з гайдамаками або службовцями Державної варти, автор статті «Краматорці під чоботом окупантів і білогвардійців» більше не згадував. Крім однієї — захоплення більшовиками влади в селищі 25 жовтня (за іншими джерелами 3 листопада — В. К.) того ж року.

План роззброєння варти був розроблений більшовицькою групою в складі 16 осіб. Три делегата, які були послані більшовиками для переговорів, переконали німецького коменданта селища зберігати нейтралітет гарнізону, що нараховував, за твердженням Чекірісова, 500 військовослужбовців. Не чекаючи повернення переговорників, інші о першій годині ночі роззброїли 55 вартових, заарештували начальника варти Ковалевського та його помічників.

Переворот завершився без крові та жертв. На наступний день під керівництвом краматорських більшовиків Державна варта на чолі з її начальником була роззброєна і в сусідній Сергіївці.

Серед подій тих днів пам'ять Олексія Чекірісова зберегла ще перестріл-

ку між петлюрівцями і білогвардійцями, що трапилася 21 грудня 1918 року. Тоді загін білогвардійців прибув до Краматорської з Дружківки. Петлюрівці з'явилися з боку Слов'янська. Перестрілка, що зав'язалася, завершилася, врешті-решт, нічим, після чого бійці двох загонів відбули — кожен у своєму напрямку. Цим незначним епізодом історія заводського селища періоду Гетьманату та Директорії благополучно завершилася.

Події 1918 року виявилися настільки швидкоплинними, що сучасники не встигли як слід у них навіть розібратися: вони розчинилися в минулому, немов пороховий дим у блакиті небес.

У 1957 році, напередодні чергової річниці радянської влади, старі більшовики Краматорська поділилися з читачами газети «Краматорська правда» спогадами про роки бурхливої молодості та спробували відновити в пам'яті хронологію боротьби за торжество своїх ідей в Краматорівці 1917–1919 рр.

Ось як повідомляв про період, який нас цікавить, член Краматорського ревкому І. Я. Дрожняк:

«У листопаді 1918 р., відповідно до шифрованої телеграми Харківського ревкому, Краматорський ревком організував активні виступи зі зброєю проти гетьманщини. Дуже оперативно була роззброєна та арештована гетьманська варта на чолі з Коваленко. Її відправили під конвоем озброєної міліції до Костянтинівки. Слідом за цим і німецькі збройні частини спішно відступили в бік Лозової».

Як ми переконалися, один з ветеранів революційного руху забув справжнє прізвище начальника Дер-

жавної варті в Краматорській. І все ж таки — Ковалевський чи Коваленко?

Соратник І. Дрожняка — член партії більшовиків з 1918 року Л. Н. Скряга — за давністю років (іншу причину припускати не будемо) також не зміг згадати прізвище таємничого начальника Державної варті. В одному з жовтневих номерів «Крамправади» він, слідом за Дрожняком, повторив прізвище Коваленко. Згідно з твердженням Леоніда Скряги арешт Коваленка та його помічників відбувся в ніч на 21 жовтня 1918 року... Пам'ять — річ підступна. Але дивує інше. «Провал» в пам'яті щодо прізвища начальника варті, проте, не завадив Леоніду Скрязі досить добре і детально викласти події тієї ночі, коли більшовики роззброїли Державну варту в Краматорській. Відомості старого більшовика в чомусь перегукувалися зі спогадами Олексія Чекірісова, виданими в 1929 році, але, як з'ясувалося, вірити їм безоглядно теж було не можна.

Таким чином, протягом десятиліть події доби Української Держави в Краматорській висвітлювалися поверхнево і тенденційно. В цьому відношенні радянська епоха була жорсткою і безкомпромісною.

І все ж знаходилися сміливці, для яких відповідальність перед сучасниками і майбутнім була понад партійні постанови, рішення і завдання, — для них історична правда була важливішою.

Дослідником-літописцем, що намагався на початку 30-х рр. минулого століття об'єктивно висвітлити історію заводського селища, був нині забутий письменник В. В. Матвеев-Сибіряк. Доля привела його до Краматорської

на початку 30-х рр. Партія поставила перед ним завдання — написати книгу з історії Краммашбуду. Однак він настільки, очевидно, захопився викладом достовірної історії «старого» Краматорського машинобудівного і металургійного заводу, що на цьому і... «погорів»: він був відсторонений від роботи, і йому на зміну з Харкова був присланий молодий колега, що подавав надію, — наш земляк Микола Древетняк.

«Опальний» письменник дещо встиг зробити: він склав і примудрився опублікувати план-хроніку перших двох частин книги, яка так і не була видана. Сьогодні у краматорчан вперше з'явилася можливість ознайомитися з тією частиною плану-хроніки, де мова йде про події 1918 року. Завдяки переліку подій, які автор мав намір включити до своєї книги, можна судити про ситуацію в Краматорській, яка складалася в селищі в той непростий рік:

«1918 рік.

VII з'їзд партії.

Загальна характеристика господарського і політичного становища України періоду громадянської війни.

Наступ німецько-австрійських інтервентів і Центральної Ради.

18 квітня. Відступ Краматорського ревкому. Краматорськ під владою німців та української контрреволюції. Державна варта.

21 квітня. Випадок з автопанцерником «Тарас Бульба» біля механічного цеху. Провокація пристава Ковалевського. Кавказький князюк-башибузук загрожує розстрілом кожного п'ятого робітника. Запрудники: Гапон, Яковлев і Красніков.

Підпільна більшовицька організація: Резніков, Курочка, Красніков, Скрыга Л. та ін.

Гетьманщина.

Приїзд представника від обласної організації тов. Горбачова.

Партизанські загони по всьому Ізюмському повіту. Загони Скрырова А., Топтуна (Ковтуна?), Маловичка.

Більшовики в підпіллі: Кириченко, Білобров, Скрыга Л. та ін., Плотніков, Крутько, Тимченко К., Дрожняк, Трейдус Г.

Жовтень. Збори підпільного військового комітету. Голова Красніков, заступник Резніков, військовий комісар Курочка та ін. (Всього 16 осіб).

Засідання в «Ері». Питання про роззброєння варти.

Листопад. Звістка про революцію в Німеччині.

Переговори з німцями про нейтралітет.

Роззброєння Ковалевського та варти.

Похід до Сергіївки (Курочка, Зоря, Маслов Н.).

Роззброєння офіцерів у садибі Махоріна.

Влада червоних».

Після описуваних подій пройшло чотирнадцять років. І коли Матвеев-Сибіряк збирав матеріали для книги, у нього була принадна можливість спілкуватися з очевидцями того, що відбувалося у 1918 році. Напевно, зібрані ним відомості були ближчі до реальних подій, ніж ті, що опубліковані в 1957 році на сторінках газети «Краматорська правда». Тепер судити про це може і сам читач, порівнюючи дані І. Дрожняка, Л. Скрыги та В. Матвеева-Сибіряка.

І все ж важливо інше: ніхто з них не обмовився і словом про діяльність Державної варти. Зрозуміти їх можна: перед ними стояла зовсім інша мета — не стільки відобразити історію, якою вона була, скільки показати роль більшовиків у подіях тих днів. Це означає, що спогади старих більшовиків і план-хроніка автора невиданої книги були позбавлені об'єктивності. Хоча, якщо врахувати, що В. Матвеев-Сибіряк був відкликаний з Краматорської у зв'язку з тим, що «перша спроба авторського складу [...] закінчилася невдачею і повела

за собою колосальні матеріальні витрати», вина за спотворення реального перебігу подій стосується його в меншій мірі. Напевно, проблема полягала зовсім не у витратах. Адже від ідеї написати історію Краматорського заводу ніхто не відмовився: на зміну попередньому з Харкова надіслали іншого автора! Як це не раз вже траплялося, час поглинув справжню правду, і зрозуміти, хто мав рацію, а хто винен, немає ніякої можливості.

Інші джерела відомостей у вигляді спогадів очевидців подій осені 1918 року в Краматорській краєзнавцям невідомі.

ПРАВДА З ВОЛІ НЕБЕС

Правда життя — справжня! — розчинилася безповоротно в минулому, і якою вона була насправді, нам ніколи не дізнатися. Але існує ще правда документів. Ігнорувати її ми не маємо права — це все, що залишив нам час у спадок. І якщо врахувати, що цей спадок десятиліттями залишався під сімома замками, то радість відкриття і дотик до нього — це дар, явлений з волі небес.

Свого часу автору цих рядків стало відомо, що у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зберігаються документи, що мають відно-

шення до діяльності Державної варти в Краматорській. Минуло кілька років, перш ніж вдалося отримати їх копії. Це стало можливим завдяки благодійній допомозі жителя м. Києва Юрія Щербини, предки якого колись жили в краматорському селищі Ясногірка.

Нарешті, виявлені в державному архіві документи підтвердили: в серпні 1918 року в Краматорському заводському районі дійсно був створений і функціонував правоохоронний орган у вигляді Управління Державної варти Української Держави.

БУДНІ ВАРТИ

Точна дата початку служби Державної варти в Краматорській, як і раніше, не встановлена: збереглися не всі матеріали діловодства, і в ар-

хів надійшла тільки частина документів, що охоплюють період з 7 серпня по 10 листопада 1918 року. Архівна справа являє собою журнал з наказами по

управлінню начальника Державної варти Краматорського заводського району, присвяченими повсякденному життю та діяльності правоохоронного органу: кадрові призначення та звільнення, реагування на поточні події, приписи, розпорядження та ін. Безумовно, кожен з наказів цікавий сам по собі: майже в кожному другому або третьому згадана конкретна людина, чия доля в ті місяці перетнулася з місцевою Державною вартою. Не виключено, що і сьогодні в Краматорську або його околицях живуть люди, чії діди-прадіди служили тоді Українській Державі. Вони живуть і навіть не здогадуються про це. Але ж могло статися, що їхні предки були репресовані в 30-ті рр., і в якості звинувачення органи НКВС інкримінували їм службу в Державній варті. Долі людські, як і шляхи Господні, теж нерідко бувають загадкові і несповідимі.

Отже, в основу розповіді про Краматорську Варту лягли накази, що відобразили діяльність цього охоронного органу і в тій чи іншій мірі пролили світло на життя Краматорівки та району в осінні дні 1918 року.

Відкриває журнал наказ № 43. Сьомого серпня його підписав виконуючий обов'язки начальника управління Державної варти Краматорського заводського району. Підпис нерозбірливий, але всі ознаки вказують на те, що він написаний рукою Ковальського. В наказі три параграфи. Всі вони присвячені кадровим питанням. Олександр Введенський був призначений до канцелярії варти виконуючим обов'язки діловода кримінального відділу, починаючи з

5 серпня 1918 року. Його попередник на цій посаді, якийсь Кобильніков, був підвищений по службі й зайняв відповідальну посаду в управлінні — секретар варти. Третій параграф свідчив, що молодший вартовий Олексій Борзенко на три дні був «звільнений в короткострокову відпустку на ст. Гаврилівку».

Наступний наказ датований 9 серпня. Він набагато змістовніший за попередній.

В. о. начальника поінформував рядовий склад про реакцію начальника варти на спробу підлеглих самотійно вирішити питання про збільшення їм жалування за рахунок коштів Краматорського заводу. Як виявилось, ще 2 серпня вартові звернулися з таким проханням до директора заводу. Отримавши копію прохання, Ковальський доповів про неї начальнику Краматорської варти г. Левковичу, а той наказав оголосити наступну резолюцію: «Оголосити вартовим, що за клопотання перед касою (заводу — В. К.), а не переді мною, вони можуть підлягати звільненню, так як Державна влада третіх осіб з питань служби не визнає, і при тому при вступі кожному оголошується, скільки буде отримувати жалування, які умови служби тощо [...]; вимагати для вартових підвищення жалування від заводу я не маю права, тим більше, що в Слов'янську вартові отримують 200 рублів, а в повіті 125 рублів піші та 185 рублів кінні. Хто не може служити за 200 рублів, може звільнитися. На моє прохання збільшення платні вже відбулося з 175 р. до 200 рублів на місяць».

БЕЗ ВИХОВАННЯ ВІЛЬНОГО ГРОМАДЯНИНА БУТИ НЕ МОЖЕ

Краматорський завод був для України важливим стратегічним об'єктом, і тому опинився в переліку підприємств, які ретельно охороняються державою. Ця функція була покладена на місцеву варту. Наказ від 9 серпня містить докладну інструкцію для чинів варти, які охороняли завод. У ній розписані обов'язки, покладені на вартових.

Тому, хто стоїть біля заводських контрольних воріт (прохідних — В. К.) слід було спостерігати, щоби після закінчення зміни робітники не виносили із собою нічого, що належало заводу або приватній особі. В разі, якщо це помічалось, вартовий зобов'язаний був негайно затримати винного, передати його в розпорядження старшого по службі для доповіді начальнику варти. Варта стежила, щоби на завод не проходили сторонні, які не мали на це права або особливого пропуску, щоби біля контрольних воріт не скупчувалися робітники або сторонні особи для агітації та інших цілей. Крім загального спостереження інструкція наказувала вартовому контролювати виконання інших розпоряджень, що віддаються в наказах та оголошеннях. Наприклад, помітивши поблизу свого посту звалище сміття, нечистоти і т. ін., вартовий зобов'язаний був негайно доповісти про це начальству.

Пост охорони знаходився також в будівлі Головної контори, де розміщувалася каса заводу. Вартові (за інструкцією — двоє), що чергували на цьому посту, зобов'язані були мати при собі зброю, не допускати в приміщення осіб, невідомих службовцям

контори або касиру. Вдень обидва вартові мали право перебувати в приміщенні. Вночі один із них чергував всередині будівлі, а другий — зовні. Вони змінювали один одного, встановивши для безпеки пароль.

Не менш важливий пост убезпечував роботу Краматорської поштово-телеграфної контори. Тут вартовим рекомендувалося нести караул не в приміщенні, а зовні. Решта вимог залишалися такими ж, що й біля заводської каси.

Заступаючи на чергування, вартові зобов'язані були доповідати про себе старшому вартовому для відмітки в книзі нарядів. Це робилося для того, щоби знати, хто і де несе службу протягом доби.

Інструкція містить три пункти з надзвичайно цікавими і не зовсім традиційними для начальника варти настановами підлеглим. В основу цих настанов покладені шляхетні поняття, актуальні для правоохоронців будь-якої епохи:

«— Всім чинам варти пам'ятати, що крім прямих вказівок з виконання доручень, вони зобов'язані по совісті сприяти загальному успіху та всій роботі чинів варти, а тому про все, що вони помітять ненормальне і таке, що випинається з порядку громадського життя, негайно доповідати. Як-от: випадкове скупчення людей, злочини, порушення закону торгівлі та інших правил і розпоряджень, а також про отримані в приватному порядку відомості щодо злочинців, які переховуються і т. ін.

— При відрядженнях з обшуками та пошуками й різними дорученнями

всі підкоряються старшій особі, виконують тільки її доручення, а не кидаються без будь-якої системи то в одне, то в інше місце. Якщо під час виконання подібних доручень вартовий побачить, що не все ще перевірено та оглянуто, то доповідає про це старшому і висловлює свою думку, що слід ще зробити для досягнення необхідної мети. Хто все це не може собі усвідомити або для кого це неприйнятно, повинен підшукати собі іншу посаду.

— Пропоную пам'ятати, що всі чини Варти складають одну команду за зразком військових частин, а тому, коли знаходяться всі разом, а так само і поодиноці, повинні дотримуватися видимої та дійсної дисципліни, яка є простою, звичайною ввічливістю одного до іншого і кожного до старшого за займаною посадою або за відданим дорученням. Нетактовна відповідь в таких випадках, брутальне гримання, зухвале ставлення або небажання виконувати ґрунтовно вимоги, є прямим порушенням дисципліни. Розсідатися в присутственому місці, мало не закидаючи ногу на спинку стільця, вхід до кімнати в шапках, де сидять старші або панни, якщо необхідність у службових справах не дає права бути в головному уборі, наприклад, коли при арештанті зі зброєю в руках, — все це є не лише відсутність дисципліни, але вказує на відсутність виховання і явний прояв того, що носить в житті назву «хамство». Без виховання вільного громадянина не може бути. Громадянином може залишатися тільки людина ввічлива, вихована і дисциплінована. Іноді можна розлютитися, сказати грубо-

щі — але ж це іноді, коли людина збуджена, що можна й пробачити, але не весь же час, систематично, постійно бути невічливою».

Очевидно, подібного роду «виховання» виходило за рамки присяги службовців варті. Але без нього, на думку начальника управління, виконання обов'язків, покладених на варту, не могло бути ефективним. Для досягнення позитивного результату потрібна ще совість, свідомість, дисципліна, а також культура поведінки самих вартових.

Ймовірно, інструкція в такій її редакції була актуальним документом для внутрішнього життя варті. Не всі чини відповідали викладеним вимогам. З такими в управлінні розлучалися без жалю. Це підтверджує й згаданий наказ від 9 серпня: молодший вартовий Павло Мартиненко був звільнений від служби «як такий, що не відповідає своєму призначенню». На його місце тут же було призначено вихідця з містечка Лютеньки Гадяцького повіту Полтавської губернії Дем'яна Максимовича Кацайка.

Про те, що на службу в Краматорську варту брали не тільки місцевих жителів, свідчить і ряд інших документів. Так, 9 серпня на посаду помічника паспортиста була призначена громадянка міста Слов'янська дівчина Наталя Василівна Матякіна; з наказів від 11-го та 14 серпня випливає, що молодший вартовий Олексій Голуб був жителем селища біля ст. Шидловської, а службовець варті Іван Приходько проживав в селі Єлканки Гаврилівської волості Ізюмського повіту.

ЗАЛІЗНИЦЯ І ЗАВОД «ПУШКА» ПІД ОХОРОНОЮ ВАРТИ

Згідно з документами, до числа стратегічно важливих об'єктів було включено не тільки завод Краматорського Металургійного Товариства. Під охороною варті знаходився також Краматорський цементний завод «Пушка». 13 серпня для несення служби на цьому підприємстві на посаду молодшого вартового був призначений житель села Ясна Горка Білянської волості Михайло Коваленко.

Перед управлінням Краматорської варті ставилося завдання спостереження за порядком і на залізниці. У зв'язку з цим важливо відзначити одну історичну деталь. В період 1912–1917 рр. на території сучасного Краматорська зустрічалися дві залізниці — Південна залізниця і Північно-Донецька залізниця. До 1918 року, очевидно, ці залізниці були об'єднані і отримали загальну назву — Слобідські залізниці.

10 серпня наказом по управлінню виконуючий обов'язки начальника варті Ковальський зажадав від підлеглих посилити увагу до залізниці. Його вимога пояснювалася наступним. На-

чальник Слобідських залізниць повідомив Харківського губернського старосту, що місцевими селянами проводиться порубка й псування деревних захисних насаджень, які розташовуються уздовж залізничного полотна. Крім того, на смузі відчуження, біля полотна дороги, псується і розкрадається складений казенний матеріал, виганяється на смугу для випасу худоба, труяться належні службовцям посіви. При цьому тварини, що їх часто залишають без належного нагляду, псують насип, руйнують кювети, водовідвідні канали та інші споруди. Реакція губернського старости не забарилася, і незабаром Ізюмський повітовий начальник варті направив до Краматорівки відповідний припис. На виконання команди повітового начальства Ковальський поставив у прямий обов'язок старшим і молодшим агентам, а також вартовим «стежити, щоб подібні випадки не повторювалися, і в разі поміченого приймати законні заходи до усунення, а винних притягувати до відповідальності».

ЗАВДАННЯ ВАРТИ — ОХОРОНЯТИ ЗАКОН

Краматорська Державна варта успішно вирішувала завдання, поставлені перед нею урядом молодшої Української Держави. Правда, траплялося, коли своїми поганими вчинками окремі службовці паплюжили честь управління. З такими не церемонилися. 16 серпня стало останнім днем служби для старшого вартового Василя

Золотухіна. В наказі по управлінню формулювання причини його звільнення є гранично лаконічним: «за нетверезу поведінку».

Керівництво Краматорської варті прагнуло, щоб дії підлеглих суворо відповідали букві Закону. Проте, випадки порушення чинного законодавства та скарги населення у зв'язку з

цим мали місце. Відбувалося це, перш за все, коли громадяни піддавалися несанкціонованому обшуку. Не випадково, прийнявши до уваги цю обставину, 17 серпня Ковальський нагадав службовцям вимогу, викладену в одному з перших наказів по управлінню: «Підтверджую до точного та неухильного виконання наказу по Державній варті Краматорського заводського району за № 25 про те, що обшуки без ордерів або особливих письмових дозволів безумовно забороняються».

Начальник варті постійно приділяв увагу гідному несенню служби вартового, був при цьому суворий, але об'єктивний, і прагнув, щоб думка населення про очолюваний ним державний правоохоронний орган була якнайкращою. Цей факт ні в кого не повинен викликати сумнівів.

Підтвердження тому — перший параграф наказу № 53 від 18 серпня за підписом пана Ковальського.

«Вартовому Переверзеву службовцем заводу заявлено було прохання про встановлення особи однієї людини, що він недостатньо точно виконав, викликавши претензію на це, а крім того під час чергування на базарі, той же Переверзев, при пред'явленні вимог одному із землевласників, викликав на себе іншу скаргу. Знаходячи пояснення Переверзева, що все це сталося внаслідок його молодосвідченості як такого, хто нещодавно вступив на службу, заслугуючими на повагу, я обмежився переведенням Переверзева на інший пост і оголошую по варті, що мною зроблені вказівки старшому Золотухіну роз'яснити докладно, як чинити в даних випадках».

ВАРТА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ЛЕВКОВИЧА

20 серпня з відпустки повернувся начальник варті Левкович. Своїм наказом він сповістив особовий склад про те, що, починаючи із цього дня, виконуючому посаду наказного Ковальському доручено продовжувати відати кадрами управління й під час відсутності начальника варті виконувати його обов'язки.

22 серпня всі чини варті були сповіщені про розпорядження міністра шляхів сполучення, яке забороняло торгівлю сировими продуктами на лініях залізниць. Поява такої категоричної вимоги міністра пояснювалася виникненням випадків захворювання на холеру. Вартові покликані були рі-

шуче боротися з порушниками та не допускати, щоби місцеві торговці вносили до потягів, які проходять через станцію Краматорська, зазначені продукти, а також не торгували ними на базарі, який знаходився в безпосередній близькості від вокзалу. Тим, хто ризикнув не підкоритися вартовому, загрожувала кримінальна відповідальність.

Документи свідчать, що Левкович піклувався про своїх підлеглих. Зокрема, він сприяв їхньому культурному розвитку, очевидно, справедливо вважаючи, що рівень культури співробітників управління в цілому сприятиме зростанню авторитету вар-

ти серед населення. Наочним прикладом такого ставлення до підлеглих служить наказ, підписаний 24 серпня особисто начальником управління.

При заводі Краматорського Металургійного Товариства, мабуть, було лише три місця, де бажачі (можливо, тільки робітники і службовці заводу) могли долучитися до культури: бібліотека, кінематограф «Ера» і заводський сад, де з часів самодержавства в спеціально облаштованому павільйоні грав духовий оркестр, складений із членів заводської пожежної команди. Залучення до музичного і кінематографічного мистецтва коштувало грошей. Щоб гарантувати вартовим і кримінальним агентам право безкоштовно відвідувати заводські кінематограф і сад, коли там звучала музика, Левкович вирішив ужити владу, не порушуючи при цьому закону. Свій намір він реалізував таким чином. Підлеглим, які були вільні від нарядів і бажали відвідати кіносеанс або послухати музику в якості глядача, начальник варти звелів брати у нього або його заступника дозвільну записку. При цьому в журналі нарядів робився відповідний запис. Таким чином, вартовий або агент, що вирушав у свій особистий час подивитися кіно в «Ері» або послухати оркестр в саду, значився по управлінню як такий, хто отримав туди наряд по службі. Службовці варті, бажачі скористатися «культурною пільгою», могли бути спокійні: адміністрація «Ери» зобов'язана була бронювати для них два вільних місця. Стягування грошей з вартового та агентів за відвідування ними культурних заходів не

допускалось. В іншому випадку, винні (касири «Ери» й саду) каралися б відповідно до закону.

Культура від Левковича — подарунок і свого роду компенсація особовому складу за службу, яка була досить суворою, ґрунтувалася на жорсткій дисципліні, вимогливості, ретельному контролі та неухильному дотриманні наказів і розпоряджень начальника управління. Доказ цьому знаходимо в наказі від 25 серпня. Перший параграф наказу в цей день говорив: «Наказую старшим вартовим з'являтися до мене в управління щодня о 8 год. ранку з доповіддю: чи всі вартові вночі несли акуратно свою службу, а також в 11 ½ дня і о 6 год. вечора. Пивними та базарами без службової потреби вартовим тинятися не дозволяю. Кожен вартовий і кримінальний агент повинен виконувати лише накази та розпорядження начальства, і ніхто самовільно ніяких розпоряджень населенню робити не може».

У штаті управління Державної варті Краматорського заводського району була посада наказного. Основним обов'язком службовця, який обіймав цю посаду, було ведення діловодства по управлінню, зокрема підготовка проектів наказів, що подаються начальнику управління на затвердження. У випадках, коли начальник варті був відсутній, наказний його заміщав. Таким чином, у структурній ієрархії управління наказний був першим після начальника.

За період із 7-го по 27 серпня призначене наказного в документах не фігурувало. При цьому цю посаду, а за відсутності начальника варті, і по-

саду самого начальника, виконував Ковальський. Частково вирішити таємницю загадкового наказного допоміг наказ по управлінню від 27 серпня. В цей день до відома всіх службовців управління були доведені два накази начальника Ізюмської повітової варти. Одним із них наказний Михайлов був звільнений зі служби «заднім» числом — з 1 серпня. Згідно з другим наказом за те саме число наказним начальником варти Краматорського заводського району був призначений Дмитро Ковальський. Причина настільки тривалої відсутності на службі Михайлова залишилася загадкою: можливо, він звільнився у відпустку й повертатися на службу більше не побажав; може бути, йому було доручено завдання начальства, і після його виконання він пішов на підвищення. Хтозна... Втім, втішає інше: завдяки цим наказам вдалося нарешті встановити ім'я заступника начальника місцевої варти пана Ковальського.

В той же день в управлінні сталися інші не менш цікаві кадрові призначення. Григорія Кротова призначили

(і теж «заднім» числом — з 1 серпня) перекладачем із виконанням обов'язків наказного. Жителя м. Слов'янська Василя Овчаренка — діловодом варти. Вартового Костянтина Зваліковського перекладачем — з 1 вересня. Що входило в обов'язки перекладача, залишається загадкою. Слід зазначити, що в перших числах вересня накази з управління рясніли, в основному, питаннями кадрового характеру: приймання, звільнення, переклади. Начальник варти був всерйоз стурбований недбалою службою деяких вартових. 6 вересня зауваження отримали вартові на контрольних прохідних (яких — не уточнюється — В. К.). Начальник варти попередив: ще одне зауваження — і будуть звільнені.

7 вересня з відрядження до Києва повернувся та «вступив в управління Краматорською Державною вартою» начальник варти Левкович. Цього ж числа він відбув до Ізюму (очевидно, для доповіді повітовому начальству про поїздку до столиці — В. К.), поклавши керівництво управлінням «на наказного Д. Н. Ковальського».

НАДЗВИЧАЙНА ПРИГОДА НА БАЗАРІ

Наступного дня в управлінні сталася надзвичайна пригода.

Молодший вартовий Михайло Коваленко ніс чергування на посту, який знаходився на цементному заводі «Пушка». Все було б добре, але в цей день його, очевидно, вкусила невідома муха, і в результаті, порушивши присягу, вартовий покинув свій пост. Ось таки так: вольному воля,

спасенному рай. Однак на цьому пригоди Коваленка не закінчилися. Він зустрівся з молодшим вартовим Захаром Савіним. Той, задумавши недобре, представив йому студента О. Введенського, який, за його словами, служив... помічником начальника варти. Савін ввів в оману товариша: Олександр Федорович Введенський дійсно раніше служив у варті — ви-

конував обов'язки діловода, але на момент їхнього знайомства три тижні як був уже звільнений. Повірівши Захару, молодший вартовий, як то кажуть, пустився берега. Трійця стала вдиратися до будинків мешканців Краматорівки, роблячи самочинні обшуки. Метою їхнього нальоту на мирних обивателів, безсумнівно, був заборонений до продажу самогон. Провівши такі обшуки, вартові та студент були винагороджені за свою наполегливість, хоча потім, можливо, чухали потилиці, шкодуючи про скоєне. Самим невгамовним виявився Коваленко. Про його подальші пригоди розповіли скупі рядки архівного документа. Михайло, «упившись до повного сп'яніння, стріляв на Базарній площі, погрожуючи цим завдати кому-небудь смерть або поранення, і після того, коли був доставлений німецькими солдатами в Управління варті, там завдав образи секретарю, тимч. вик. об. помічника Кротову та

черговим: молодшому агенту Є. Ланге і вартовому Афоніну». Відзначився й Михайло Савін. Він, «беручи участь також в незаконних самочинних обшуках, не тільки не доніс про це, кому слід, але напився також п'яний і вранці не вийшов вчасно на чергування на Базарну площу». «Геройство» молодших вартових начальство не оцінило: 8 вересня обидва — Коваленко і Савін — були звільнені зі служби.

Після НП за участю Коваленка і Савіна в управлінні варті були зроблені необхідні висновки. Два дні потому, прагнучи посилити вимоги до несення служби вартовим, Ковальський зазначив у наказі: «Підтверджую, щоб ніякі обшуки не відбувались без особливого на кожен раз припису; щоб всі накази оголошувалися молодшим і старшим вартовим під розписки на тих же наказах, і щоб усі вартові не відходили за район служби без особливого дозволу та перебували у вільний час вдома або в казармі».

ГОЛОВНУ УВАГУ — ЗАВОДУ КМТ

13 вересня вик. пос. начальника управління варті Д. Ковальський довів до відома особового складу перелік усіх постів, які були встановлені на заводі Краматорського Металургійного Товариства. Пости вартових поділялися на два види: зовнішні та внутрішні. Вони знаходилися як поблизу найважливіших заводських об'єктів, так і в середині великих цехів:

Зовнішні пости

Машинобудівний завод

- № 1 — Механічні Контрольні (прохідні заводу в районі механічного цеху — В. К.)
- № 1а — Головна Контора
- № 2 — Головний магазин (склад — В. К.)
- № 3 — Ворота в господарське відділення
- № 4 — Лазня
- № 5 — Залізничний міст
- № 12 — Лісовий склад
- № 16 — Залізничний пост

Доменний завод

- № 6 — Біля будинку № 13
- № 7 — Тупик Ульянівки
- № 14 — Брикетова
- № 15 — Доменні Контрольні

Прокатний завод

- № 8 — Грануліт (завод з виробництва цегли з гранульованого шлаку — В. К.)
- № 9 — Канава
- № 10 — Шлакова
- № 11 — Прокатні ворота
- № 13 — Паровозне депо
- № 17 — При Бараках

Внутрішні пости

Машинобудівний завод

- 1 — Механічний (цех — В. К.)
- 2 — Ливарний
- 3 — Котельний
- 4 — Модельний
- 5 — Снарядний

Доменний завод

- 1 — На терезах
- 2 — Біля повітряної машини

Прокатний завод

- 1 — Прокатному
- 2 — Мартенівському
- 3 — Котельному
- 4 — Коксові печі

Таким чином, для підтримки порядку та охорони заводу управ-

лінням Державної варти було встановлено 29 постів: 18 зовнішніх і 11 внутрішніх. Ковальський оповістив вартових: «Усі вартові на постах під час служби, при перевірці контролем чинами варти, переходять у розпорядження контролюючих чинів варти».

Можна з великою часткою ймовірності стверджувати, що начальник управління Краматорської варти Левкович їздив у відрядження до Києва для співбесіди з приводу нового призначення. 7 вересня він побував в Ізюмі. А через тиждень після повернення, вирвавши лист з учнівського зошита в клітинку, власноруч написав наказ, що більше нагадує напучення батька-командира, ніж службовий документ: «Їдучи до себе на батьківщину, я залишаю спільну з вами службу; за службу вам спасибі, сподіваюся, що і в майбутньому будете чесними і справедливими охоронцями порядку, особи і майна громадян. Нач (-альник). Держ (авної). В (арти). Левкович». Потім лист був підклеєний у журнал наказів по управлінню і, переживши повне драматизму ХХ століття, залишився, щоб стати свідком доби українського революційного романтизму.

Днем пізніше Д. Ковальський прийняв на себе керівництво вартою Краматорського заводського району, «надалі до розпорядження начальника Ізюмської повітової Варти».

Ім'я та по батькові, ймовірно, першого начальника управління варти поки залишається загадкою.

ПЕРЕВЕДЕННЯ СТІЛОК ГОДИННИКА, ПОСИЛЕННЯ ОХОРОНИ І ЧАРІВНЕ СЛОВО

У це важко повірити, але, виявляється, переводити стрілки годинника «на зимовий час» в Україні почали задовго до наших днів. У Краматорську ця традиція народилася на старому заводі. 18 вересня Д. Ковальський підписав наказ, який не залишає щодо цього факту жодних сумнівів.

Текст наказу оповіщав: «З огляду на переведення на Краматорському заводі часу на одну годину назад, годинник в Д/варте повинен бути узгодженим із заводськими та в Управлінні варти взяти їх до керівництва». Перехід на новий час спричинив і зміну режиму роботи службовців управління: вони повинні були приходити на робочі місця на 8 годину і залишати службу о 17.00. Час на обід встановлювався з 12.00 до 14.00. Недільні, дванадцять та місцеві празники — святая справа: «заняття» в такі дні для чиновників управління скасовувалися. Правда, при цьому вводилося так зване подвійне чергування, коли в канцелярії зобов'язані були чергувати чиновник управління варти, один із старших або молодших агентів і двоє вартових. Служба державної охорони пильнувала вдень і вночі та незмінно перебувала напоготові.

А напередодні дирекція Краматорського Металургійного Товариства

направила на ім'я начальника варти звернення. У ньому містилося прохання ввести додатковий пост на території заводу, зокрема, в прокатному відділенні, та забезпечити охоронний супровід заводського касира. Управління знайшло можливим задовольнити це прохання. В результаті штат вартових на Краматорському заводі був збільшений на чотири людини: двоє — для поста в «прокатці», двоє — для відряджень із касиром. Відповідний наказ начальника варти надійшов 21 вересня.

Мабуть, вперше за півтора місяці Ковальський визнав за необхідне відзначити гідну службу рядових. Моральне заохочення начальника заслужив вартовий Йосип Веселовський. У наказі по управлінню було відзначено, що при виконанні своїх обов'язків Йосип «виявив намагання, вправність і любов до справи по службі». Йому було оголошено подяку. Слово «спасибі» прозвучало із вуст начальника варти і на адресу вартових Кобзаренка і Кроссовського. Несучи службу на Базарній площі в ніч на 21 вересня, вони «виявили увагу і старанність до служби, чим і досягли бажаного результату». Чарівне слово було написано в наказі і, ймовірно, оголошено перед строем вартових.

НОВИЙ НАЧАЛЬНИК ВАРТИ

Час був неспокійний. Затяжна і кривава війна, потім Лютнева револю-

ція, проголошення незалежності України, зміна урядів і прихід німець-

ких військ... За короткий час завалилася, здавалося б, непохитна 300-річна монархія в Росії. Як це все відбувалося тоді на людських долях, розумом і почуттями осягнути неможливо. А між тим, життя йшло своїм плином. Воно лише з подивом дивилося на те, які відбуваються навколо зміни, на одвічну людську суєту і... незворушно пливло собі далі. До людських трагедій воно залишалося байдужим, бо знало: його доля — вічність.

Доля начальника варті Д. Ковальського викинула фортель. Чому його кар'єра зробила несподіваний поворот, залишиться невідомим, напевно, назавжди. Але сталося те, що сталося: Краматорську варту очолив новий начальник. Причини, що проливають світло на відставку Ковальського, в наказах не вказані. Можливо, вони викладені в наказах Ізюмського повітового начальника варті і одного разу будуть виявлені в архівних документах.

Зміна керівництва Краматорської варті сталася в першій декаді місяця. Все почалося з того, що 3 жовтня Дмитро Ковальський відбув до Ізюму в службових справах, доручивши ви-

конувати свої обов'язки наказовому Григорію Івановичу Кротову. 7-го він підписав наказ про звільнення та призначення вартових. 8 і 9 жовтня підписи під наказами значаться, як і раніше, його, але вже з припискою — «виконуючий посаду». В той же день, 9 жовтня, в канцелярії з'явився ще один наказ, однак на цей раз під ним уже стояв підпис нового начальника варті, причому без традиційного скорочення «Вик. пос.». Все прояснилося тільки через тиждень. 16 жовтня в наказі по управлінню з'явився повідомляючий запис: «§ 7-й. Наказом Ізюмського повітового старости від 2-го жовтня за № 123, Начальник Державної Варті 5-го району Ізюмського повіту Володимир Гриньов призначений Начальником Державної Варті Краматорського Заводського району з 2-го цього жовтня». Сьогодні можна лише припустити, що Дмитро Ковальський був звільнений від займаної посади 3 жовтня, коли побував у повітовому місті: там йому було оголошено рішення повітового старости, і в результаті Краматорську варту очолив Володимир Гриньов.

СТАВКА НА ДОПОМОГУ НАСЕЛЕННЯ

Документи свідчать, що призначення Володимира Гриньова помітно пожвавило діяльність Краматорської варті. Вже з перших днів перебування на посаді він заявив про себе як людина активна і така, що ревно виконує свої обов'язки. Початок його служби був відзначений наміром налагодити

тісну взаємодію з населенням заводського селища. З цією метою для спостереження за порядком і спокоєм в Краматорському заводському районі він створив так звану Громадянську охорону. При цьому Гриньов розбив сам район на дві ділянки — Поштове селище і Базарне селище. Перша охо-

плювала територію, обмежену лінією «червоних» заводських будинків, рікою Казенний Торець і залізницею (на ділянці від Бахмутського моста до ст. Краматорська), а друга тягнулася на захід від лінії залізниці, що з'єднує Дружковку і Слов'янськ.

Структура Громадянської охорони включала начальників ділянок, старост і обхідників. Очевидно, відповідно до задуму Володимира Гриньова, саме авторитетні представники населення повинні були стати головною опорою варти у справі забезпечення правопорядку безпосередньо на території заводського району. «Очима і вухами» начальника варти в селищах стали 7 осіб. Начальником ділянки «Поштове селище» Громадянської охорони був визначений Владислав Фердинандович Птак, старостами на цій ділянці — Матвій Малахов, Федір Білобров, Василь та Іван Соловійови. Начальником ділянки на Базарному призначили Владислава Михайловича Дубровського, а старостою — Івана Іванченка.

Наказ, що повідомляв особовий склад Краматорської Державної варти про заснування Громадянської охорони та її посадових осіб, Гриньов підпи-

сав 9 жовтня. Проте датою народження самої Громадянської охорони слід все ж вважати 12 жовтня, коли в його черговому наказі з'явився наступний запис: «Пропоную старшим у командах вартових роз'яснити вартовим, що з 12-го цього Жовтня запроваджено обивательську охорону, через що ще раз ознайомитися з наказом № 89-й, в якому вказані райони, начальники районів і старости. Усі ці особи будуть забезпечені відповідними посвідченнями на право призначення чергових обхідників.

В обхідників будуть в наявності значки К. Г. М., нумер і сигнальні ріжки, чому також необхідно ознайомитися із сигналами.

Зовнішні постові вартові зобов'язані бути в зв'язку з обходами, сприяти їм, а в разі тривоги давати знати до Канцелярії Варти, слід знати, що про всі пости вартових начальники Ділянок охорони поставлені до відома.

Для перевірки обходів встановлений буде ще кінний роз'їзд».

Таким чином, 12 жовтня 1918 року є датою заснування Громадянської охорони — першого в історії Краматорська інституту громадської охорони.

ГАРАНТІЯ УСПІХУ — ВИКОНАВСЬКА ДИСЦИПЛІНА

Третім за рахунком наказом Володимира Гриньова став наказ про нові кадрові призначення в канцелярії очолюваного ним управління. Із 16 жовтня він допустив Михайла Резванова до тимчасового виконання посади помічника начальника з кри-

мінальної частини. Надію Жидецьку призначив на посаду секретаря начальника варти, а на посаду діловода — Ольгу Богданову (дружину лікаря). На наступний день прийшла черга паспортиста: ним став Костянтин Капран. Цими призначеннями Гриньов

не обмежився. До кінця місяця в канцелярії з'явився новий помічник протоколіста Марія Колісниченко. За недбале ставлення до своїх службових обов'язків була звільнена з посади діловода Ольга Богданова, а на її місце з 1 листопада призначена друкарка Глафіра Забор. Допомогати їй друкувати документи Гриньов прийняв Антоніну Колесіну.

Новації по службі, кадрові призначення та звільнення, зроблені Володимиром Гриньовим у жовтні, зайвий раз переконують, що він був суворим начальником і не мирився з недбалістю у справах служби. Навівши порядок з кадрами в канцелярії, Гриньов впритул зайнявся виконавчою дисципліною своїх підлеглих.

У начальника варти, очевидно, були претензії до служби вартових. Із цієї причини 19 жовтня він вибухнув обуренням щодо них безпосередньо в наказі: «Старшому Нагурському наказую звернути особливу увагу на дисципліну вартових. Деякі з них по вихованню своєму підходять більше до типу міліцейських нехлюїв «товаришів» колишніх часів негідника Керенського і ні в якому разі не можуть бути допущені до Державної варти, а тому пропоную таким «товаришам» Керенцям-Ленінцям завчасно подати рапорт про звільнення і позбавити мене і себе від зайвих клопотів та неприємностей».

Гриньов розумів, наскільки важливо, коли керівництво варти володіє оперативною інформацією про ситуацію, яка складається в районі. І тому, перш за все, він зажадав від усіх чинів, щоб ті негайно доповідали йому

про усі помічені пригоди і документували їх. У наказі від 28 жовтня він виклав цю вимогу гранично дохідливо й детально: «Після отримання ким-небудь відомостей про хоч би яку пригоду негайно ж ці відомості передавати черговому по Канцелярії. Крім цього, в екстрених випадках, про вбивства, пограбування та інші важливі події негайно доповідати Начальнику району. Черговий по Канцелярії, прийнявши заяви про події, як від чинів Варти, так і від приватних осіб, записує ці заяви в формі протоколів кожне окремо і до кінця чергування подає Начальнику району».

Крім того, начальник варти «уклінно» просив своїх помічників зосередити всю увагу на зовнішній службі. Він зобов'язав їх перевіряти нічні обходи і пости, особисто і без зволікання бути на кожній пригоді, хоч би якою незначною вона не здавалася на перший погляд.

Загальний нагляд за діловодством по канцелярії, протокольним та паспортним відділами Володимир Гриньов поклав на секретаря. Від нього залежало, наскільки точними та результативними могли бути розпорядження та вказівки, прийняті згодом начальником варти.

У випадках, коли Гриньов залишав межі району, всі документи підписував уповноважений ним заступник. Виняток становили лише посвідчення особи: ніхто, крім начальника варти, не мав права ставити на них підпис. Вартовий, який чергує в канцелярії, зобов'язаний був слідкувати, щоб відвідувачі прямували тільки в ту кімнату, куди їм потрібно. До кабінету на-

чальника варти входить дозволялося лише по одному, а не натовпом, як це зазвичай траплялося.

Ймовірно, на 7 листопада політична ситуація в Краматорській помітно загострилася, і Володимир Гриньов вирішив своїм обов'язком нагадати вартовим їх першочергові обов'язки і завдання.

«Постовий вартувий, — значилося в наказі, — зобов'язаний строго стежити за всім ввіреним йому районом. Про все, що сталося, негайно доповідати старшому по команді, а за відсутністю його, черговому, в екстрених випадках по телефону. Крім цього, під час перевірки постів Начальником району доповідає про стан ввіреного посту».

Вартувий не мав права спізнюватися на чергування, відлучатися за межі Краматорського району без дозволу начальника варту навіть у вільний від чергування час. Черговий по команді зобов'язаний був стежити за порядком в казармі і за заарештованими, не допускати в казарму сторонніх осіб без дозволу старшого. Крім того, черговому заборонялося дозволяти побачення з арештованими і передачу їм харчів.

Прикметою смутних часів зазвичай стають всякого роду шахраї. Не стала винятком і осінь 1918 року в Краматорській. Згадка про цей накіп в добу глобальних змін міститься в наказі начальника Державної варти Володимира Гриньова: «У районі Краматорського селища, переважно на базарі, ходять різні підозрілі особи, які пропонують публіці грати в лотерею, рулетку, кістки, якісь кульки, виймати квиточки і т. п. дурницю, засновану цілком на шах-

райстві та довірливості публіки. Пропоную всім чинам Варти осіб таких затримувати і доставляти до мене».

Глава Краматорської варти був суворим, але справедливим начальником. Він не вважав для себе негожим похвалити підлеглих. «Дуже приємно бачити, — писав в наказі Гриньов, — що багато вартових, незважаючи на відсутність форми, мають вигляд справжніх стражників, також жваво, толково виконують й доручення». Однак, похваливши гідних, він тут же міг вказати на недоліки недбайливих: «На жаль, залишилися ще й міліцейські «розперізки», які на ходу сплять, а на посту стоять в накинутому піджаку, і зовсім не знають своїх обов'язків. — Пропоную старшому, перш ніж відправляти на чергування, підперезувати таких».

Сьогодні неможливо достовірно судити, наскільки складно або просто вирішувалося питання підбору кадрів для управління Державної варти Краматорського заводського району. Документи дозволяють лише аналізувати кадровий рух — скільки було прийнято, переведено або звільнено співробітників протягом серпня-листопада 1918 року. Причини появи тих чи інших наказів, як правило, невідомі.

Кадрова статистика свідчить, що в серпні-жовтні 1918 року кількість призначень по канцелярії управління варти залишалася незмінно стабільною — по сім в кожному з названих місяців. Звільнень було менше: в серпні, вересні та листопаді — по одному. Виняток — жовтень, коли було звільнено 4 співробітника. Сталося це в момент зміни керівництва варти.

Досить стабільною була ситуація з кадрами в кримінальному відділі. За три місяці по цьому відділу відбулося 11 призначень і 8 звільнень.

І все ж найбільшим показником проблеми з кадрами в Краматорській Варті слід вважати приймання-звільнення співробітників охоронної варти. Ймовірно, не всі вартові готові були день і ніч справно нести службу на постах, відчувати не найкраще ставлення до себе з боку заводських робітників, жити на казарменому положенні й вірити в світле майбутнє в умовах окупованого німцями селища. Стабільність в окремо взятому, нехай і багатому на зайнятість населення заводському районі, була неможливою в принципі. Не випадково журнал наказів начальника управління рясніє прізвищами звільнених і прийнятих на службу молодших вартових. Із 7 серпня по 10 листопада 1918 року на службу до управління Державної варти Краматорського заводського району було призначено і зараховано до резерву 49 вартових. При цьому найбільшу кількість серед них становили молодші вартові. Звільнено за цей період було 41 особу. З п'ятдесяти шести звільнених за грубі порушення, невідповідність службі, недбалість і пияцтво начальник управління звільнив 15 службовців варти. Одному вартовому оголосив догану за несвоєчасне повернення із короткострокової відпустки.

За зазначений час шестеро службовців були заохочені. Причому, агенту кримінального відділу Костянтину Зваліковському і вартовому Йосипу Веселовському подяку оголосив сам

Ізюмський повітовий начальник Державної варти. Такої шани вони були удостоєні за те, що розшукали якогось зловмисника Коровкіна та вкрадені ним речі.

Документи Краматорської варти не дають відповідь на питання, коли ж її діяльність в тутешньому заводському селищі була остаточно припинена. Про це ми можемо судити, покладаючись хоча й на непрямі, але все ж таки документальні дані.

13 листопада 1918 року на ім'я начальника Державної варти Краматорського заводського району зі Слов'янська було отримано листа уповноваженого агента правління Харківського окружного страхового Товариства по Слов'янському району. Агент просив повідомити його про долю п'яти стягнень простроченого страхового внеску, які він відправляв начальнику Краматорської варти ще в серпні поточного року. Він нагадував, що стягнення за страховими внесками з підприємств — це турбота варти, покладена на правоохоронний орган відповідно до циркуляру Міністерства внутрішніх справ. Якою була відповідь Володимира Гриньова агенту, що представляв страхове Товариство, невідомо. Для нас важливо зовсім інше: на листі зі Слов'янська вказано вхідний реєстраційний номер і... дата реєстрації — 18 листопада 1918 року! Це означає, що і в середині листопада Державна варта в Краматорському заводському районі виконувала свої функції, а службовці канцелярії управління все ще продовжували вести діловодство.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКУ

Документи Центрального державного архіву ставлять під сумнів спогади О. Чекірісова, І. Дрожняка і Л. Скрыги про події осені 1918 року в Краматорській. Принаймні, їх відомості щодо прізвища начальника управління Державної варті Краматорського заводського району і дати роззброєння чинів варті абсолютно суперечливі й не відповідають архівним даним.

Подібні до «забудькуватості» ветеранів й відомості про той час, викладені в книзі Н. Д. Шляхтиченко «Старокраматорський машинобудівний завод» 1996 року видання. Автор нарисів історії СКМЗ цитує наказ № 6, що викликає велику недовіру, по Краматорському гарнізону командира німецької дивізії «Чорний орел» генерал-майора Гольдфедера про вивезення всього, що тільки можна було вивезти із заводського селища до Німеччини, — «від запасів продуктів харчування до чорного металу», називає 25 жовтня 1918 як дату відходу з Краматорської «німецько-гайдамацьких» (!) військ «під ударами більшовиків», причому цій події, за даними Н. Шляхтиченка, передувало роззброєння Державної варті... Але ж, як стало відомо, в жовтні-листопаді 1918 року варту в Краматорській очолював Володимир Гриньов. Останній відомий нам наказ був підписаний Гриньовим 10 листопада, а вхідний номер на документі, який був отриманий канцелярією варті на ім'я начальника, датований 18 листопада 1918 року. Це було через 9 днів після того, як Німеччина була проголошена республікою. Ймовірно, цією обставиною пояснюється «зговірливість» команду-

вання німецького гарнізону та його нейтралітет у відношенні до роззброєння варті більшовиками. З цього випливає, що роззброєння навряд чи було можливим і 21-го, і 25 жовтня. Воно могло відбутися лише не раніше 18 листопада, тому що в цей день чиновники канцелярії правоохоронного органу Української Держави ще виконували свої обов'язки! Грішив проти істини Л. Скрыга, коли віщав з газетної сторінки «Краматорської правди» від 11 жовтня 1957 року, стверджуючи, нібито «начальник варті Коваленко, його помічники Карачаров і Шкарупа, а також всі солдати склали зброю». Краматорська варта припинила своє існування — це факт. Однак не було начальника варті та його помічників з такими прізвищами...

Запевнення радянських істориків у тому, що в роки революцій та громадянської війни промисловий і господарський комплекс на постімперському просторі був доведений до стану розрухи, можливо, в цілому по країні й мали під собою підстави. Дивно, але такі висновки суперечать економічній ситуації в Краматорській. На це, більш ніж переконливо, вказують безсторонні цифри. Причому, цифри, не підташовані кон'юнктурними істориками, а отримані з заводського архіву інженерами і бухгалтерами Краматорського заводу та оприлюднені в офіційному звіті в 1925 році. Тоді в країні Рад, очевидно, цифри ще не несли на собі політичний вантаж правлячої партії і були цілком об'єктивними. Так ось, слідуючи цим цифрам, картина тільки по одному заводу Краматорського Металур-

гійного Товариства виглядала такою. У 1918 році — в рік Центральної Ради та Української Держави — на Краматорському заводі працювали 3955 робітників (для порівняння: в 1914 році — 2913). Діючими були всі відділення (цехи). У Доменному відділенні значилися 697 робітників, в Прокатному — 504, в Мартенівському — 321, в Ливарному — 305, в Механічному — 469, в Електричному — 311, в Снарядному — 198 тощо. У Доменному, Мартенівському, Прокатному, Снарядному та Електричному відділеннях роботи велися в три зміни, в інших — в одну. З трьох доменних печей на заводі дві були зупинені в 1916-1917 рр., а третя працювала протягом усього 1918 року, і лише 9 листопада припинила роботу. Завод працював на Українську Державу, забезпечував зайнятість краматорчан і гарантував благополуччя їхніх сімей! Таким чином, управлінню Державної варті Краматорського заводського району було що охороняти, і ніякі продукти харчування, верстати не відправлялися ешелонами із селища до Німеччини. Варто зауважити, що в 1919 році «Краматорка» (так місцеві ласкаво називали свій завод — В. К.) зменшила темпи: чисельність робочого персоналу тут скоротилася до 2781 чол. Більш ніж імовірно, що це було пов'язано з мобілізаціями робітників до армій воюючих сторін. Але завод не просто продовжував працювати: в Доменному відділенні був навіть побудований і зданий в експлуатацію мокрий газоочисник на 40000 куб. м. газу на годину! Це потім «червоні», очевидно, не знали, що робити з таким заводом, як ним управляти, що і як виробляти. «Крама-

торка» була зупинена! Потім першими керівниками заводу вони призначали то колишнього майстра, то вояку, що скакав верхи в громадянську з шашкою наголо... Інтелектуали на посадах технічних директорів з'являться пізніше. Може бути, в цьому (стосовно до Краматорської) полягало, на думку радянських істориків, подолання «розрухи» як наслідку громадянської війни... Якщо так, то з їх думкою дійсно слід погодитися.

Всі ці факти зайвий раз підтверджують думку про те, що спогади сучасників і багато чого з написаного з історії Краматорська періоду 1917–1920 рр. вимагають ще уважного та критичного прочитання, не є істиною в останній інстанції. Щоб завоювати довіру і відповідати дійсності хоча б в мінімальному наближенні, дані про ту неоднозначну добу повинні бути підтверджені архівними документами. Так, як це тепер має місце у випадку з історією Державної варті в Краматорському заводському районі.

Історія маленького Краматорського селища доби революційних потрясінь і громадянської війни, що завершилася остаточним крахом імперії під скіпетром російського самодержавства та затвердила народження нової імперії на чолі з більшовиками, як і раніше, чекає своїх неупереджених і незаангажованих політичними симпатіями дослідників. Особливе місце в їх роботах, безумовно, повинні зайняти події з життя мешканців Краматорського заводського району, пов'язані з періодом доби Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.

ПЕРША ГАЗЕТА — «ДОМНА»

Сьогодні найстарішою газетою міста є «Краматорська правда». Перший її номер було видано 19 вересня 1930 року. Мало хто знає, що першим друкованим ЗМІ була газета «Краматорська Домна» або просто «Домна».

У липні 1930 року п'ять округів Донбасу були перетворені в 17 адміністративних районів. Із цього моменту Краматорська, яка раніше входила до складу Артемівського округу, стає районним центром. Після ліквідації округу була закрита й окружна газета «Кочегарка». На порядку денному постало питання про створення районних газет. Саме тоді з'явилася газета «Краматорська правда».

Початок 20-х років був відзначений широким розмахом робкорівського руху на шахтах, малих і великих підприємствах Донецького краю. У серпні 1922 року, після розгрому «банд» в Слов'янському районі, на Краматорський завод (в недавньому минулому — завод Краматорського Металургійного Товариства) повернувся колишній уповноважений місцевої Чека Порфирій Омелянович Трейдуб. Він стає робітничим кореспондентом газети «Всесоюзная кочегарка» і першим робкором Краматорської. Тоді ж пише в «Кочегарку» ще один робітник-машиніст — Олексій Федорович Могила. Олексій — уродженець Петрівки. У громадянську він зовсім ще молодим

хлопцем добровільно пішов на фронт битися на боці «червоних». За це односельці нагородили його прізвиськом «Льошка-доброволець». І ось тепер колишній кулеметник строчив пером на папері — так само зло і нещадно, як колись із свого «максима» в кривавому бою.

Теми для заміток наші робкори знаходили тут же, на заводі. Писали про успіхи, невдачі, нещадно критикували, якщо хтось заслуговував. Незабаром їх полку прибуло: з'явилися нові імена — Моїсеев, Шальнев, Крячек, Ариндін, Козаков. У 1923 році з ініціативи Порфирія Трейдуба робкорами була створена загальнозаводська стінна газета «Краматорська домна». Її перший номер, природно, приурочили до свята — чергової річниці Жовтневої революції. Кожен випуск готували 7 робкорів. Стінгазету друкували на друкарській машинці в єдиному екземплярі з періодичністю один раз на місяць.

Життя набирало небачених темпів, а Краматорський завод — силу. Одна стінгазета вже не могла відобразити того, що відбувається, і виконати своє класове завдання. У 1925 році «Домна» стала виходити по 25 примірників 2 рази на місяць. Тепер її друкували на шапірографі й розвішували на видних місцях у цехах заводу. У 1929 році Петро Моїсеев згадував: «3 ро-

стом робкорів, кореспонденції яких не могла стінна «Домна» вмістити на своїх сторінках, постало питання про створення цехстінгазет і переходу «Домни» на друковану».

Організувати друкування «Краматорської домни» друкарським способом судилося Олексію Могилі. Сталося це в 1927 році. «Домна» стає щомісячною газетою робітників і службовців Краматорського державного машинобудівного і металургійного заводу (нині — СКМЗ і КМЗ), тираж якої 1500 екземплярів. 25 вересня 1927 року «Домна» опублікувала статтю організатора робкорів у Донбасі С. Лохова. Автор писав: «29 червня ц. р. у вас вийшов перший номер друкованої заводської газети. Це значне досягнення робітників заводу, якому не можна не порадити. ...Від імені «Правди» і робкорів її на Донбасі вітаю першу в Артемівському окрузі друковану газету робітників і службовців Краматорського заводу «Домну» та її робкорів, ініціаторів її, і бажаю всілякого успіху в її подальшій роботі».

Із року в рік тираж «Домни» зростав. У 1928 році — 3000 примірників, а через два роки — 4000. Починаючи з 9 квітня 1930 року газета виходила вже 6 разів на місяць. У травні

видання стає платним. Вважає велика кількість заміток в кожному номері. Траплялося, їх кількість сягала 40 і більше. Вони публікувалися як російською, так і українською мовами. Були літературні сторінки, і незмінно — «Куточок юнкора». Яскраво відзначала газета День друку. Воно й не дивно. У 1930 році в роботі «Домни» і цехових стінгазет КДММЗ брали участь до 600 робкорів. Це означало, що майже кожен 20-й житель Краматорської був «письменником». Ясно, що День друку тоді для мешканців селища був буквально всенародним святом.

Останній номер «Домни» побачив світ 12 вересня 1930 року. Усі наступні за цією датою дні в стінах редакції, яка розміщувалася в робітничому клубі ім. Артема КДММЗ, спішно готували матеріали для нової газети. Раз у раз дзвонили з райпарткому: цікавилися, як йдуть справи. У відповідь звучало незмінне: «Не хвилюйтеся, встигаємо». Не підвели і робітники друкарні в Артемівську. У п'ятницю 19 вересня телефон редактора не змовкав: Олексій Могила приймав вітання — 6000 примірників першого номеру «Краматорської правди» читала вся округа. Народження газети селища міського типу Краматорська відбулося.

КОЛИ КРАМАТОРСЬК СТАВ МІСТОМ

У 1868 році будівельники напівстанції Краматорська навіть увияти не могли, що колись навколо малопримітного полустанку виросте велике місто.

Час розставив все на свої місця. Незабаром полустанок перетворився на вузлову станцію, поруч виріс невеликий алебастровий завод, і одна за одною з'явилися вибілені крейдою українські хати перших

краматорчан — словом, в тутешній окрузі з'явилося нове селище з промовистою назвою «Краматорівка». Адреса у мешканців цієї глушини була одна: станція Краматорська, Ізюмський повіт Харківської губернії. Такою вона залишалася до тих пір, поки в Російській імперії не трапився Жовтневий переворот, а слідом не відбулася громадянська війна.

БУЛО ВАШЕ — СТАЛО НАШЕ

В кінці грудня 1918 року із Краматорівки був вибитий загін білогвардійців і місцевий ревком приступив до організації влади в селищі. У січні більшовики обрали райвиконком, який взявся вирішувати поточні проблеми населення і збирати в єдиний полк розрізнені по Теплинських лісах партизанські загони. Бойові дії цього з'єднання проти військ УНР дозволили більшовикам захопити владу в Ізюмі і Слов'янську.

Успіхи червоних на Донбасі з ентузіазмом були сприйняті в Харкові, і вже 5 лютого 1919 року Рада народних комісарів України прийняла декрет «Про утворення Донецької губернії». Рішення мотивували просто і зрозуміло: «З огляду на особливе значення

Донецького басейну...». Тимчасова адміністративно-територіальна одиниця була створена шляхом об'єднання Бахмутського і Слов'яносербського повітів, які належали до Катеринославської губернії. Визначення «тимчасова» себе не виправдало: Донецька губернія проіснувала рівно 5 років, і тільки після цього була скасована.

Сьогодні залишається таємницею, з чиєї ініціативи Краматорівку відняли в Ізюмського повіту і включили до складу Донецької губернії: чи то місцеві постаралися, чи то губревком розпорядився з урахуванням обстановки. Однак факт залишається фактом: 17 січня 1920 року наказом Донецького губревкома територія Донецької губернії була поділена на

11 адміністративних районів, і в складі 5-го — Бахмутського — району значилася станція Краматорська.

Верхи ініціативу підтримали. 16 квітня 1920 року Президія Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету затвердила межі і склад Донецької губернії. При цьому ВУЦВК вивів зі складу Ізюмського повіту Хар-

ківської губернії Білянську волость (з нашою Краматорівкою) і приєднав її до Донецької губернії. Це означало, що настав кінець перебування земель, на яких нині розташований Краматорськ, у складі Харківської губернії, а значить, і в складі так званої Слобідської України.

ШИЛО НА МИЛО, А В ПІДСУМКУ — РАЙЦЕНТР

Адміністративно-територіальна круговерть тривала потім ще довгих дванадцять років.

Два роки органи влади в Краматорівці возили звіти до сусіднього Слов'янська. Зміна райцентру сталася в середині літа 1920 року. Донецький губвиконком оприлюднив наказ про поділ губернії на 13 районів, і в результаті Білянська волость разом з Краматорівкою відійшла до Слов'янського району. Слов'янську підпорядкували 19 волостей і селище Дружківка.

12 серпня 1920 року політбюро Донецької губернії прийняло рішення перенести губернський центр до міста Бахмут. Зміна місця посилила пристрасть пролетарських чиновників розділяти і володарювати.

У грудні 20-го губернію знову ділили. Цього разу скасували два райони, а решту нарекли по-старому — повітами. До березня 1923 року ситуація не змінювалася, і краматорчани почали навіть звикати до нової поштової адреси: ст. Краматорська, Білянська волость, Слов'янський повіт Донецької губернії.

7 березня 1923 року в українському уряді «несподівано» звернули увагу на Краматорське селище, вирішивши підвищити його статус. У цей день Президія ВУЦВК прийняла постанову про черговий адміністративно-територіальний поділ Донецької губернії. Скасували повіти, повернулися до округів, які, в свою чергу, поділили на райони. Так на світ з'явився Бахмутський округ, а в його складі — Краматорський район, що включав незмінну Білянську волость.

До цього часу в Краматорівці відновив роботу потужний машинобудівний і металургійний завод, який обіцяв у перспективі пристойні податки. У Бахмуті резонно вирішили всі податки забирати собі, а Слов'янську — що залишиться. Сказано — зроблено. Слов'янський повіт анулювали, гроші у міста відібрали і позбавили права командувати Краматорівкою. Селищу від цього легше не стало: місце Слов'янська зайняв Бахмут — шило поміняли на мило. Одна тішила радість — робітниче селище перетворилося на райцентр.

ПРИСВОЇТИ КАТЕГОРІЮ — МІСТО

Бахмутські чиновники відали, що творили. 19 грудня 1923 року на засіданні президії Бахмутського окрвиконкому було заслухано питання «про включення до списку селищ Міськтипу — селища: Краматорська, Горлівка і Дружківка, що до сих пір не увійшли до списків селищ Міськтипу, на предмет стягнення всіх місцевих податків і зборів, передбачених положенням ВУЦВК про місцевий бюджет...». Постанова членів окружного виконкому була однозначною: «Ухвалили — ЗАТВЕРДИТИ. Територіальній Комісії порушити відповідне клопотання».

У січні 1924 року помер Володимир Ульянов (Ленін). Спочатку країну облетіла ця новина, а слідом повіяли зловісні вітри змін. До весни вони вже гуляли над просторами Донбасу. 9 березня 1924 року на урочистому засіданні Юзівської міськради слухали питання «Про увічнення пам'яті Леніна...». Рішення прийняли. І хоча воно було політично далекоглядним, логіка в ньому, з точки зору обивателя, була відсутня зовсім: «Заслухавши доповідь з питання про увічнення пам'яті тов. Леніна, Юзівська міськрада ухвалює... м. Юзівку перейменувати в Сталіно, а округ в Сталінський...».

Цікавий момент. На урочистому засіданні Юзівської міськради головував товариш Шкадінов. Оскільки двійники у високих державних діячів в СРСР з'явилися набагато пізніше (до того ж Шкадінов до таких не відносився), то можна припустити, що до перейменування Юзівки руку

доклав саме він — колишній голова Краматорської Ради робітничих і селянських депутатів. Яким чином Микола Іванович опинився на посаді голови Юзівської міськради, історикам ще належить з'ясувати.

Хвиля вірнопідданства докотилася тоді і до чутливих до змін бахмутчан. В результаті 2 вересня 1924 року Бахмут знайшов собі нову назву — Артемівськ. Відповідно перейменували і округ.

Знаменною в історії Краматорська є дата 13 березня 1925 року. ВУЦВК і Раднарком України прийняли тоді спільну постанову, якою визначили точний список міст і селищ міського типу в Донецькій губернії. До числа віднесених до розряду поселень міського типу увійшла і Краматорська. Основний документ підписали голови ВУЦВК і Раднаркому — Георгій Петровський і Влас Чубар. До 1917 року їм довелося жити і працювати на машинобудівному заводі КМТ в Краматорівці.

Місяцем раніше Раднарком ухвалив скасувати в Україні губернії як такі. При цьому вказано було перейти до «треступеневої» системи управління: республіканський центр — округ — район. Запровадили нововведення з метою «наближення влади до населення» і заради «спрощення Радянського апарату». 3 червня 1925 року ВУЦВК прийняв аналогічне рішення: з 15 червня територію УРСР розділили на 41 округ, а з 1 серпня слово «губернія» збереглося лише в побутуванні серед істориків і краєзнавців.

Реконструкція Краматорського Державного машинобудівного і металургійного заводу в кінці 20-х рр. і поява нового Жовтневого селища помітно змінили новоспечене селище міського типу. Але найбільш різючі зміни в його вигляді відбулися після того, як в полях за Штейгарівкою розгорнулося будівництво гігантського заводу (майбутнього НКМЗ), а на схід від нього стали виростати, немов за помахом палички чарівника, шлакоблокові будинки Соцмістечка.

На початку 30-х колишне робітниче селище важко було впізнати. Його зросло економічне значення для країни стало настільки очевидним, що 20 червня 1932 року постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР Краматорський район і райвиконком були розформовані, а селищу міського типу Краматорська присвоєна категорія МІСТО. Ця пам'ятна дата увійшла в історію Краматорська ще й з іншої причини. 20 червня в результаті сильного розливу Казенного Торця були залиті водою всі низинні місця лівобережжя і багато котлованів «Крамашбуду». Стихія завдала вели-

чезної шкоди місту, яке переживало своє чергове народження. У Наркомат важкого машинобудування послали тоді сотні знімків, виконаних фотографом В. Семикозенко для наочності та звіту про подію.

Кінець в історії адміністративно-територіального підпорядкування Краматорівки настав через дванадцять днів — 2 липня 1932 року. Щоб «наблизити і поліпшити якість оперативного керівництва розвитком промисловості та культурно-побутовими процесами Донбасу, удосконалити плановість, забезпечити сільськогосподарську базу для потреб виробництва і робітничого постачання», ВУЦВК ухвалив створити нову (6-у в Україні) Донецьку область із центром в Артемівську. Спершу підзвітна лише Києву, відтепер Краматорська міськрада переходила у підпорядкування Донецького облвиконкому.

Остаточо крапки над «і» розставив все той же ВУЦВК: 16 липня 1932 року в якості адміністративного центру Донецької області уряд України призначив місто Сталіно — нині Донецьк.

* * *

... У майбутньому Краматорськ знайде славу індустріальної перлини Північного

Донбасу, завоює всесвітню популярність і займе гідне місце серед українських міст.

КРАМАТОРСЬК + TV

За традицією робочий день ми починаємо з обговорення новин — місцевих або тих, що прилетіли до нас здалеку. З першими проблем ніколи не виникало. Біля тину чи колодязя тільки й чути було: «А ось послушайте, кума, що мені сусідка казала!». Але ось із далекими... Тільки прогрес прискорив їхню доставку. А ось долучення краматорчан до прогресу, як з'ясувалося, сталося з волі НКМЗ.

У давні часи, часто ризикуючи життям, гінці передавали новини із вуст до вуст. У пушкінську епоху на перекладних, кваплячи візника, з новинами в засніжену ніч неслися кур'єри. Пізніше стали їздити поштові диліжанси, з'явилося радіо і, нарешті, на початку ХХ століття Борис Розінг винайшов телебачення. Завдяки останньому світ переживає черговий потоп, правда, цього разу — інформаційний. Ми сердимось на «ящик». Він безсовісно краде наш час. Нам ніколи приділити увагу мамі, дитині допомогти вирішити шкільну задачу. Про читання в гамаку я навіть не кажу — скільки вже років самотньо сумує на полиці томик віршів Олександра Блока! Життя без телевізора сьогодні уявити неможливо. Але саме завдяки йому (чого гріха таїти!) нам є ще про що поговорити один з одним.

Але як давно все це почалося?

Хто з краматорчан став володарем першого в нашому місті телевізора, встановити, я думаю, тепер не зміг би навіть Шерлок Холмс. Та воно, напевно, і не має значення. Бог із ними — «крутими» післясталінських часів. А ось відповісти на питання, коли телебачення знайшло постійну прописку в Краматорську, цілком під силу. Не знаю, для кого як, а для мене навіть ті мізерні відомості, які були виявлені в процесі пошуків відповіді на це питання, стали справжнім одкровенням часу.

В середині 50-х рр. радянське телебачення впевнено завойовувало ефірний простір, прагнучи привернути до себе увагу громадян, що мають можливість наздогнати прогрес. А в тому, що такі були, наприклад, в тому ж Краматорську, не треба навіть сумніватися: за наявними даними, в лютому 1958 року в нашому місті налічувалося близько 1000 телевізорів. Що являв собою тоді телеагрегат (по-іншому його не назвеш), краще побачити своїми очима: приходьте в Музей історії міста і там познайомтеся — «КВН» зразка 50-х рр. Незрівнянне досягнення вітчизняної науки і техніки, один із згаданої тисячі. На той час бачити телепередачі на екранах своїх телевізорів вже

могли жителі міст Сталіно і Харкова. У ворошиловградців не було такої можливості, але роботи по введенню обласного телецентру велися і в них.

Значна віддаленість від діючих станцій перешкождала постійному, а головне, впевненому прийому телепередач в Краматорську. Правда, вперті власники перших телевізорів ухитрялися з них дещо «вичавити», але для цього доводилося піднімати домашні антени ледь чи не до хмар. І все ж побачити стерпне зображення на телеекрані вдавалося далеко не всім. Проблема з віддаленістю, в принципі, була вирішуваною. Для цього місту досить було побудувати власний ретранслятор.

Ідея будівництва ретрансляційної станції народилася, як і слід було очікувати, на Новокраматорському заводі в 1955 році. Зрозуміло, що заявила про цю ідею цілком конкретна людина. Але оскільки в той час право висувати важливі ідеї належало тільки КПРС або, в крайньому випадку, трудовому колективу, ім'я ініціатора залишилося для історії таємницею.

Отже, колектив новокраматорців вирішив будувати в місті ретранслятор. На заводі намітили план, виконали креслення будівлі апаратної, замовили 110-метрову вишку. Залишалось отримати дозвіл в Міністерстві зв'язку УРСР і вибрати відповідне місце для станції. Вимога до її розташування була такою: вона повинна забезпечити впевнений прийом телепередач жителями трьох міст — Слов'янська, Краматорська, Дружківки.

Тяганина, пов'язана з пошуками необхідного місця та умовляннями

різних інстанцій дати дозвіл, тривала майже два роки. Новокраматорці не відступилися. Їх завжди відрізняли наполегливість, цілеспрямованість і виправдане самолюбство. Тому вони і цього разу домоглися свого.

На початку 1958 року стало ясно, що ретранслятору в місті бути. Міністерство зв'язку зобов'язалося навіть поставити телеапаратуру в Краматорськ в 1-у кварталі. Але тут виникло несподіване утруднення: виготовлення телевежі затягувалося; причина — відсутність у НКМЗ достатньої кількості металу необхідного профілю. Не відразу, проте і з цією проблемою завод впорався.

Щоб зовсім все гладенько, без боротьби і перешкод — це ж не про нас. У тому ж 1958-му світла радість краматорчан, які мріяли незабаром припасти до блакитного екрану з гліцериновою лінзою, була невимовно затьмарена. Це стосувалося тих, хто вже поквапився придбати телевізор. Подібно грому в лютому місяці стала для них звістка про те, що ретранслятор їм нічого не дасть, а телевізор у кожного так і залишиться модним, хоча абсолютно марним предметом. У цієї приголомшливої новини було елементарне пояснення. Спершу телемовлення в країні велося по 5-ти каналах, і промисловість випускала відповідні їм апарати. З нового (1958) року телебачення в СРСР стало 12-канальним. Загальносоюзним планом для Краматорська відвели 7-й канал, щоб сигнали нашого ретранслятора в майбутньому не створювали перешкод сусіднім телестанціям, які працювали в діапазоні 1-5 каналів. У краматорчан телевізори не були розраховані на ро-

боту по новому каналу, і членам 1000 сімей тільки і залишалося, що в розпачі кусати лікті: їм або купуй новий телевізор, або вези свій в Сталіно для перенастроювання. Таким чином, ретранслятора в місті ще не було і в спомині, телевізори в будинках городян, як і раніше, виконували роль підставки для вази, але всі в один голос вже заговорили про необхідність відкрити телеательє. У ситуації, що склалася, це було, мабуть, найрозумнішою пропозицією.

Згідно з легендою, Миколаївська церква на крейдяній кручі в Святогорську з'явилася буквально за ніч. У Краматорську дива не сталося, і ретранслятор будували більш як півтора року. 4 вересня 1959 року «Краматорська правда» опублікувала повідомлення, суть якого зводилася до такого: «...Скоро в Краматорську вступить в дію ретрансляційна телевізійна вишка». Очікувалося, що ретранслятор забезпечить жителям нашого міста прийом телепередач з двох обласних центрів — Сталіно і Харкова.

У вересні збірка телевежі йшла повним ходом. Цю роботу доручили передовій бригаді монтажників «Донбасстальконструкції», якою керував Г. К. Кобильник. Вишку збирали «передовим» методом — в «лежачому» положенні: 76-метрову махину вирішено було ставити «на ноги» за допомогою спеціальних пристосувань. Монтажники поспішали — до здачі об'єкта залишалися лічені дні. Їм було поставлено завдання: завершити роботу до ювілею — 25-річчя НКМЗ.

Новокраматорці жили і працювали, крокуючи в ногу з часом. У січні-лютому 1959 року відбувся поза-

черговий XXI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Він поставив завдання перед народом наздогнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни у виробництві продукції на душу населення. Із цього часу в СРСР особливо бурхливо зростає телевізійна мережа. До осені 1959-го в країні вже діяло близько 600 потужних передавальних і понад 70 ретрансляційних станцій. Вони забезпечували прийом телепрограм на території з населенням близько 50 мільйонів чоловік.

НКМЗ побудував ретранслятор в Краматорську до дня свого 25-річчя: вже 25 вересня 1959 року відбулися пробні телепередачі. В апаратній була встановлена новітня як на той час автоматизована техніка, яка не потребує постійної присутності обслуговуючого персоналу. Всі вузли станції мали 100-відсотковий резерв. Ретранслятор приймав передачі Сталінського телецентру по IV каналу, а передавав по XI (передбачувана робота по VII каналу залишилася на папері). Потужність його телепередавача становила не менше 100 Вт. Він гарантував якісний прийом в радіусі 25 км. Установку і монтаж апаратури здійснив колектив цеху зв'язку НКМЗ на чолі з Є. П. Вінником, який доклав чимало сил та енергії для створення ретранслятора.

У жовтні того ж року регулювання станції все ще тривало, хоча недалекоим вже був той день, коли Краматорський ретранслятор поповнив число діючих станцій Радянського Союзу. Питання про телеательє в місті перебувало у стадії вирішення: затримка була лише за приміщенням. Настане день, і власни-

ки 5-канальних телевізорів вишикуються до нього в чергу за 7-м каналом. У решти краматорчан, слов'ян і дружківчан стояла інша проблема — як можна швидше зібрати гроші, щоб купити новенький «Рубін-102» або «Рекорд-6».

А 7 листопада 1959 року на останній сторінці святкового номера газети «Краматорська правда» вперше була надрукована «Програма телепередач».

Для багатьох городян вона була чимось екзотичним. Втім, як і саме телебачення тоді — майже сенсація. Програма містила перелік передач тільки на два дні — 7 і 8 листопада. З точки зору нинішнього телеглядача, вона була куцою до неможливості.

Судіть самі. На 7-е листопада: 10.00 — репортаж про святкову демонстрацію трудящих м. Сталіно; 19.00 — останні новини; 19.20 — передача для дітей: ляльковий спектакль «Колобок»; 19.40 — концерт; 20.40 — худ. фільм «У дні Жовтня». Програма наступного дня (неділя) була ненабагато різноманітнішою: тільки замість одного було вже два фільми — «Вогні на річці» і «Важке щастя».

З того часу і почалося: «Де ж ви поділи газету з програмою?!». І потім вже вранці на роботі: «А як тобі вчорашній фільм?».

Одним словом, з піснею і ...телевізором — по життю.

ГОРДИСТЬ КРАМАТОРЧАН — БЛОКАМ'ЯНИЙ ПАЛАЦ

В історії архітектури є безліч прикладів, коли будівництво тієї чи іншої споруди тривало багато десятиків, а то і сотень років. Наприклад, відому Вавилонську вежу починали зводити в II тисячолітті до нашої ери, а остаточний вигляд вона знайшла тільки в 6 столітті до Різдва Христового. Знаменитий Кельнський собор в Німеччині, за даними істориків, будували протягом 632 років. Ми лише нещодавно дізналися, що перша в Краматорську 2-поверхова будівля з'явилася в 1880 році. Це був будинок для залізничників, який, з волі Сави Мамонтова та його компаньонів, «виріс» усього лише за один рік. Історія будівництва ПКіТ в крама-

торському літописі аналогів не має. Знадобилося довгих десять років, перш ніж центр нашого міста прикрасило величне громаддя Палацу.

У 1999 році Палацу культури і техніки виповнилося 35 років. За традицією ювілей відзначали в кінці квітня. У день народження білокам'яного велетня на його адресу прозвучало безліч красивих слів, гості Палацу дізналися імена незліченних знаменитостей, які в різні роки виступали на головній сцені міста. Однак ніхто не згадав най-най-історію створення ПКіТ. Історія ця не надто давня. Але так вже вийшло, що час, немов посміявшись над недосконалістю людської пам'яті, одного разу викрав її початок.

Пошуки початку

Перший осередок культури у будівельників «Крамашбуду» (майбутнього НКМЗ) з'явився наприкінці 1930 року. Це був клуб імені Косіора на 600 місць. Він розташовувався в районі Шлакової Гори, де розміщувалася більшість бараків, в яких жили будівельники заводу.

За спогадами старожилів, в середині 30-х років єдиним місцем відпочинку заводчан — жителів соцістечка стає клуб під назвою «Штурм» (за

наявними даними, він містився в будівлі, яка не збереглася, але яка розташовувалася на розі нинішніх вулиць Маяковського та Василя Стуса, в Соцмісті). Говорили, що це був дерев'яний сарай з рядами дерев'яних лавок. А ще в ті далекі роки машинобудівники первістка п'ятирічок, виявляється, мали і свій Будинок техніки. Він розміщувався безпосередньо на території заводу — там, де ще зовсім недавно

були обладнані побутові приміщення обрубного цеху НКМЗ.

До числа попередників ПКіТ безза-стережно слід віднести і всім відомий ПК імені Пушкіна в однойменному парку новокраматорців. Побудували його незадовго до початку Другої світової війни. Але оскільки це був літній клуб, не пристосований для експлуатації в холодну пору року, то в 1940 р. керівництво заводу прийняло рішення про будівництво «теплого» ПК. Місце вибрали там, де нині висо-чіє колонада ПКіТ. Вибрали — і затія-ли будівництво.

Сьогодні, після стількох років, вже, мабуть, нікому розповісти, хто і коли заклав перший камінь у фунда-мент того Палацу, за чиім проектом його зводили. Очевидно, будівельни-ків забрала з собою проклята Богом і людьми страшна і жорстока війна ...

Але зі свідками мені все ж таки по-щастило. Правда, їхні спогади більше стосувалися післявоєнного часу. Пер-шому співрозмовнику, зізнаюся, я не повірив. Переконав мене лише тре-тій очевидець — Анатолій Костян-тинович Соколов. Після звільнення міста він закінчив курс фабрично-за-водського учеництва і був прийнятий на роботу слюсарем-сантехніком. У 1945–1946 рр. йшло інтенсивне від-новлення Соцміста. Полонені німці та японці, чий табір розміщувався в бу-дівлі теперішньої лікарні № 3 (по вул. В. Стуса), розбирали завали. Анатолій же з товаришами займався «оживлен-ням» водопровідної та каналізаційної мереж. Хлопці жили на Новому Світі. В «контору», яка перебувала на вулиці Марата, вони добиралися через бал-

ку, а далі — полем. Додому — тим же маршрутом, але з зупинкою. Затриму-валися хлопці біля розпочатого, але так і не завершеного будівництва — недобудованого ПК новокраматорців.

Ще до війни стіни будівлі ПК ви-вели до рівня вікон першого поверху: капітальні підвали, кладка з червоної цегли, вже намітилися колони... Біль-ше не встигли — з початком війни бу-дівництво припинили. Коли окупанти зайняли Краматорськ, за містом вони обладнали аеродром, а склади бомб розмістили в підвалах цього недобу-дованого ПК. Восени 1943 року, після звільнення міста Червоною Армією, сапери винесли німецькі бомби з під-валів, склали штабелем в районі ни-нішньої площі Миру і підірвали: оскол-ки розміром з черевик розліталися Бог знає куди і шльопались навіть в парку ім. Пушкіна. Однак в підвалах після «ревізії» військових ще залишалися ка-сетні бомби. Ось їх-то і «ахали» ново-світські хлопці, повертаючись з робо-ти. За цим заняттям якось їх «накрили» червоноармійці. Вони проїжджали у ЗІСі по шосе Слов'янськ — Костян-тинівка (так в ті роки називали вул. Олек-си Тихого), почули вибухи і вирішили з'ясувати, в чому справа. Ох і дісталось тоді любителям «шумових ефектів» — по перше число!

Ті ж з краматорчан, хто в 50-ті ба-чив порослу бур'янами «недобудову», розповідали, ніби довоєнний ПК, су-дячи з розмірів фундаментів, вийшов би набагато менше існуючого нині ПКіТ — в ньому не були передбачені ні клубна, ні спортивна частини.

Війна ще не закінчилася, а в місті робили все можливе, щоб налагоди-

ти життя. Знадобилося близько двох-трьох років — і був відновлений ПК ім. Пушкіна. Втім, його не тільки відновили, але й частково реконструювали, пристосувавши для роботи в холодну пору року. З цією метою в ПК змонтували центральне опалення. Оскільки таким чином проблема з культурою була вирішена, будівництво нового палацу надовго відклали. Воно й зрозуміло: куди більш актуальним було відновлення заводу. На цьому було зосереджено всю увагу адміністрації підприємства, відповідальних

партпрацівників і господарських керівників міста. Країна поспішала кувати Перемогу.

А життя тим часом йшло своєю чергою. І нерідко вечорами з вікон наріжного будинку по вулиці Шкільній, в Старому місті, до слуху перехожих долинали звуки фокстроту — це студент КМТ Леонід Биков «пригощав» друзів музичної новинкою. А в одному із зруйнованих цехів заводу ім. І. Сталіна хтось навіть примудрився спорудити теплицю і виростити в ній білі айстри.

І ЗНОВУ ПИТАННЯ БЕЗ ВІДПОВІДІ

І все ж таки заводу заводів — флагману важкої індустрії України — був потрібний відповідний його масштабу Палац: такий, щоб розмах і краса, щоб ні перед своїми, ні перед чужими не було соромно. Новокраматорці, безсумнівно, заслуговували на Палац, гідний їхньої праці. І не десь на відшибі, в парку. Ні й ще раз ні! Його слід було установити в центрі майбутнього Соцміста. Адже він покликаний був стати архітектурним апофеозом граду біля древньої річки Тор.

Закінчилася війна. Відновлення заводу йшло повним ходом. Напруга фізичних і духовних сил народу досягала межі. Здавалося б, керівникам Новокраматорки ніколи було думати про реалізацію честолюбних задумів, проте... життя брало своє.

...На заводі перейнялися пошуками проекту гарного Палацу. Не просто гарного — величного. І такий був знайдений. Стало відомо, що в Молотовську (тепер це м. Северодвінськ в

Карелії) та в Миколаєві будують палаці культури згідно з грандіозним проектом, розробленим у Миколаївському облпроекті. Новокраматорцям він сподобався, і його вирішили прийняти без найменших змін. Корективи торкнулися тільки прив'язки будівлі до місцевості. До слова, ПК в Северодвінську був побудований в повній відповідності з проектом. У Миколаєві палац вийшов «куцим» — там звели одну центральну (сценічну) частину, причому із оштукатуренням фасаду. Ось і вийшло, що у краматорського ПКіТ єдиний є «кривий брат», і то він в Росії.

Отже, в основу проекту та кошторисно-фінансових розрахунків Палацу новокраматорців лягла документація ПК в Миколаєві, проектне завдання якого було затверджено Радою Міністрів СРСР ще 20 квітня 1950 року. Будівельний кошторис склав близько 19,7 млн. рублів. Єдина відмінність проекту для краматорського Палацу полягала

в тому, що наші відмовилися від штукатурки фасаду, вирішивши, що він повинен бути викладений плиткою. У проектному кошторисі був закладений ще один відмінний момент, оцінений в 21,1 тис. рублів і позначений як «розбирання будівлі». Будівельникам Палацу спочатку треба було повністю розібрати закладений ще до війни фундамент ПК і розпочати будівництво з «нуля».

У переповненій таємницями історії ПКіТ є маса нюансів, які вже назавжди залишаться невідомими. Взяти хоча б папку з багаторічним листуванням замовника (новокраматорців) з проектною організацією та іншими документами. Тут все, як у натуральному детективі: товста папка одного разу зникла, просто розчинилася. Враження таке, ніби хтось, чогось боячись, не побажав, щоб в майбутньому його ім'я маячило в нашій історії. Недоречна скромність. Однак папки з документами немає, і нам залишається задовольнитися актами прийому окремих частин Палацу, спогадами та публікаціями давніх років.

Остаточний проект майбутнього ПКіТ затвердив міністр важкого машинобудування рішенням від 31 травня 1955 року. Заводу залишалось отримати дозвіл інспекції Держбудконтролю на виконання робіт, передати будівельну документацію виконавцю і чекати, як то кажуть, омріяного. 26 жовтня 1955 року інспекція видала дозвіл, і заповітна мрія новокраматорців стала збуватися: «Даеш Палац культури Ново-Краматорського заводу ім. І. Сталіна!».

Виконавцем робіт з будівництва Палацу було визначено трест «Дон-

машбуд». Ця давня будівельна організація Краматорська була утворена в серпні 1937 року шляхом об'єднання великих будорганізацій міста. Робітники тресту в попередні роки відновлювали завод і зруйноване під час війни Соцмісто. У 50-60 рр. майже все, що ми звикли називати Центром Соцміста, було зведено їхніми руками.

Завод передав документацію тресту в 1956 році. Це за спогадами. Однак найголовніше питання, коли ж почалися роботи на будівельному майданчику, де нині височіє ПКіТ, знову серйозно спантеличує. Судіть самі.

3 лютого 1956 року в міській газеті було опубліковано виступ директора заводу ім. Сталіна В. Глазиріна. Він повідомляв: «Зараз розгортається будівництво Палацу культури». Нібито все зрозуміло: початок 1956 року. 1 травня того ж року головний архітектор міста А. Рагулін зі сторінок «Крамправди» прямо заявив: «У 1956 році розпочато роботи зі спорудження Палацу культури для Новокраматорських машинобудівників...». Але ось газета за 15 січня 1958 року. У ній чорним по білому надруковано, що перший екскаватор вийшов на будмайданчик ПК влітку 1955 року. Цілком припустимо, що газета... трішечки помилилася, хоча в ту пору робити це було ще небезпечно. Але ось невдача: в актах на приймання окремих частин ПКіТ державною комісією в 60-х рр. теж фігурують різні роки початку спорудження Палацу — 1955 і 1956. Що ж, нарікати не будемо і зійдемося на тому, що початок робіт на будівництві найкрасивішої будови Краматорська був у середині 50-х рр. XX століття.

А ДАЛІ БУЛО — ОБІЙНЯТИ І ПЛАКАТИ

В кінці грудня 1955 року муляр В. Іванов, переймаючись проблемою економії державних грошей, зі сторінок міської газети засудив невинуваті, на його погляд, витрати на «надмірності» («ліпну бутафорію») в оформленні фасадів трьох будинків, розташованих по правому боку проспекту імені Сталіна (нині проспект Миру). На «надмірності» вгадали тоді 70 тисяч рублів. Але справа минула — суть не в грошах. Дбайливий муляр, сам того не відаючи, назавжди увійшов в історію Палацу, бо вперше повідомив всьому місту про його плани будівництва. Ось як про це у Іванова: «В майбутньому центральною вулицею Соцміста повинен бути проспект імені Сталіна. В цьому році він забудований до площі, на якій буде свого часу підніматися одна з найкрасивіших будівель Краматорська — Палац Культури».

Соцмісто в ті роки справді нагадувало величезний будмайданчик. 1956-й — рік шостої п'ятирічки. Плани, проголошені на XX з'їзді КПРС, були грандіозні. Для Краматорська вони означали конкретні цифри. В середині 50-х житлофонд Ново-Краматорського заводу становив 150 тисяч квадратних метрів. За роки 6-ї п'ятирічки він повинен був збільшитися на 80 тисяч квадратних метрів. У 1956 році на будівництво Палацу, піонерських таборів тресту «Донмашбуд», КЗВВ та ін. Було виділено 9 мільйонів рублів. У той рік у місті намічали посадити 90 тисяч дерев і чагарників, розбити 4 сквери, побуду-

вати бульвар на проспекті ім. Сталіна. На березневій сесії міської ради голова виконкому Бондаренко Ф. Н. назвав життєстверджуючу цифру: «Понад 2,5 мільйона квітів прикрасять місто». До речі, на місці нинішнього скверу Профспілок сьогодні могло не бути ні скверу, ні фонтану: у 56-му тут, «на головній площі міста, з північного боку від Палацу культури», планували розпочати будову машинобудівного інституту — того, будівля якого виростала потім на розі вулиць Паркової та Академічної.

Але незважаючи на планів громаддя, справи на будівництві Палацу йшли ні добре, ні погано. У червні 1956 року «Крамправа» помістила знімок: гусеничний екскаватор висипає з ковша землю в один із самоскидів. Поруч коментар: «Будівельники тресту «Донмашбуд» приступили до спорудження в Соцмісті Палацу культури». (Який же місяць вони приступали? — В. К.). Рівно через місяць почався «плач Ярославни»: газета «Краматорська правда» — друкований орган міськкому компартії України і міськради депутатів трудящих — безперестанку «довбала» всіх і вся, хто затагував будівництво, не забезпечував його технікою, матеріалами та іншим. «Плач» затягнувся на роки. 12 жовтня 1956 року країна вперше відзначила День будівельника. Друкована трибуна безпристрасно прорекла: «Трест «Донмашбуд» погано будує Палац культури для новокраматорців». 15 грудня того ж року в доповіді секретаря міськкому КП України тов. Дринова

на XVIII міській партконференції прозвучало, наче вирок: «... Керівники тресту не забезпечили виконання обсягу робіт з будівництва Палацу культури Ново-Краматорського заводу». Причина цього була зрозуміла і, природно, зводилася до одного: в тресті слабкий рівень «організаційно-партійної та ідеологічної роботи». З такою постановкою питання тоді ніхто сперечатися не наважувався.

Слово партії — закон. Уже в червні наступного року всі зазначені недоліки майже усунені. Бадьорий рапорт: «Будівельники палацу трудяться над повним завершенням всіх підземних робіт до початку основного будівництва будівлі». І слідом: «Для будівництва ПК розроблений спеціальний графік». Але в реальному житті все було далеко не так. УКБ заводу в особі його начальника несподівано відмовився оплатити виконані трестом роботи на об'єкті. Умовити його вдалося лише спеціально створеною комісією, що складалася з представників Промбанку, міськкому партії і головного архітектора міста. 14 липня 1957 року завдяки «Крамправді» місто вперше дізналося, що майбутній осередок культури назвуть Палацом культури і науки.

«Палацовий довгобуд» пояснювали просто: величезні плани з житлового будівництва забирали всі сили. За недобудований Палац особливо і не запитають, а ось за зрив планових показників по житлу — партквиток відразу на стіл.

31 липня 1957 року ЦК КПРС і Рада Міністрів прийняли постанову «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». Було поставлено

завдання «усунути в нашій країні в найближчі роки нестачу житла». Пройде кілька років, і в Союзі виростуть, як гриби, квартали «хрущоб» (це на честь Микити Хрущова) — будинків з тісними незручними квартирами та з'єднаним санвузлом. Зате щастя яке! Чи не кожній родині — квартиру. Причому безкоштовно. В результаті квартирне питання так і не вирішили, а завершення Палацу відсунули на кілька років.

Настав січень 1958-го. Зима видалася холодна, але роботи на будівництві не припинялися — велася кладка стін Палацу. Проблем маса, основна — нестача цегли і збірного залізобетону. Однак будівельники наполегливо рухалися вперед. До середини літа вони намічали підвести корпус під дах і приступити до облицювальних робіт. Як облицювальний матеріал їм належало використовувати гранітні плити і аккерманський камінь. Брак матеріалів катастрофічно зривав графіки будови. Впроваджуючи передові методи роботи, будівельникам демонстрували фільми про механізовану кладку, про великоблочне будівництво, про високопродуктивну працю штукатурів, малярів та ін. 20 серпня на об'єкті приступили до бетонування дуже складної монолітної залізобетонної конструкції під плавальним басейном.

Восени каменярі, що працюють на будові ПК, вже включилися в змагання за гідну зустріч XXI з'їзду КПРС і зобов'язалися, за прикладом знатного гірника Миколи Мамає, перевиконувати щоденні норми. Треба розуміти, без цих зобов'язань норми просто так осилити було неможливо.

У лютому 1959-го вперше було чітко визначено: Палац необхідно здати в експлуатацію до закінчення семирічки (1959–1965 рр.) — на виконання історичних рішень XXI з'їзду КПРС. На ці роки планами було передбачено безприкладне будівництво житла в Краматорську. Нові будинки загальною площею 326 тис. кв. м повинні були раз і назавжди вирішити квартирне питання.

У той рік 19 червня краматорчан сповістили про те, що науки в майбутньому Палаці не буде, а техніка «оселиться» обов'язково. Ось коли народилася його остаточна назва — Палац культури і техніки.

Тим часом настала пора облицювати зовнішні стіни аккерманським каменем. І тут виникла чергова проблема: будівельники не мали досвіду роботи з таким матеріалом. На допомогу прийшли фахівці із Севастополя — лицювальники Долников, Колтун

і Семенюхін, які працювали з аккерманським каменем при зведенні Севастопольського драмтеатру, інституту ім. Сеченова та інших будівель в рідному місті. В червні 1959 року облицювання фасаду ПКіТ вже почалося. У серпні в «Крамправді» був опублікований фотознімок групи будівельників управління капітального будівництва заводу, завдяки яким Палац починав набувати парадного вигляду: бригадири О. Копнін і С. Яцута, лицювальники — М. Гаєнко, Г. Склярів, П. Суходольський, С. Маланін, І. Цвих, М. Падалко.

Два роки повновладним господарем будівництва був трест «Донмашбуд». Два роки, загалом, цілком зрозумілої волинки — для тресту головним залишалось зведення житлових будинків. При погляді на довгобуд замовнику тільки і залишалось, образно кажучи, як обійняти і плакати.

Глазирін вирішив: «Відтепер буде так!»

Серйозно побоюючись, що трест і надалі буде затягувати будову, а Москва заборонить будівництво подібних об'єктів, директор НКМЗ В. І. Глазирін прийняв рішення: Палацом відтепер буде займатися будівельно-монтажне управління заводу.

Треба зауважити, що будували Палац завдяки особистому авторитету і вмінню домовлятися «у верхах». Грошей для будівництва ПК не було. Будучи депутатом Верховної Ради УРСР, Глазирін щорічно «пробивав» їх спочатку в Держплані, а потім і в Раді Міністрів республіки. Підписувати листи

до Києва їздив заступник директора з побуту А. М. Стацевич. Управлявся він із цим уміло, навіть талановито, що не всякому дано.

У Києві до прохань заводчан ставилися із розумінням. І допомагали. Хто знає, як склалася б подальша доля Палацу, якби не голова Держплану УРСР, а пізніше голова Укрраднаргоспу П. А. Розенко, заступник голови Радміну УРСР П. Т. Тронько і сам очільник Ради Міністрів В. В. Щербицький. Вони давали вагоме «добро», незважаючи на підступи надто завзятих чиновників рангом нижче.

Побоювання В. І. Глазиріна виправдалися. Коли створювалися раднаргоспи і відбувалася ліквідація міністерств, на завод прилетів лист Мінважмашу і Держбуду СРСР з рекомендацією внести зміни до проекту Палацу, що вже будувався: клубну і спортивну частини не будувати, залишити тільки сценічну — із залом і холами. У листі було посилення на висловлювання голови Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущова про необхідність призупинити в країні будівництво всіх об'єктів, крім житла. Прочитавши лист, директор заводу запросив до себе заступника з побуту і начальника АГВ з книгою реєстрації вхідної пошти. Розмова у Глазиріна була короткою, але з тих пір тільки одна людина в світі знає, куди зник грізний лист із Москви.

У цей період кладку стін Палацу вели по всьому периметру, будівельники закінчили зведення стін другого поверху і почали третій. Куди тут було припиняти будівництво? Абсурд. І тільки з цієї причини столичний лист випарувався: ну не отримував його завод! Звичайно, це був відвертий обман. Пояснюватися довелося перед усіма, хто приїжджав з перевіркою, і доповідати — листа не було. Зрозуміло, «винним» даром це з рук не зійшло — підозрюваних суворо покарали і за партійною, і за адміністративною лініями.

Соцмісто розросталося буквально на очах. Суворі сітка вулиць — як у Нью-Йорку. Так задумала автор генерального плану розвитку нашого міста — архітектор Харківського «Діпроміста» Т. М. Бондаренко. У ці дні будівельний бум в Краматорську надихнув поета-фронтовика Миколу Ри-

балка написати вірш «Творець». Його цілком обгрунтовано можна було адресувати і будівельникам будинків на вул. В. Стуса, і тим, хто зводив будинок Палацу:

*Ты в этот день поднялся выше всех,
Сегодня рядом ты и небеса.
То гул мотора, то зазорный смех
С асфальта долетают на леса.
Крутой цемент послушен мастерку,
И вновь твоя умелая рука
Весомую кирпичную строку
В тома домов вписала на века.*

Серпня 60-го. Закінчується оздоблення фасаду Палацу, цоколь будівлі облицьовувався рожевим гранітом. У клубній частині настиляють паркетні підлоги, в спортивній — розпочато випробування плавального басейну. В цей час тут працюють штукатур Л. Михайліченко, ліпник М. Гарбуз, тесля О. Морозов, бригадир теслярів О. Сіробаба, бригадир скульпторів-модельників М. Вербило, бригадир покрівельників І. Нестеров. У місті всі без винятку знають: Палац новокраматорських машинобудівників не матиме собі рівних в Донбасі.

Будівництво Палацу надихає і місцевих художників. Будівлю, що вражає городян своїми розмірами, ліси і баштові крани відобразила на полотні Людмила Грачова — член Краматорської філії Сталінського обласного товариства художників. Восени 1960 року серед 62 картин, подарованих краматорськими художниками місту, виявилася і ця робота — пейзаж «Соцмісто будується». Картину Л. Грачової в числі кількох інших змогли побачити жителі Сталіно 10 листопада

того ж року на виставці, приуроченій до відкриття Декади української літератури і мистецтва в Москві.

1 січня 1961 року на першій сторінці «Крамправди» був поміщений художній колаж зі словами: «Зробимо Краматорськ зразковим містом!». Примітно, що серед силуетів цехів, доменних печей та труб невідомий художник зобразив фасад нового Палацу. Ось так, поволі, він стає символом не лише Соцміста, але і всього Краматорська.

Але потім весь поточний рік головна міська газета буде зайнята іншою — державною! — темою. Кукурудзяною! І значить, вже не до ПКіТ. До того ж на об'єкті все складалося благополучно. Якось, правда, сталася НП: перехожі на розі проспекту ім. Сталіна почули спочатку крики, а потім і наростаючий шум, що долинув із боку оточеного високим парканом будівництва. Виявилося, що це почали руйнуватися будівельні ліси — помости,

на яких працювали лицювальники. Дошки почали падати зверху, а далі — ланцюгова реакція. Пил піднявся — до небес! Однак люди не постраждали. Робітники вчасно встигли вскочити у віконні отвори і тому врятувалися. В цілому ж рік виявився своєрідним. Землян приголомшила новина: в космосі побувала перша в світі людина — Юрій Гагарін. А ще сплеск всенародної боротьби за «царицю полів» — кукурудзу. «Крамправда» в той рік закликала: «Кукурудзівники! Більше вогню в боротьбі за врожай!»

Рапортуючи про дострокове виконання річного плану в грудні 1961 року, будівельники НКМЗ запевнили, що в майбутньому році завершать спорудження Палацу. Заява, треба зауважити, була дещо передчасною і поспішною. Але все-таки життя підтвердило прозорливість директора заводу Володимира Глазиріна: він дійсно мав рацію — всякий дім господарем славиться.

ДВІЧІ НАРОДЖЕНИЙ

У 1962 році будівельники здали в експлуатацію клубну і сценічну частини Палацу. 9 жовтня голова державної комісії В. Вишемирський підписав відповідний акт приймання. Із цього часу був призначений директор ПКіТ Віктор Петрович Оліфіренко. Це перший директор в історії Палацу. Клубну частину виконали згідно з проектом — з надмірностями (бронзові люстри, дубові двері, паркет та інше). Оздоблення приміщень в інших ча-

стинах ПК виглядало набагато скромніше — економили кошти.

Другий і третій етапи здачі Палацу відбувалися з інтервалом приблизно в один рік. Акт на приймання спортивної його частини підписано 18 червня 1963 року. Центральну частину будівельники «пред'явили» членам державної комісії 23 вересня 1964 року, поспішаючи встигнути до 30-річного ювілею НКМЗ. Комісія розщедрилася, оцінивши їх роботу на «від-

мінно». Це була оцінка праці багатьох і багатьох людей — робітників, виконробів, начальників дільниць і перших керівників БМУ і заводу. Серед них В. А. Масол, О. М. Углік, Л. С. Лагуткін, Г.Ф. Мартиненко, Т. Ф. Бут, А. С. Маругін, В. А. Дмитров, М. Н. Аюєва, В. П. Александров, Є. Г. Ткаченко. Для оформлення інтер'єрів Палацу з Києва було доставлено велику кількість картин, скульптур зі сховищ музеїв, картинних галерей. У цьому допомогу заводу надав заступник голови Радміну УРСР П. Т. Тронько.

Але остання крапка в історії будівництва Палацу тоді поставлена не була. Залишалися невиконаними оздоблювальні та багато інших робіт. Причини різні. І одна з них — прагнення будь-що відрепарувати на всіх рівнях про здачу ПК з нагоди чергового свята — Дня будівельника, ювілею заводу, нарешті, 1 травня.

29 квітня 1965 року Велика зала Палацу прийняла перших гостей. Це були представники партійних, радянських і господарських організацій міста, які зібралися на урочисті збори з нагоди Першотравня. Чудо-зала, яку будівельники встигли-таки (!?) підготувати до здачі в переддень свята, вразила міську еліту. Ще б пак! Обертається сцена діаметром 14 метрів, прекрасна акустика, кондиційоване повітря, м'яке світло і 1100 крісел — це вражало. «Вона стала завершальним акордом в будівництві нашого білокам'яного храму культури», — напише очевидець про велику залу ПКіТ.

Однак не вір очам своїм! Закінчиться свято, і будівельники... знову повернуться до Палацу, щоб присту-

пити до роботи: так, залишилися деякі недоробки.

Минають три місяці. Але що це? Барвисто прибрані площа і фасад Палацу. Тисячі людей, море квітів, ллються звуки музики. На центральних сходах Палацу герої дня — будівельники. Від імені краматорчан їх вітає голова міськвиконкому П. І. Мостовой. З рук будівельників новокраматорці приймають символічний ключ від Палацу культури і техніки.

На календарі 7 серпня — напередодні Дня будівельника. Так ось в чому справа: хлопці рапортують. Але і це ще не все. Присутні бачать, як падає покривало з пам'ятної дошки, на якій золоті слова: «Палац культури НКМЗ ім. В. І. Леніна збудовано в 1965 році на честь п'ятдесятиріччя Радянської влади». Здається, що всі, хто зібралися, сприйняли тоді дошку з розумінням. Суспільство демонструвало «пристрасть» до ювілеїв — що тут поробиш! Але все ж... Приурочити здачу Палацу до події, яка повинна послідувати лише через 2 роки, це вже занадто! Втім, тоді про це ніхто, ймовірно, серйозно не подумав. А пам'ятна дошка тепер уже сама по собі — історія. Наша з вами історія. Як і червона стрічка, яку в той день офіційно перерізав тодішній мер.

З роками про червону стрічку і символічний ключ забули. Всі ювілеї Палацу незмінно святкували в кінці квітня: так і в книгах записано — здача в експлуатацію 1 травня. Нехай і так, але врахуйте — історія тут ні до чого. Втім, це, напевно, на щастя — бути двічі народженим.

«Будівля являє собою три символічно розташованих між собою

об'єкти. Портал центральної частини вирішений в корінфському стилі, а всю будівлю виконано в стилі соціалістичного класицизму». Це згідно з паспортом на пам'ятник. Так, Палац культури і техніки ЗАТ «НКМЗ» у січні 1986 року був віднесений до розряду пам'яток історії та культури СРСР. Білосніжне диво! У ньому вдало поєднуються гордовита величавість і замислений романтизм. У самому вигляді Палацу — стриманість і порив. Він спрямований в майбутнє, цей храм, де гороянам вічно буде даровано почут-

тя піднесеної гармонії і відчуття радості земного буття.

А тепер імена тих, кому ми повинно зобов'язані красою і досконалістю ПКіТ. Автори проекту Палацу — фахівці Миколаївського облпроекту головний архітектор проекту В. Н. Коврова, архітектори Н. А. Шаповаленко, Г. І. Несеченко. Членом державної комісії, яка поетапно приймала ПКіТ, незмінно була архітектор В. І. Добровольська. Очевидно, це вона виконала прив'язку Палацу до місцевості.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Будівництво ПКіТ — від підготовки документації до символічної стрічки — тривало без малого 10 років. Термін, погодьтеся, чималий. Порівняйте: для пуску першої черги «Крамашзавода»

часу знадобилося в два рази менше. Згадати всі подробиці будівельної епопеї Палацу неможливо, тому довелося зупинитися на більш значущих моментах її історії.

ПАЛКЕ І ГАРЯЧЕ СЕРЦЕ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ПЕРЛИНИ УКРАЇНИ

Коли гість міста запитає вас, де саме б'ється палке і гаряче серце Краматорська, можете сміливо відповідати: на заводі «Енергомашспецсталь». Фахівці цього підприємства — інженери і робітники — надихають розпечену сталь любов'ю власних сердець, небайдужих до творчої праці. Метал резонує, оживає і віддячує людям неперевершеними чудесами.

Цей завод — наймолодший серед найбільших заводів нашого міста. Але за останні десятиліття йому судилося стати найвідомішим серед них і набутися право мати назву — корона індустріальної слави Краматорська.

«Енергомашспецсталь» — унікальне підприємство і найбільший вітчизняний виробник спеціальних литих і кованих виробів індивідуального і дрібносерійного виробництва для металургії, вітро-, паро-, гідро- та атомної енергетики, суднобудування, а також загального машинобудування. На сьогодні Україна має всі підстави пишатися цим заводом і колективом його працівників.

Перші рядки біографії підприємства переносять нас у 1964 рік. Тоді світ дізнався, що на Правобережжі легендарного Казенного Торця народи-

лося і введено в експлуатацію першу чергу Краматорського заводу лиття і поковок. Головна мета новонародженого була замислена як надто амбітна — стати базовим підприємством із забезпечення заводів важкого машинобудування великим сталевим литтям, поковками і звареними заготовками.

У 1978–1982 роках відбулась реконструкція підприємства. На часі було створення потужностей з випуску заготовок для гідро- та атомної енергетики. Спеціалізація Краматорського заводу лиття і поковок, орієнтованого на виготовлення продукції для енергетичного машинобудування, спричинила появу у нього нової назви — Краматорський завод «Енергомашспецсталь». Це сталося 1979 року.

У 1981 році завод ЕМСС здійснив прорив на світовий ринок. Трудовий колектив підприємства виконав перше експортне замовлення — деталі турбіни для електростанції в КНДР.

Третє тисячоліття «Енергомашспецсталь» зустріло грандіозними планами. У 2000–2008 рр. було оновлено парк термічних і нагрівальних печей, розпочато виробництво для енергетики (генератори, вітрогенератори, ротори генераторів і турбін, обичай-

ки, заготовки днищ для АЕС) і суднобудування (гребні вали).

У 2007 році можливості заводу значно зросли: тут став до ладу і почав працювати найбільший на території Східної Європи прес потужністю 15000 тс.

Краматорський завод ЕМСС займається виготовленням обладнання для українських та міжнародних підприємств. Зокрема, у 2016 році налагоджено співробітництво з відомими українськими заводами-гігантами: «Запоріжсталь», «Азовсталь», Маріупольський металургійний комбінат, Дніпровський металургійний завод тощо. Понад 10 років продукція «Енергомаш-спецсталі» користується попитом на ринку Німеччини. Підприємство постачає свої вироби до Австрії, Бельгії, Індії, Іспанії, Італії, Польщі, Угорщини, Франції, Чехії. З метою розширення географії експорту планує вихід на ринок Східної Африки.

В історичному літопису ЕМСС зафіксовано десять найбільш значних досягнень, які є й залишаться предметом гордості для сучасників і майбутніх поколінь краматорчан.

Листопад 1985 року. Вперше в СРСР на заводі виготовлено суцільнолитий корпус циліндра турбіни-«мільйонника» для Балаковської АЕС.

1988 рік. Досягнуто найвищі виробничі показники: сталь — 204 тис. т; лиття — 29 тис. т; поковки — 73 тис. т.

2010 рік. У вересні цього року вперше в Україні завод ЕМСС виготовив унікальний злиток вагою 355 т для опорного валка на замовлення фірми THYSSENKRUPP MATERIALS FRANCE.

У 2012 році на «Енергомаш-спецсталі» завершено семирічну програму модернізації виробництва. Обсяг інвестицій перевищив 300 млн доларів. Кошти було спрямовано на повне оновлення виробничої бази підприємства, зокрема сталеплавильного, ковальсько-термічного і механообробного виробництв. Введено в дію новий сталеплавильний комплекс ДСП-70, який дозволив виплавляти 70 т металу кожні 55 хвилин, що в 3,5 раз швидше, ніж на обладнанні, яке існувало раніше.

2012 року на заводі ЕМСС вперше в історії незалежної України було відлито унікальний великогабаритний злиток рекордною вагою 415 т. Виготовлення такого злитка — справжній технологічний прорив. Можливість вилити злитків такого масштабу — це відкриті двері до освоєння нових типів продукції для атомної, металургійної, нафтохімічної та інших галузей промисловості.

Показовим є такий факт. Виконання 7-річної програми модернізації, виготовлення злитків 355 і 415 тонн — це дійсно масштабні звершення, досягнуті трудовим колективом заводу, коли його очолював талановитий топ-менеджер і керівник — генеральний директор Максим Вікторович Єфімов, а саме у 2006–2014 роках.

В травні 2013 року на підприємстві було зафіксовано новий рекорд. Із злитка масою 415 тонн була викувана заготовка шабота для штампувального молота. Коли раніше на інших підприємствах такі величезні деталі довжиною майже 5 метрів, а завширшки і висотою — близько 2,5 метра відли-

вали з двох половин, які потім з'єднували методом електрошлакового зварювання, то ЕМСС вперше в світі зміг викувати шабот з єдиного злитка.

2013 року на «Енергомашспецсталі» було втілено у життя масштабний проект з виготовлення опорного валка для товстолистового стану «5000» з унікального злитка вагою 415 тонн. Сам валок, замовником якого було ВАТ «Северсталь», теж унікальний: його вага становила 255 тонн. Успішна реалізація цього проекту дозволила ЕМСС увійти до п'ятірки найбільших заводів світу, здатних випускати подібну продукцію.

Вперше у Східній Європі завод «Енергомашспецсталь» освоїв виробництво деталей з порожнистих металургійних зливків. В історичній хроніці заводу ця подія позначена 2013 роком. В майбутньому перспективна технологія дозволить ЕМСС зайняти позицію лідера серед постачальників продукції для посудин високого тиску, забезпечивши найвищі світові вимоги до якості виробів. Нова технологія дозволяє істотно зменшити витрату енергоресурсів і кількість виробничих операцій при виготовленні великогабаритних металургійних заготовок. І вона вже працює. На ЕМСС зі сталевих порожнистих зливків масою до 121 т виготовляють циліндри для компресорів газо- і нафтопроводів.

Наймасштабнішою подією 2014 року по праву можна вважати виготовлення на заводі обичайки активної зони корпусу реактора ВВЕР-ТОІ. Проект справді можна назвати історичним, оскільки подібні заготовки ніколи не виготовлялися на території України. Вага заготовки склала 117,4 т, висота — 4920 мм, а зовнішній і внутрішній діаметри — 4665 мм і 4230 мм. Спеціально для цієї обичайки було модернізовано термічну піч № 3 і встановлено двостійковий вертикальний токарно-карусельний верстат компанії Qiqihaer Heavy CNC Equipment Co.

А 2016 року чудо-майстри «Енергомашспецсталі» залили і викували сифонний порожнистий злиток вагою 125 тонн. Для фахівців ЕМСС ця подія стала новим гучним досягненням в даному інноваційному напрямку. Злиток був відлитий для виготовлення обичайки корпусу парогенератора високого тиску за проектом АЕС «Куданкулам» (Індія). З урахуванням конфігурації такий злиток є на сьогоднішній день єдиним на пострадянському просторі.

Завдяки своїй унікальності завод «Енергомашспецсталь» відомий далеко за межами України. Колектив українського підприємства має далекосяжні плани і впевнено тримається на Олімпі слави серед найкращих в світі виробників продукції в галузі важкої промисловості.

САД БЕРНАЦЬКОГО ЯК СИМВОЛ НАДІЇ

ПЕРШІ САДИ БІЛЯ КАЗЕННОГО ТОРЦЯ З'ЯВИЛИСЯ 200 РОКІВ ТОМУ

Історія садово-паркової культури на території сучасного Краматорська налічує не менше двох століть. Початком її слід вважати епоху появи перших фруктових садів у садибах місцевих поміщиків-дворян, про що свідчать архівні документи.

Один із таких документів — економіко-географічний опис Ізюмського повіту — був складений землеміром Слобідсько-Української губернської комісії в далекому 1804 році.

У той час до складу Ізюмського повіту входила і місцевість, де в даний час знаходиться наше місто. Так ось, згідно з даними губернського землеміра, в межиріччі Казенного Торця, Бичка і Маячки простягалися земельні володіння, що належали представникам кількох дворянських родів. Серед них були і брати Олександр і Григорій Таранови, які володіли селом Білянське (район селища Прокатників — В. К.), а також сільцями Красноторська і Маячка. Описуючи маєток братів, землемір згадав дерев'яну Архидияконо-Стефанівську церкву, «заводы рогатого скота и овечий», а крім цього також вказав: «...Изрядный фруктовый сад». Сад ріс при панському будинку.

На початку XIX століття ні в поміщиків Адамових (нині територія Біленьківської селищної ради), ні в поміщиків Шабельських (нині територія Шабельківської селищної ради) фруктових садів не було. Виняток становив третій сусід поміщиків Таранових — капітан Олександр Радованов. У його садибі теж зеленів фруктовий сад. Знаходився він біля сільця Радованівка (воно ж Олександрівка), що належало капітанові. Це невеличке сільце «лежало» по правий бік від річки Казенний Торць — навпроти Крейдяної гори.

У другій половині XIX століття серед місцевих поміщиків — тих, що були багатші, — з'явилася традиція «окультурювати» свої сади, прикрашаючи їх тінистою алеєю для прогулянок на свіжому повітрі. Як правило, завершувала таку алею затишна альтанка, де панове любили проводити час в бесідах і в компанії з незмінним самоваром. Згідно з місцевими переказами, липова алея і альтанка в саду над річкою Маячкою була, наприклад, в маєтку дворян Шабельських.

Нещодавно краєзнавцям вперше вдалося виявити абсолютно унікальну інформацію, що стосується питан-

ня озеленення нашого степового краю у другій половині XIX століття. Суть її полягає ось у чому.

Згідно з даними Департаменту землеробства і сільської промисловості Росії за 1887 рік на території Донбасу існували розплідники, де місцеві дворяни могли при бажанні купити саджанці дерев для висадки їх на території своїх садиб. Як приклад, один з кореспондентів, які надавали департаменту відомості, згадав розплідники в районі Анадоли й Краматорівки. Автор листа вказав при цьому: «...И есть налицо люди знающие: лесоводы

железной дороги и казенного лесничества».

Таким чином, для того, щоб посадити поруч з дідівським фруктовим садом дубову або липову алею, господареві маєтку біля сільця Петровського, наприклад, їхати далеко не потрібно: Тарановим-Білозеровим досить було завітати до розплідника, розташованого по сусідству. Але, очевидно, у тутешнього розплідника була більш прагматична мета: саджанці, що вирощувалися тут, призначалися для створення лісозахисних смуг, що оберігали полотно залізниці від снігових заметів.

САД ТАРАНОВИХ–БІЛОЗЕРОВИХ

Якщо уважно вивчити мапу-триверстівку Шуберта 1863 року, на якій нанесена місцевість, де нині розташоване наше місто, можна побачити, як територію нинішнього Саду Бернацького перетинає дорога, яка веде із села Білянського (селище Прокатників) в сільце Петрівку. Дорога починалася біля броду через річку Казенний Торець, пролягала повз садибу поміщика підпоручика Петра Григоровича Таранова-Білозерова (приблизно між нинішніми головними воротами парку і колишнім рестораном «Отдых»), а далі тягнулася нинішньою вулицею Слов'янською на Старій Петрівці. Там, де ця дорога наближалася до садибної землі підпоручика, на мапі, судячи з усього, позначений сад.

Документ, що підтверджує, що в Петрівському маєтку Таранових-Білозерових ріс сад, був виявлений у Центральному державному історичному архіві СРСР у 80-х рр. минулого

століття. Він датований 1898 роком і являє собою акт комісії, створеної за пропозицією Харківського губернатора для оцінки і перепису майна, яке належало Акціонерному Товариству «В. Фіцнер і К. Гампер». Комісія покликана була засвідчити наявність майна, яким товариство, засноване Конрадом Гампером, володіло в Ізюмському повіті, поблизу ст. Краматорська.

Складаючи опис Петрівського маєтку, купленого у дворян Таранових-Білозерових довіреними особами фірми К. Гампера, члени комісії згадали в ній такі споруди: критий залізом кам'яний житловий будинок з колонами і мезоніном; будівлю кам'яної кухні з ванною і кімнатою для проживання прислуги; два дерев'яні сараї; кам'яний льох; стайню з каретним сараєм, кімнатою для візника і відділенням для корівника; сарай для птахів; кам'яний колодязь і паркан із сосно-

вих дощок навколо «чорного двору». Будинок і всі перераховані господарчі будівлі розташовувалися там, де нині знаходиться дитячий садок № 51 (вул. Конрада Гампера, селище Новий Світ).

До 1897 року все це майно належало нащадкам Петра Таранова-Білозерова. Після продажу ними Петрівського маєтку фірмі «В. Фіцнер і К. Гампер», в старому дворянському гнізді стали мешкати, почергово змінюючи один одного, директора Краматорського заводу. Першим був Маврикій Хоржевський (1897), останнім — Юзеф Бернацький (1917).

А тоді, в далекому 1898 році, члени комісії не забули згадати і нову дерев'яну купальню, криту дошками, поруч з якою був виритий колодязь з дерев'яним зрубом. В акті чітко вказано: купальня і згаданий колодязь перебували в САДУ.

Безпристрасну згадку про сад супроводжує дата купівлі — 1897. Це означає, що на момент придбання Петрівського маєтку сад Таранових-Білозерових вже існував.

Краматорчанка Віра Севаст'янівна Шмакова згадувала, що її дід Михайло Шмаков, який служив в 1896–1905 рр. економіком в Петрівському маєтку, і житель Петрівки Древетняк висаджували дерева в директорському саду.

Будинок з колонами був звернений фасадом на захід — у бік Казенного Торця. Можна припустити, що згаданий в документі сад займав простір перед колишнім дворянським будинком, як це і було зазначено на карті Шуберта 1863 року. Напевно, в пам'ять про Петрівський маєток Таранових-Білозерових на місці колишнього саду, а тепер на території міського парку «Сад Бернацького», ростуть 5 гіллястих дубів, вік яких, за оцінкою фахівців, перевищує 100 років.

Таке припущення доводить і фотографія 1917 року, автором якої був начальник цеху заводу Краматорського Металургійного Товариства, чех за національністю В. І. Форст. На ній чітко видно сад, що розкинувся на захід і на південь від директорського будинку.

СПОРТИВНИЙ ПАРК І ПЕРШИЙ КРАМАТОРСЬКИЙ СТАДІОН

На початку 1909 року в Краматорівці почалося будівництво першого капітального спортивного комплексу, який включав футбольне поле, тенісний корт, басейн, волейбольний та баскетбольний майданчики, а також поле для гри в ручний м'яч. У 1912 році з ініціативи заводських службовців-європейців на базі цього комплексу було засновано Краматорське Спортивне Товариство.

Спортивний парк був облаштований поруч із садом в директорській економії, де тоді жив директор-розпорядник заводу Краматорського Металургійного Товариства Людвіг Гужевський. Створення спортивного парку стало результатом невтомної діяльності голови комітету КСТ Карла Вюрфеля. Директор та акціонери підтримали тоді цю ідею. В результаті, на будівництво спортивного парку прав-

ління КМТ виділило 2 000 рублів. Директорський сад і спортивний комплекс КСТ склали основу майбутнього міського парку.

Для будівництва парку КСТ був запрошений підрядник Київський. Парк обнесли «глухим» парканом, біля воріт поставили будку з написом «Каса». На огороженій території побудували будинок, буфет, влаштували тенісні майданчики і, звичайно ж, футбольне поле. Навколо поля спо-

рудили бар'єр, встановили лавки для публіки. Парк охороняв сторож. Його платня — близько 22 рублів на місяць. Стадіон КСТ став першим краматорським стадіоном, який був побудований в 1912 році.

Футбольний майданчик Краматорського Спортивного Товариства перебував на місці нинішнього тренувального поля, розташованого в Саду Бернацького, поруч зі стадіоном «Авангард».

САД БЕРНАЦЬКОГО

27 вересня 1916 року Краматорське Металургійне Товариство понесло непоправну втрату: під час роботи чергового З'їзду гірничопромисловців півдня Росії, який проходив у Харкові, помер член правління Товариства і директор-розпорядник Краматорського заводу Л. С. Гужевський, що віддав за роки роботи на підприємстві чимало сил та енергії в ім'я його процвітання.

Після смерті Людвіга Гужевського керувати справами підприємства правління КМТ призначило головного інженера Юзефа Адольфовича Бернацького. Згідно з наявними да-

ними, це був останній директор Краматорського заводу дорадянського періоду. На жаль, більш докладною інформацією про Юзефа Бернацького члени міського Клубу «Краєзнавець» на даний час не володіють.

Старожили (в минулому жителі Петрівки) згадували, що в 1916–1917 рр. сад, що ріс в директорській економії, отримав назву «Сад Бернацького». Борис Капустін, що проходив практику на Краматорському заводі в 1926 році, згадував: «...Також був сад за річкою Торець, у той час за старою звичкою званий садом Бернацького».

РАДЯНСЬКИЙ МАЄТОК «САД»

Краєзнавці володіють єдиним поки що документом, який проливає світло на долю «Саду Бернацького» в період революції та громадянської війни 1917–1919 рр. в Краматорській. Йдеться про лист від 13 квітня 1919 року, який було адресовано го-

лові виконкому Краматорської Ради робітничих і селянських депутатів М. І. Шкадінову. Автор листа — О. Чумак, завідуючий колишньої директорської економії, яка при більшовиках отримала нову назву — «Радянський Маєток «Сад».

Завідуючий повідомляв голові виконкому про те, скільки насіння потрібно в поточному році для посадки «передполагаемого огорода и посадки ковровых цветов на клумбах» в «Радянському Маєтку». Лист А. Чумакова містить дуже цінну інформацію: виявляється, в штаті працівників маєтку значився садівник. Архівний документ підтвердив відомості старожилів про те, що до 1917 року в директорському саду працював садівник, чех за національністю.

За спогадами ветеранів-комсомольців, один з перших масових суботників краматорчан відбувся 28 серпня 1920 року в колишньому директорському саду. Після суботника було проведено мітинг, учасники якого вирішили присвоїти парку ім'я В. Леніна.

На початку 20-х рр. в Краматорському селищі був організований «Гурток робітничої молоді». Керівник гуртка Іван Стронг згадував, як після громадянської війни він і його товариші ініціювали будівництво літнього театру в колишньому директорському саду. У відповідь на прохання гуртківців місцеві «куркулі» відмовилися дати їм коней, і молоді робітники, по-

кладаючись лише на свої сили, возили у возах матеріали для будівництва зі Шлакової гори. Молодь домоглася свого і побудувала літній театр!

У другій половині 20-х рр. відвідування місцевої визначної пам'ятки — селищного саду — було задоволенням платним. Увійти на територію саду дозволялося лише тим, у кого на руках був відповідний квиток. Видавав квитки заводський комітет профспілки, точніше — діючий під його егідою Робітничий клуб ім. Артема. Вони були двох видів — платний і безкоштовний. Квиток заборонялося передавати іншій особі. Той, хто порушив цю вимогу, міг бути покараний. Правом безкоштовного відвідування, очевидно, користувалися тільки члени профспілки. На це вказує «Сезонний квиток для відвідування саду ім. тов. Леніна» № 3387, датований 1927 роком. Цей дивом збережений документ був виданий 30-річному службовцю Краматорського державного машинобудівного заводу І. Шевельову. У документі бачимо дві позначки: «Безкоштовно» та «Член ВСРМ» — Всеукраїнського союзу робітників-металістів.

«ЗЕЛЕНИЙ ЗАВОД»

Так називалася замітка, підписана псевдонімом «Краматорський», яку редакція газети «Краматорська Домна» опублікувала 30 червня 1930 року.

Автор замітки повідомляв, що «позаду саду ім. Леніна на 12 десятинах розпланований і засаджений деревними культурами великий роз-

плідник». І тут же уточнював: «Тут є багато сортів різних дерев. Дерева ще маленькі, деякі з них ще завбільшки з бур'ян. Але вони виростуть, і культурний парк, зразковий парк в Донбасі, зашумить зеленим листям. Зашумлять листям берези, тополі, клени, ясени, дуби та ін.».

За «зеленим заводом» доглядав садівник Берзін. Він уже уявляв, як там виростуть великі дерева, і підніметься тіньовий парк. Мета розплідника, за його словами, зводилася до наступного: «Будемо брати рослини і висаджувати парки по всій Краматорці». Крім дерев, в розпліднику вирощували квіти — акліматизовані кримські магнолії, п'ятсот кущів троянд.

Автор публікації повідомив цікаву деталь. В ту пору, коли трестом, що об'єднував промислові потужності Краматорської, керував Іван Тарасович Кирилкін (майбутній будівничий і перший директор НКМЗ), заводоуправління в його особі допомогло створенню парку. 50 тис. рублів

було витрачено на «зелений завод». На той час чимала сума!

Садівник малював журналісту райдужну перспективу. В парку будували великий парник для тропічних і зимових рослин. Планувалося очищення русла річки Білянки. Берзін мріяв, що для поливу дерев буде обладнаний водогін.

...У людей була віра, оптимізм і розуміння того, якими мають бути пріоритети для міста машинобудівників. Напевно, не випадково автор публікації завершив її такими словами: «Бо зроста сталь, а з нею росте й культурне будівництво». Він, безперечно, мав рацію: економіка без культури неможлива: але економіка, хочемо ми цього чи не хочемо, все-таки є первинною.

ГОРДИСТЬ ПАРКУ — СТАДІОН «АВАНГАРД»

27 лютого 1935 року бюро міськкому КП(б)У прийняло доленосне рішення, яке серйозно вплинуло на розвиток спортивного життя краматорчан в довоєнний і післявоєнний період. У Краматорську вирішили побудувати великий стадіон. Лаконічний, але змістовний запис в протоколі засідання бюро міськкому сумнівів у такому намірі партійних і господарських керівників міста не викликав: «Вважати за необхідне побудувати стадіон біля парку культури і відпочинку ім. Леніна. Покласти в основу проект Горлівського стадіону». Передбачалося, що перша черга будівництва стадіону вартістю 400 тис. руб. буде закінчена на 1 серпня 1935 року, друга — в 1936 році.

Стадіон в парку ім. Леніна був побудований в зазначені терміни. Спортивна арена товариства «Авангард» стала справжньою окрасою міста і одним із найбільш популярних місць дозвілля краматорчан.

У роки окупації Краматорська його спіткала сумна доля — стадіон був зруйнований. Але після відновлення спортивна арена знайшла нове життя і потім ще довго служила вірою і правдою місцевим любителям футболу та інших видів спорту. Протягом багатьох років в просторіччі його будуть величати не інакше як «Прапор». Такою своєю назвою стадіон був зобов'язаний спортивному клубу «Прапор», засновником

якого був профком СКМЗ. Кілька років тому стадіон пережив своє третє народження і був повернутий в якості подарунка любителям футболу зі своєю першою назвою — «Авангард».

... У середині 30-х при будівництві стадіону в парку ім. Леніна знадобився перенос руслу річки 2-а Біленька. Білянку тоді «відсунули» на південь, причому, місцями — на відстань до 100 метрів.

ТРАМВАЙ ДОПОМІГ ПЕРЕТВОРИТИ ПАРК В МІСЦЕ МАСОВОГО ВІДПОЧИНКУ

Рішення про будівництво трамвайної лінії було прийнято в 1936 році. Планувалося, що одноколіїний рейковий шлях протяжністю понад 4 км буде прокладено від моста на Торці, в районі парку ім. Леніна, до Головної контори Новокраматорського машинобудівного заводу. Для втілення в життя цього плану було асигновано 600 тис. рублів.

Трамвайний рух в Краматорську було відкрито 1 травня 1937 року. Краматорчани впоралися з поставленим завданням. Щоб зустрічні трамваї могли розминутися, біля Шлакової гори був влаштований роз'їзд. Депо обладнали біля річки Казенний Торець — в трамвайному парку. Рухомий склад включав три вагони — 2 моторних і 1 причіпний. У 1939 році на лінію виходили вже 7 вагонів. У передвоєнні роки послугами трамвая в нашому місті щорічно користувалися до 1 млн пасажирів.

Після важкого робочого тижня городян вабив повноцінний відпочинок біля річки, серед зелених насаджень, на спортивних майданчиках. У вихідні дні багато хто з них сім'ями вирушали в парк, що розкинувся на правому березі Казенного Торця. В ті дні, коли на парашутній вишці поруч зі стадіоном з'являлося величезне червоне полотнище, на алеях парку ставало особливо велелюдно. Прапор сповіщав краматорчан про те, що ввечері на спортивній арені відбудеться «великий» футбол.

Матчі на стадіоні збирали тисячі любителів цього виду спорту. Цьому сприяв трамвай, котрий привозив жителів соцістечка до парку. Завдяки електротранспорту кількість краматорчан, бажуючих відвідати парк, у другій половині 30-х рр. значно зросла, і він дійсно перетворився на місце масового відпочинку трудящих Краматорська.

КІНОСЕАНСИ ПРИ СВІТЛІ ЗІРОК

Влітку 1937 року «Краматорська правда» опублікувала на своїх сторінках

лист, автором якого був місцевий житель Лисицький. Ймовірно, це був ко-

лишній командир Краматорського загону Червоної Гвардії, учасник громадянської війни Єгор Лисицький.

Єгор Іванович жив на Петрівці. І не випадково його звернення було присвячено сусідньому парку, з яким петрівчан пов'язувало багато спогадів.

Ветеран писав: «У парку ім. Леніна є гарна будівля літнього театру, в якому можна було б з успіхом демонструвати кінокартини. Трудящі охоче відвідували б кіно, розташоване в зелені

парку. Миськрада має обговорити це питання і організувати в парку кінотеатр».

Невідомо, як відреагувала тоді місцева влада на звернення старого червоногвардійця, однак його мрії судилося збутися. Старожили підтверджують: після війни в парку ім. Леніна дійсно багато років працював літній кінотеатр, побудований комсомольцями в далекі 20-ті рр. Кіносеанси при світлі зірок особливо подобалися молодим закоханим...

У ПАРК, ЯК НА СВЯТО

У квітні 1938 року в місті було закінчено будівництво другої черги трамвайної лінії протяжністю 2,5 км. У ніч на 26 квітня лінія пройшла випробування, і трамваї почали здійснювати регулярний рух за маршрутом «Парк ім. Леніна — «Станкострой». З цього моменту у вихідний день до парку могли приїхати трамваєм вже не тільки жителі Соцмістечка (так Соцмісто називалося на той час), а й мешканці бараків, в яких жили будівельники Краматорського заводу важкого верстатобудування.

На підмостках літнього театру в парку ім. Леніна нерідко виступали знамениті артисти театру і кіно. Так, в кінці серпня 1938 року «Крамправада» повідомила: «Сьогодні в літньому театрі парку ім. Леніна... виступить І. Ільїнський». Ім'я кіноактора Ігоря Ільїнського було відоме мільйонам громадян Радянського Союзу. Приїзд в місто зірки кіномистецтва такої величини — це була подія неабияка...

Таким чином, вже напередодні Другої світової війни парк ім. Леніна став буквально місцем літнього паломництва десятків тисяч краматорчан. Туди йшли, як на свято. Стадіон, парашутна вишка, тир, пляж на березі Торця, басейн, тенісні корти, кінотеатр, танцмайданчик і буфети — все це перетворило парк на зону активного і культурного відпочинку городян, де було цікаво провести час і дітям, і дорослим.

Після звільнення міста від німецьких окупантів у вересні 1943 року парк на березі Казенного Торця був повернутий до життя за лічені роки. Силами підприємств було відновлено зруйнований стадіон, відновлені спортивні та культурні об'єкти. В результаті, завдяки праці багатьох людей, довоєнні традиції парку відродилися й отримали розвиток.

Старожили пам'ятають, як в 50-ті рр. в парку з'явилася галерея, складена з бюстів діячів української та

російської культури. Відпочиваючі йшли по центральній алеї парку і, проходячи повз скульптури великих поетів, письменників і композиторів, опинялися перед літньою естрадою. Глядацька зала являла собою ряди дерев'яних лавок, встановлених буквально під відкритим небом. Підмостки сцени накривала дерев'яна півсфера, звана в народі як «мушля». Літню естраду захищала дерев'яна

огорожа. Тут виступали лектори та самодіяльні артисти, у вихідні дні грав духовий оркестр, а коли наступала ніч, для закоханих парочок адміністрація парку «крутила» популярні кінофільми.

З роками найстаріший парк міста поступово став втрачати свою колишню славу, в ньому один за одним зникли колись улюблені місця відпочинку городян.

ВІДРОДЖЕННЯ

У 2016 році було покладено початок активного відродження найстарішого парку Краматорська. Державне фінансування, підтримка голови ДонОДА П. І. Жебрівського, ініціатива і безпосередня участь народного депутата України М. В. Єфімова, плідна співпраця Об'єднання парків з депутатським корпусом міської ради дозволили провести величезну роботу з відновлення зелених насаджень,

спортивних і дитячих майданчиків на території парку.

3 вересня 2016 року — початок нового життя найстарішого парку Краматорська, якому було повернуто його історичну назву — Сад Бернацького.

Для краматорчан Сад Бернацького є символом надії на відродження та оновлення всього найкращого, що було і є в нашому прекрасному місті.

МОЛОДОМУ ПОКОЛІННЮ

... Краматорськ з'явився на просторах колись дикого і сповненого небезпек Великого Степу. Тепер це мудре і миролюбне місто. Понад два століття тому його населили прозорливі і безстрашні переселенці. Своєю нинішньою славою місто зобов'язане гордим і працьовитим людям. Ймовірно, тому воно по-блажливе і на диво добре. Озирніться навколо і подякуйте йому за великодушність. Даруйте йому турботу, увагу і любов, бережіть його від байдужості, не заводьте в ньому ворожнечі — і воно вам відповість сторицею. Дуже важливо усвідомити: це місто не зрадить себе,

воно залишиться собою за будь-якого збігу обставин. Воно назавжди залишиться вільним і непримушеним у виборі, як сокіл-птиця.

Любіть Краматорськ! З його різноманіттям та унікальністю, з його минулою і нинішньою славою, з його красою, що завжди відроджується. Давно помічено: підкорювати висоти нашому місту завжди допомагав попутний вітер благословенних змін. Улюблене місто примножить творенням. Тому благословіть його своїм невпинним прагненням до змін і своєю наполегливою працею заради розвитку.

ВАЖЛИВІ ВІХИ В ІСТОРІЇ МІСТА КРАМАТОРСЬКА

1753

Хорунжий Бахмутського кінного козацького полку Степан Сергійович Таранов заснував хутір на зайнятих ним землях. Згодом тут була населена слобода Білянська (від назви «Білянка» річки Дальня Біленька).

1788

Побудована Миколаївська церква в селі Шабельківка — перший православний храм на краматорській землі.

1856

Від цього року в селі Білянське щорічно проводиться весняний торговий ярмарок.

1868

Побудована напівстанція Краматорська Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Рік заснування міста Краматорська.

1870

Поблизу села Біленьке (нині територія Краматорська) обладнаний завод для виробництва спирту — родоначальник місцевої харчової промисловості.

1878

У зв'язку з відкриттям руху поїздів по Донецькій Кам'яновугільній залізниці Краматорська стала повноцінною вантажо-пасажирською станцією.

1885

Побудований алебастровий і вапняний завод Едгара Адельмана біля станції Краматорська — перше промислове підприємство з виробництва будівельних матеріалів у нашій місцевості.

1896

Фірма «В. Фіцнер і К. Гампер» почала будівництво Краматорського механічного заводу. Нині Старокраматорський машинобудівний завод — одне з найстаріших підприємств нашого міста.

1898

Відбулася закладка першої доменної печі на заводі Краматорського Металургійного Товариства.

1902

В «Ілюстрованому супутнику по Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці» надрукований перший відомий опис заводського селища біля ст. Краматорська.

1909

В Краматорському селищі почала функціонувати міжміська телефонна станція.

Засновано Краматорське Спортивне Товариство, на базі якого було створено першу футбольну команду, отримали розвиток інші види спорту.

1912

Розпочато будівництво Краматорського цементного заводу «Пушка».

1927

У селищі Краматорська почалося видання першої друкованої газети «Краматорська Домна».

1932

Селище міського типу Краматорська набуло статусу міста, яке отримало офіційну назву Краматорськ.

1934

Відбувся пуск першої черги Новокраматорського машинобудівного заводу.

1940

Краматорський завод важкого верстатобудування випустив свою першу продукцію.

1943

Воїни Червоної Армії звільнили Краматорськ, захоплений загарбниками в роки Другої світової війни.

1952

Відкрито Краматорську філію Донецького індустріального інституту. Рік заснування Донбаської державної машинобудівної академії.

1959

У Краматорську побудований і зданий в експлуатацію телеретранслятор — телебачення стало доступним для багатьох городян.

1964

Заснований завод лиття і поковок — нині завод «Енергомашспецсталь».

1965

Здано в експлуатацію Палац культури і техніки НКМЗ, що став головною архітектурною окрасою Краматорська.

2007

Відкрито Міжрегіональний центр професійної реабілітації інвалідів.

Здано в експлуатацію новий шляхопровід та розпочато рух по автодорозі обласного значення «Слов'янськ–Маріуполь».

Встановлено меморіальний знак на спомин про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

2008

Затверджено символіку територіальної громади — новий герб і прапор міста Краматорська.

В рамках заходів до 140-річчя заснування міста Краматорська біля будівлі міської ради реконструйований сквер, і відбулося урочисте відкриття пам'ятника великому українському поетові Т. Г. Шевченку.

ОЧІЛЬНИКИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ КРАМАТОРСЬКА В 1917–2018 РР.

КРАСНІКОВ ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ — голова Ради робітничих і селянських депутатів Краматорського заводського району
21 березня (3 квітня за н. с.) 1917 р. – червень 1917 р.

КРЮКОВ — голова Ради робітничих і селянських депутатів Краматорського заводського району
червень 1917 р. – 29 вересня (12 жовтня за н. с.) 1917 р.

ШКАДІНОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ — голова Ради робітничих і селянських депутатів Краматорського заводського району
29 вересня (12 жовтня за н. с.) 1917 р. – квітень 1918 р.

КРАСНІКОВ ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ — голова Ради робітничих і селянських депутатів Краматорського заводського району
січень 1919 р. – лютий 1919 р.

ШКАДІНОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ — голова виконкому Ради робітничих і селянських депутатів Краматорського заводського району і Білянської волості
21 лютого – 4 червня 1919 р.

КРАСНІКОВ ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ — голова Краматорського підрайонного виконкому Донецької губ. Слов'янського повіту, Білянської волості
1919–1921 рр.

БОГАТИРЬОВ ГЕОРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ — голова Краматорського райвиконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
1922–1923 рр.

ПЕТРЕНКО ІВАН ЙОСИПОВИЧ — голова Краматорського райвиконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
1923–1924 рр.

ХРЯПІН ГЕОРГІЙ ОМЕЛЯНОВИЧ — голова Краматорського райвиконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
1925–1926 рр.

КАЗАНКОВ П. І. — голова Краматорського райвиконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
1926–1928 рр.

РЯБОВ ІВАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ — голова Краматорського райвиконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
1929–1930 рр.

ГОЛОМИСОВ — голова Краматорського райвиконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
поч. 1930 р. — (?)

ОСТРОУШКО — голова Краматорського райвиконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
др. пол. 1930 р. — (?)

КЛЕНУС — голова Краматорської міської ради
відома згадка станом на 1 вересня 1932 р.

ТКАЧЕНКО МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ — голова Краматорської міської ради
1932–1933 рр.

АГРОНОВ — голова Краматорської міської ради
1933–1935 рр.

ШКАДІНОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ — голова Краматорської міської ради
1935 р. — (?)

МИШКО Д. І. — в. о. голови виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
вересень 1943 р. — (?)

СЕДАШЕВ ФЕДІР СЕЛІВЕРСТОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1943–1946 рр.

ДРИНОВ ІВАН ЮХИМОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1946–1954 рр.

КРИНИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1955–1965 рр.

МОСТОВИЙ ПАВЛО ІВАНОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1965–1970 рр.

ГІЛЬ АНАТОЛІЙ ЯКОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1971–1974 рр.

ЄВСЮКОВ ЄВГЕН МИХАЙЛОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1974–1984 рр.

ЛОГВИНЕНКО ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1984–1988 рр.

ФОМЕНКО ІГОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1989–1994 рр.

РУДЕНКО ВІКТОР ПАВЛОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
квітень–грудень 1990 р.

ПАСЕКА ВОЛОДИМИР ЛЕОНІДОВИЧ — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1994–1996 рр.

БЛИЗНЮК АНАТОЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ — голова виконкому
Краматорської міської Ради депутатів трудящих
1996–1997 рр.

КРИВОШЕЄВ ВІКТОР ПЕТРОВИЧ — в. о. голови виконкому Краматорської
міської Ради депутатів трудящих
1997–1998 рр.

КРИВОШЕЄВ ВІКТОР ПЕТРОВИЧ — Краматорський міський голова
1998–2006 рр.

КОСТЮКОВ ГЕННАДІЙ АНДРІЙОВИЧ — Краматорський міський голова
2006–2014 рр.

ВОРОБІЙОВА КАТЕРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА — секретар Краматорської
міської ради (виконувала обов'язки Краматорського міського голови)
2014–2015 рр.

ПАНКОВ АНДРІЙ ВІКТОРОВИЧ — обраний на посаду Краматорського
міського голови у листопаді 2015 р.

ПОЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ МІСТА КРАМАТОРСЬКА

БАЗИЛЕВСЬКИЙ ІВАН ІВАНОВИЧ (1935 р. н.) — художник, скульптор

БРИЛЬОВ МИХАЙЛО ЯКОВИЧ (1907–1973) — визволитель
м. Краматорська в роки Другої світової війни

БУТАЙОВ АНТОН ГАВРИЛОВИЧ (1906–1943) — визволитель
м. Краматорська в роки Другої світової війни

ГАРКУША ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1910–1980) — Заслужений лікар
УРСР

ГАРКУША ГРИГОРІЙ ЄВДОКИМОВИЧ (1926 р. н.) — визволитель
м. Краматорська в роки Другої світової війни

ГІЛЬ АНАТОЛІЙ ЯКОВИЧ (1937 р. н.) — голова виконкому Краматорської
міської Ради депутатів трудящих

ГОРБИЛЬОВ ДМИТРО ПАВЛОВИЧ (1922 р. н.) — визволитель
м. Краматорська в роки Другої світової війни

ДРЕВЕТНЯК МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1912–1980) — краєзнавець

ДУБЕНКО ГРИГОРІЙ СЕМЕНОВИЧ (1928 р. н.) — муляр

ЖЕЛДАК ІВАН СЕРГІЙОВИЧ (1905–2003) — машинобудівник, громад-
ський діяч

ЗОЛОТУХІН ОЛЕКСАНДР КОСТЯНТИНОВИЧ (1902 р. н.) — Заслужений
будівельник УРСР

КРИВОШЕЄВ ВІКТОР ПЕТРОВИЧ (1937 р. н.) — машинобудівник,
Краматорський міський голова, лауреат Державної премії СРСР

КРУПЧЕНКО МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (1944–2017) — педагог, громадський діяч, Відмінник народної освіти УРСР.

КУПРІКОВ МИХАЙЛО ГРИГОРОВИЧ (1947 р. н.) — педагог, громадський діяч, Заслужений працівник освіти України

ЛАГУТКІН ЛЕВ СЕРГІЙОВИЧ (1912–1992) — будівельник

ЛЕЛЮШЕНКО ДМИТРО ДАНИЛОВИЧ (1901–1987) — визволитель м. Краматорська в роки Другої світової війни, двічі Герой Радянського Союзу

ЛЯДОВ РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ (1921 — 1986) — машинобудівник

МАСОЛ ВІТАЛИЙ АНДРІЙОВИЧ (1928 р. н.) — машинобудівник, державний діяч, лауреат Державної премії УРСР

МАЦЕГОРА ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1928–1991) — машинобудівник, лауреат Державної премії СРСР

МОСТОВИЙ ПАВЛО ІВАНОВИЧ (1931–2000) — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих, державний діяч, лауреат Державної премії СРСР

НЕЙШТАДТ ЛЕВ БОРИСОВИЧ (1940 р. н.) — Заслужений будівельник України

НОВОСЬОЛОВ ЮХИМ СТЕПАНОВИЧ (1906–1990) — машинобудівник, державний діяч

ПАНКОВ ВІКТОР АНДРІЙОВИЧ (1941 р. н.) — машинобудівник, доктор економічних наук, Заслужений економіст України

ПЛОТНІКОВ ВІКТОР АНТОНОВИЧ (1883–1978) — політичний діяч

ПОГРЕБНЯК ЯКІВ ПЕТРОВИЧ (1928–2016) — машинобудівник, політичний діяч

ПОДЛІСНИЙ ВАСИЛЬ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1917–1989) — визволитель м. Краматорська в роки Другої світової війни

ПІДОПРИГОРА ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ (1917–2006) — визволитель м. Краматорська в роки Другої світової війни

РУДЕНКО ВІКТОР ПАВЛОВИЧ (1935–2010) — голова виконкому Краматорської міської Ради депутатів трудящих

РИБАЛКО МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1922–1995) — поет, громадський діяч, лауреат Державної премії імені Т. Г. Шевченка

РИЖКОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1929 р. н.) — державний діяч, двічі лауреат Державної премії СРСР

РИМАРЕНКО ПАВЛО ІВАНОВИЧ (1913–2001) — визволитель м. Краматорська в роки Другої світової війни

РЯБУХА ОЛЕКСАНДРА ЗІНОВІЇВНА (1944 р. н.) — педагог, Заслужений вчитель України

СЕРДЮК МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ (1908 р. н.) — Заслужений будівельник УРСР

СКУДАР ГЕОРГІЙ МАРКОВИЧ (1942 р. н.) — промисловець, доктор економічних наук, державний діяч, Герой України, Заслужений машинобудівник України

ТКАЧЕНКО ІВАН ПЕТРОВИЧ (1921–1983) — Почесний металург

ХОХЛЕНКО ЛЮДМИЛА ІВАНІВНА (1919–2005) — педагог, Відмінник народної освіти СРСР і УРСР

ШАПОВАЛОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (1913–1998) — визволитель м. Краматорська в роки Другої світової війни

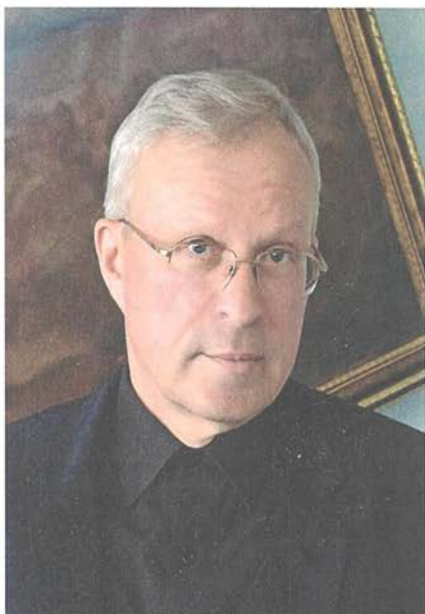
ШЕЙМАН ВАЛЕНТИН МИХАЙЛОВИЧ (1934–2002) — педагог, Відмінник народної освіти.

ПРО АВТОРА

КОЦАРЕНКО ВОЛОДИМИР ФЕДОРОВИЧ

Народився в 1957 році в Краматорську. Випускник Краматорського індустріального інституту. У 1981–1998 рр. працював на Старокраматорському машинобудівному заводі. 1993–1999 рр. — завідувач відділом дорадянського періоду Музею історії м. Краматорська (за сумісництвом). У 1999–2016 рр. служив в органах місцевого самоврядування.

Понад 30 років займається дослідженням історії рідного міста. Автор більш як 500 краєзнавчих публікацій на сторінках міських та обласних газет, в збірниках матеріалів Всеукраїнських та обласних наукових конференцій, в «Енциклопедії Сучасної України», в альманасі «Рідний край», збірнику «Летопись Донбасса», в журналах: «Былое», «Бахмутський часопис», «Новый Свет», «Святогірський альманах» та ін. Співавтор краєзнавчих збірок «Малоизвестные страницы истории города Краматорска» (1998 р.) і «Страницы истории города Краматорска» (2008 р.), путівника «Краматорск — индустриальная жемчужина Северного Донбасса». Ав-

тор книг «Краматорск: забытые страницы истории» (1999 р.), «Краматорская быль» (2002 р.).

Засновник і голова Краматорської міської громадської організації «Клуб «Краєзнавець». Лауреат літературної премії ім. В. Шутова Донецького обласного фонду культури (1990 р.). Почесний краєзнавець України (2010 р.). Заслужений працівник культури України (2016 р.). Член Національної спілки краєзнавців України.

Науково-популярне видання

КОЦАРЕНКО Володимир Федорович

КРАМАТОРСЬК: ВИТОКИ

Збірник краєзнавчих нарисів

Переклад: Савчук О. А.

Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Minion.
Ум. друк. арк. 17,55. Зам. № 454-18-2290. Тираж 3000 прим.

Видавець О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106

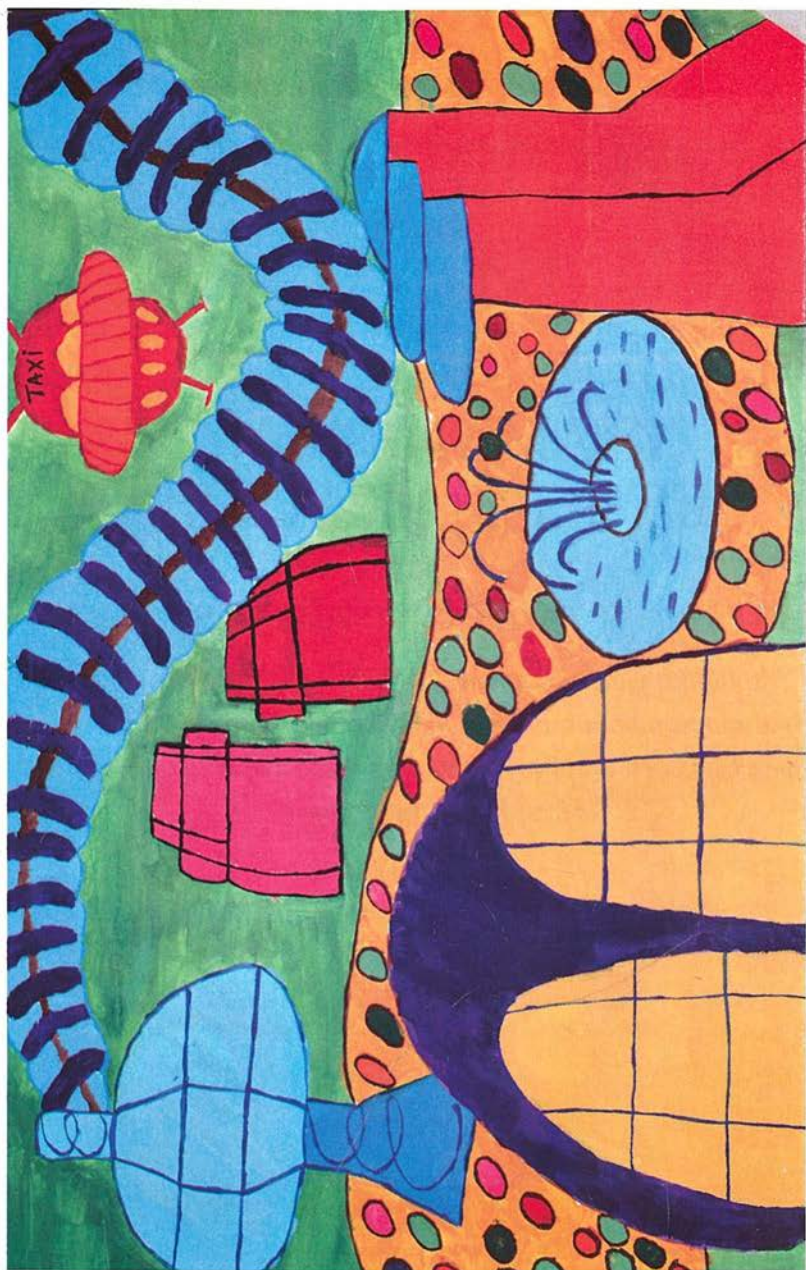
*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК №3544 від 05.08.2009 р.*

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua

КРАМАТОРСЬК ЩЕ ЧЕРЕЗ 150 РОКІВ

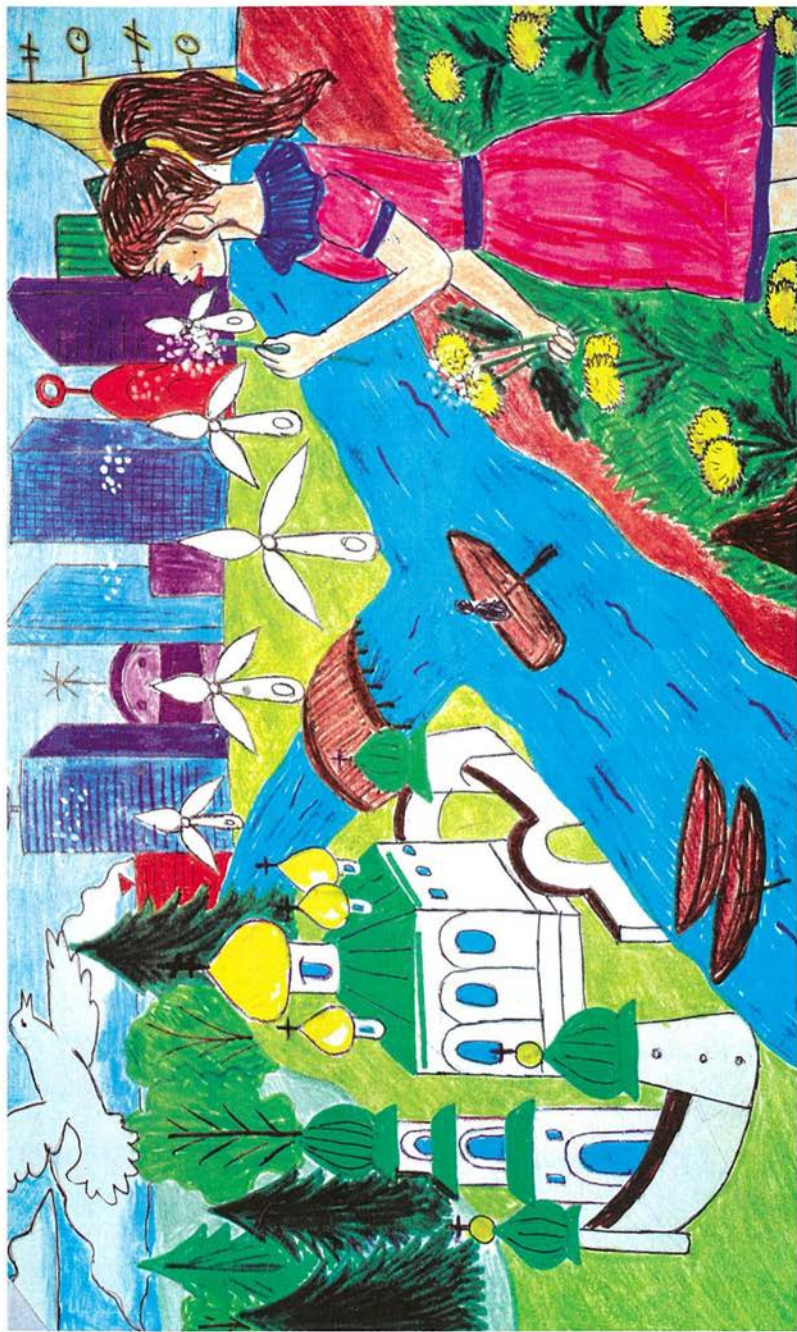
ЯКИМ БАЧАТЬ МАЙБУТНЄ СВОГО РІДНОГО МІСТА ДІТИ

*Малюнки учасників конкурсу, який за ініціативи
та під патронатом народного депутата України
Максима Єфімова щорічно проводить громадська організація
«Наш Краматорськ».*

Мічкова Аріна, ЗОШ №24, 2-А клас

«Головною візитівкою нашого міста буде велика вежа, з якої йде повітряна дорога через усе місто. Над містом пересувають повітряне таксі. Я хочу, щоб наше місто було яскраве, сонячне, казкове!»

Топільницька Катерина, ЗОШ №4, 6-Б клас
«Я вижу свой город чистым, ухоженным и счастливым. Пусть людей радует мирное небо над головой, процветают любовь и согласие, а Краматорск станет гордостью жителей!».

Сірік Аліна, ЗОШ №8, 6-А клас

«Заводи почнуть працювати виключно за технологіями, що не шкодять довколишньому середовищу, а їхні потужності буде перенесено за межі міста. Арка біля входу в Сад Бернацького стане визначною пам'яткою міста, а сам Сад буде радувати пишним цвітінням сакури. Всі люди будуть піклуватися про своє здоров'я і вести активний спосіб життя. Буде можливим використання повітряного транспорту, а частини міста будуть з'єднані між собою канатною дорогою»

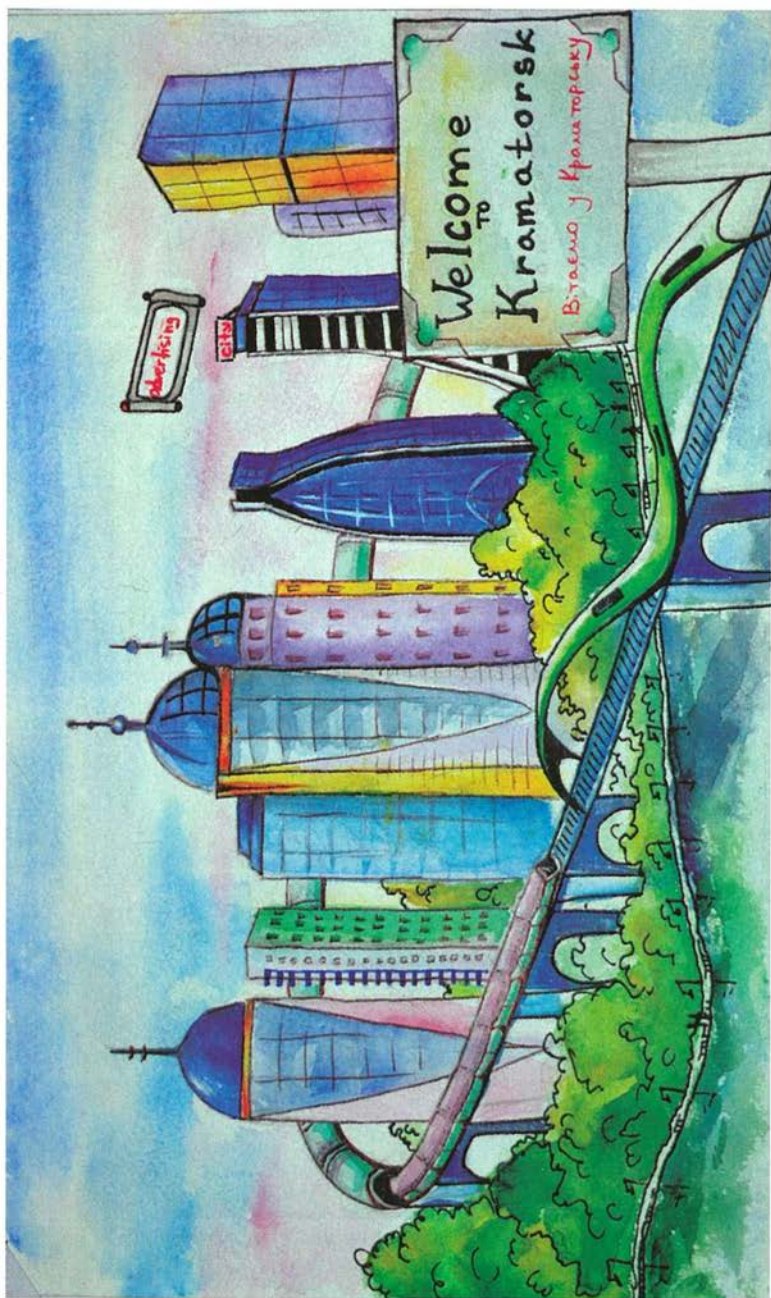
Хиргіліжну Максим, ЗОШ №32, 5-А клас

«Ще через 150 років місто буде сяяти чистотою та порядком. Сучасні технології досягнуть ідеалу, перетворивши всі заводи на екологічно безпечні. На вулицях буде багато авто, однак усі вони їздитимуть на екологічному пальному. Буде збудовано безліч парків, майданчиків. А діти та молодь майбутнього будуть більше часу приділяти спорту, грати в цікаві та реальні ігри, футбол, волейбол, баскетбол, а не сидіти біля комп'ютерів вдома, гублячи своє здоров'я».

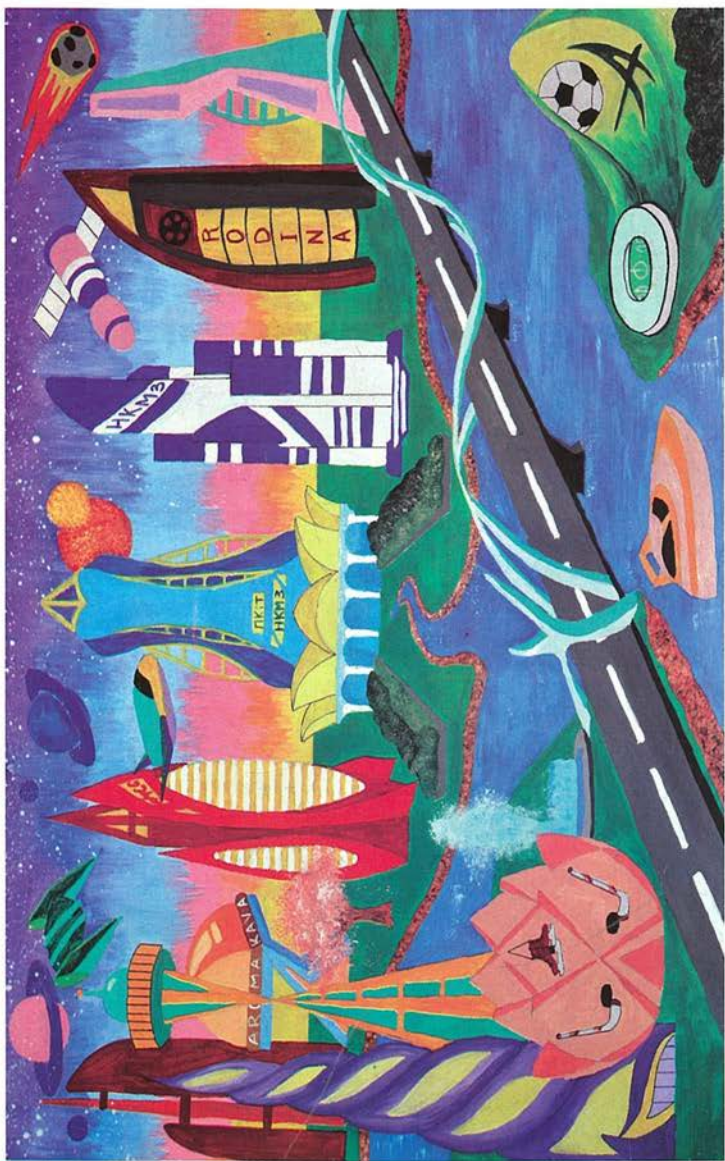
Кучева Теляна, ЗОШ №22, 5-А клас

«Очень важно для наших горожан после трудовых будней интересно и весело провести свой досуг. Поэтому я вижу в нашем городе в будущем большой развлекательный комплекс для всей семьи – «Краматорский аквапарк!».

Резнік Аріна, ЗОШ №10, 5-Б клас

«У кожному районі буде хмарочос, де розташують дитячі гуртки, секції, басейни, спорудять справжню ковзанку та аквапарк. Єдине, що залишиться у місті таким, як є зараз — це зелені дерева, кущі, квіти. Недарма ж кажуть, що Краматорськ — найзеленіше місто в Україні!».

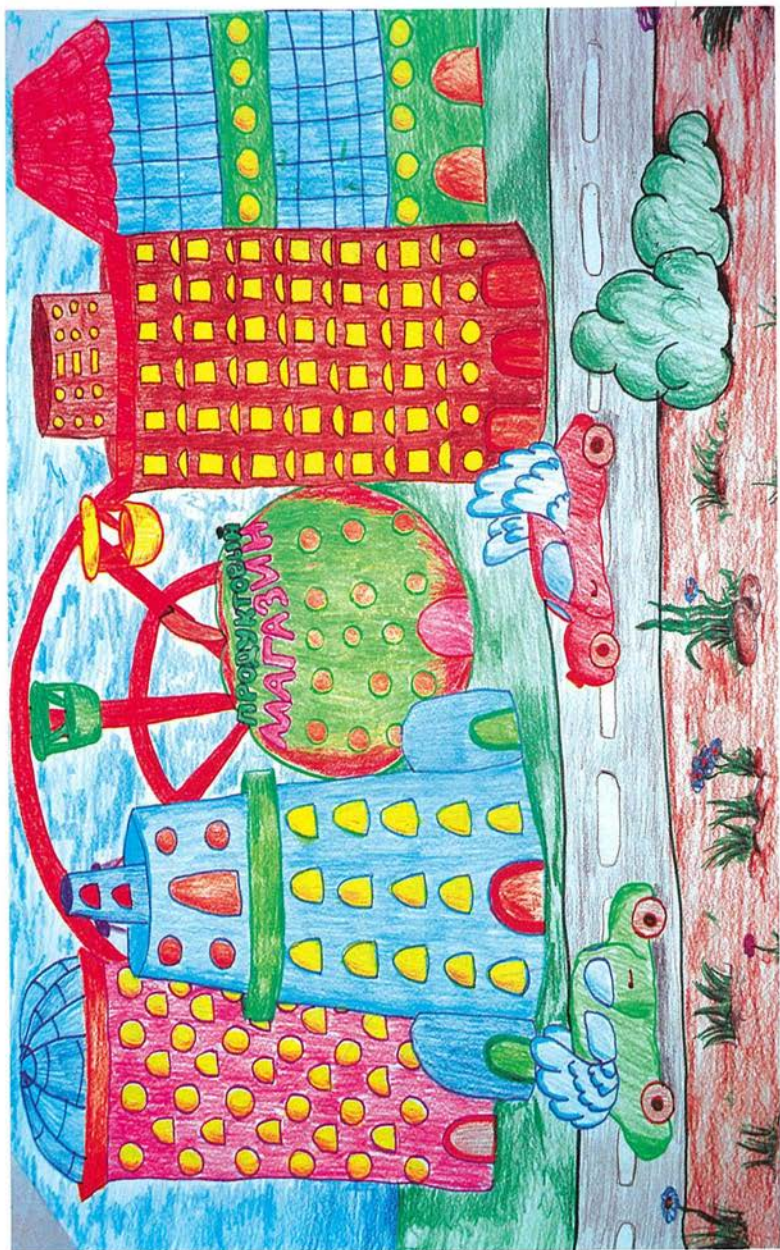
Жигир Софія, Краматорська українська гімназія, 10-Б клас

«Мені подобається, що моє місто з кожним роком розквітає і стає більш красивим. Я сподіваюся, що Краматорськ не зупинить свій розвиток і у майбутньому буде тільки кращим. Я мрію, що місто стане більш комфортним і зручним для краматорців. З'являться нові місця для відпочинку, наприклад, тематичні парки, льодові арени, оглядові майданчики, природні зони, у яких можна буде спостерігати за тваринами. Водойми стануть настільки чистими, що в них можна буде купатися, а вулиці будуть потопати в зелені та квітах. Суспільство навчиться керувати погодою...».

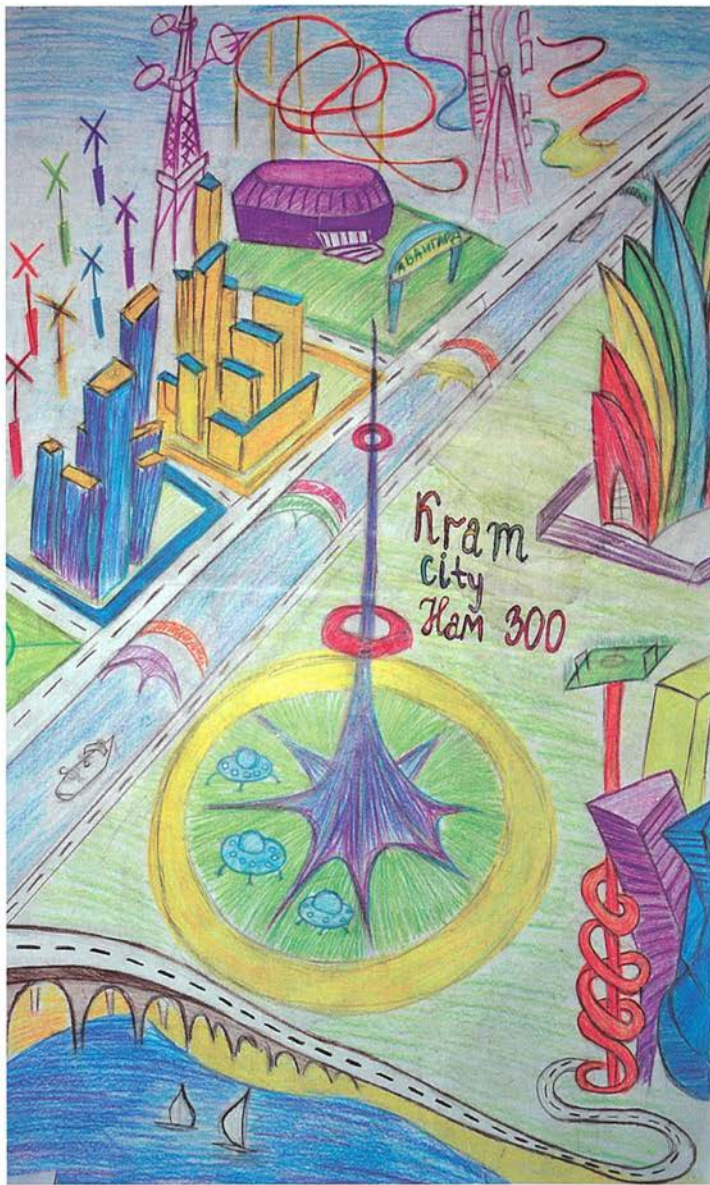
Білозерова Софія, ЗОШ №12, 8-А клас

«У місті Краматорську не буде чогось космічного та магічного — я не хочу створювати нове місто, не бажаю змінювати його. Бо люблю своє місто таким, яким воно є, всі вулиці та будинки в ньому. Але я жадаю змінити душі людей, котрі мешкають там. У моєму місті немає місця ані сваркам, ані лайкам, ані ворожнечам — це місто, де панує любов, взаєморозуміння, повага, щастя та радість. Я хочу, щоб сьогодні, завтра й через 150 років ангел-охоронець боронив його від війн та бід, від усього лиха, що може статися».

Дмитренко Олександра, ЗОШ 25, 6-В клас

«Мне кажется, что нашему Краматорску не хватает ярких красок. Поэтому дома я вижу ярких цветов: синие, зелёные, розовые и т. д. Ещё я бы хотела обратить внимание на архитектуру. Дома будут различных нестандартных форм. Например, дом в форме космической ракеты, продуктовый магазин в форме яблока».

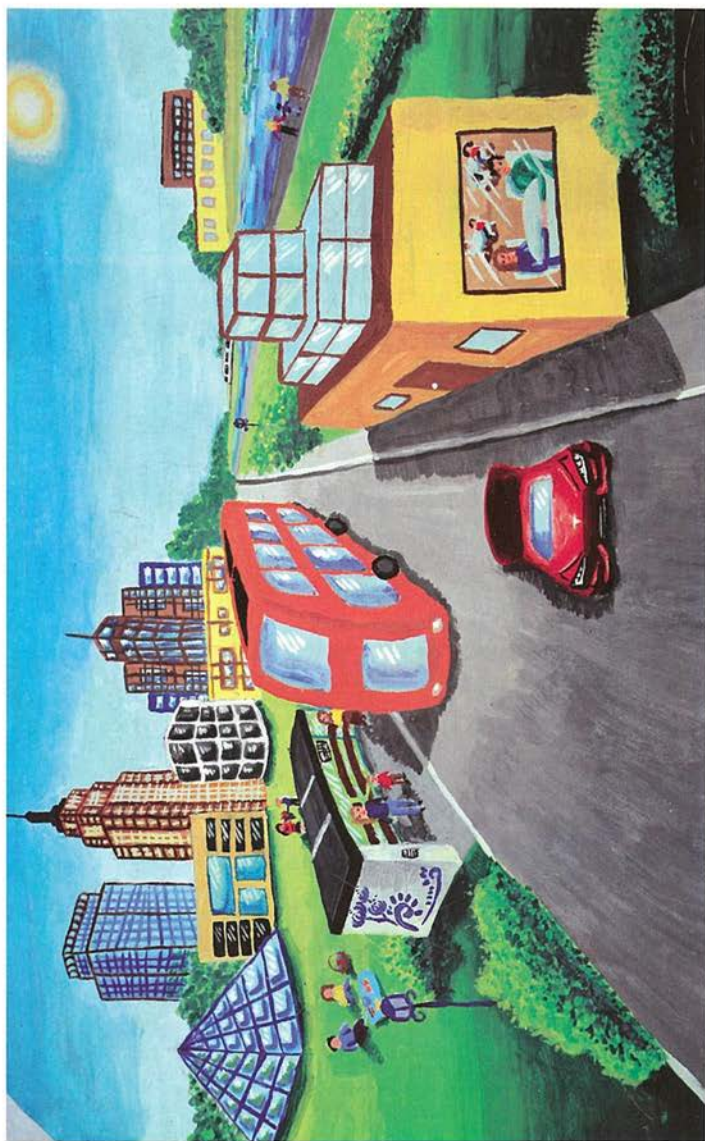
Слепцова Владислава, Краматорська українська гімназія, 6-Б клас

«Краматорськ був, є і буде найкращим містом у світі. Головне, щоб не хворіли люди, а для цього треба зробити повітря повністю екологічним, тобто зовсім прибрати зі свого життя машини, а замість них ввести велосипеди або звичайну ходьбу. Для зручного та швидкого пересування треба обов'язково побудувати сучасний аеропорт. Я вірю в наших людей, котрі, об'єднавши сили, неодмінно зможуть зробити своє місто кращим».

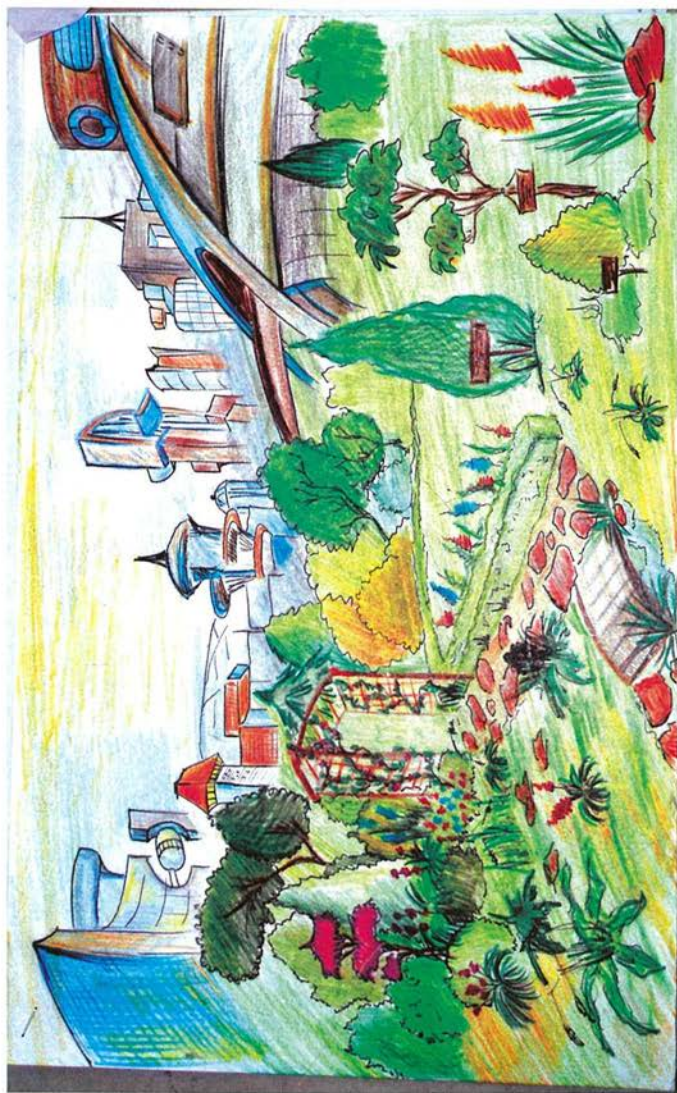
Любовецька Таїсія, ЗОШ № 4, 7-В клас

«Справа — музей 21 века. Выполнен из стекла. Рядом — часы, на которых можно увидеть время с любой планеты. Высотное здание — супермаркет. Далее — гостиницы для прилетающих гостей. В глобусе есть планетарий, детские игровые площадки, бассейн, бюро путешествий. Снаружи глобуса — карта путешествий. Прозрачный путепровод — для путешествий на летающих кораблях. Под ним — спортивный зал, ниже — электроавтобус. Зеленое здание — жилой дом. Рядом находится медицинское учреждение. Внизу — прозрачное метро. Электроэнергией город обеспечивается ветряками, а отопление — солнечными батареями».

Данильченко Валерія, ЗОШ № 2, 10 клас

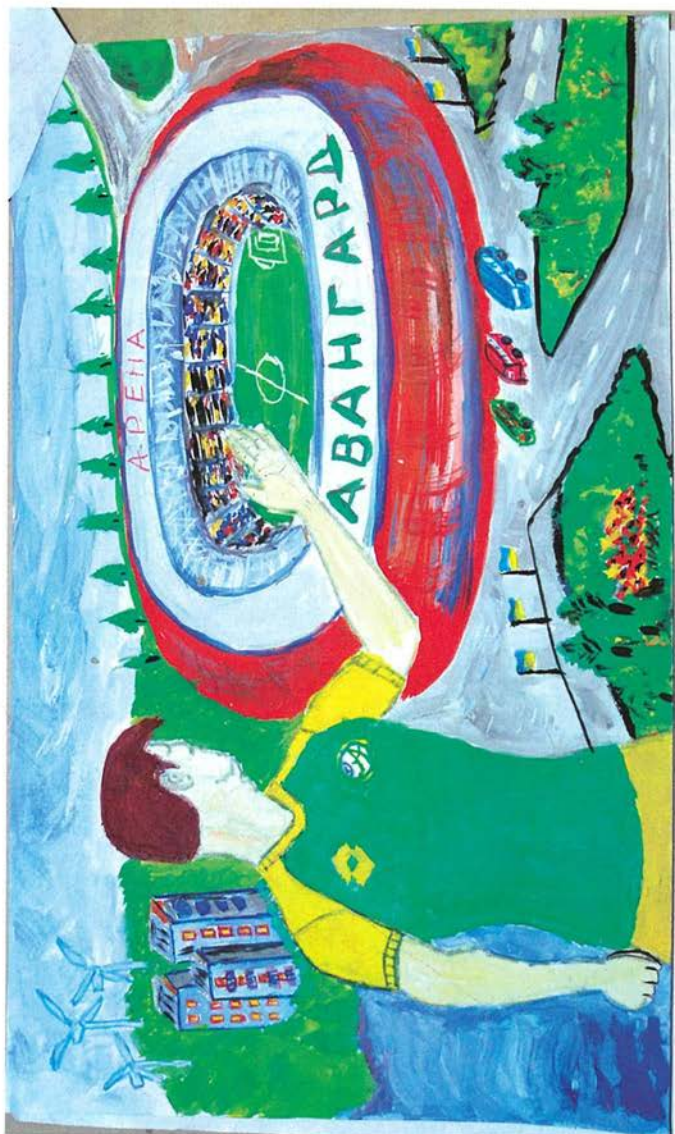
«Через 150 лет я вижу Краматорск высокотехнологичным, солнечным, экологически чистым уголком, одним из самых красивых и развитых городов Украины и мира. Здесь будут умные модульные остановки с точкой доступа Wi-Fi, возможностью заряжать мобильные телефоны, навигационными и информационными системами и светодиодным освещением; небоскребы, необычные красивые здания и архитектурные произведения искусства. И, несмотря на весь технический прогресс, я очень хочу, чтоб наш город остался местом «с душой», сохранил свою неповторимую атмосферу с муралами на домах, красивыми росписями на остановках и уютными кафе.»

Жмакіна Ліна ЗОШ 18, 9-А

«В моїх уявах Краматорськ майбутнього — це дуже зелене місто, а посеред зелені височать хмарочоси. Небо над Краматорськом буде завжди блакитне, бо на кожному із заводів стоять тумуть фільтри. А річки будуть по-справжньому живими. На своєму малюнку я уявила на першому плані сад. Я пропоную закласти цей сад кожному бажаночому жителю Краматорська.»

І кожна сім'я буде приходити на вихідні зі своїми дітьми до саду, щоб провідати їх сімейне дерево. А взагалі я бачу своє місто красивим, квітучим і щасливим. І деякі зміни потихеньку, але відбуваються, а нам усім лише треба об'єднатися і зробити своє місто кращим, щоб ніхто і ніколи не хотів покидати свою рідну землю.»

Камозін Микита ЗОШ 3, 8-Б

Моя найбільша мрія, щоб в недалекому майбутньому Краматорськ став лідером серед міст України з розвитком спорту. А зокрема футболу! Через 150 років у нашому місті буде побудований найсучасніший красень-стадіон «АВАНГАРД-АРЕНА»! Також мені дуже б хотілося, щоб моє рідне місто стало зразком і світовим еталоном двайлених вулиць міста тільки ліхтарями на сонячних батареях. А за містом, на горі Карачун, буде встановитися великий вітропарк з десятками потужних вітрових установок, які дадуть можливість нашому місту запасатися електричною енергією без шкоди природі. Я щиро вірю, що буде так!»

Калінов Євген ЗОШ 24, 3-Б

«Я хочу, щоб Краматорск через 150 лет был красивым, развитым и современным городом. Я хочу, чтобы Краматорск оставался таким же зеленым городом, в котором есть много парков и скверов. Мы должны беречь природу и окружающий нас мир».

Ковальова Єлизавета ЗОШ-інтернат №18 5-А

«Мое рідне місто буде сяяти чистотою та порядком. На малюнку я зобразила головну дорогу міста — вулицю Миру. Справа розташований торговий центр «Зустріч», а за ним — школа. Вона має вигляд кулі і зроблена зі скла. Всі будівлі міста будуть різноманітними за формою та кольором. Дороги будуть здійснюватися під хмари, відкриваючи гарний вид на місто. Я дуже хочу, щоб моє місто було найкрасивішим і найзатишнішим, з барвистими клумбами із квітів, каскадами фонтанів, каскадами зеленими парками. І, незважаючи на швидкий розвиток, люди будуть у повній гармонії з природою».

1852

Автор малюнка: Білозерова Софія

Любіть Краматорськ!

З його різноманіттям та унікальністю, з його минулою і нинішньою славою, з його красою, що завжди відроджується. Давно помічено: підкорювати висоти нашому місту завжди допомагав попутний вітер благословенних змін. Улюблене місто примножитья творенням. Тому благословіть його своїм неупинним прагненням до змін і своєю наполегливою працею заради розвитку.